

КЛАСИЧНИЙ ПРИВАТНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

**СОЦІАЛЬНІ ТЕХНОЛОГІЇ:
АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ**

Збірник наукових праць

Засновник і видавець:
Класичний приватний університет

Виходить 4 рази на рік

Засновано у 1998 році

ВИПУСК 76

Запоріжжя
Класичний приватний університет
2017

УДК 316.42(043)
ББК 60.5
С 54

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 15340-3912Р від 22 червня 2009 р.

Редакційна колегія: **Бех В. П.**, д. філос. н., проф. (Київ); **Бондаренко О. В.**, д. філос. н., проф. (Запоріжжя); **Волович В. І.**, д. філос. н., проф. (Київ); **Воронкова В. Г.**, д. філос. н., проф. (Запоріжжя); **Євтух В. Б.**, д. і. н., проф., член-кор. НАНУ, заслужений діяч науки і техніки України (Київ); **Жоль К. К.**, д. філос. н., проф. (Київ); **Зоська Я. В.**, д. соц. н., проф. (Запоріжжя); **Катаєв С. Л.**, д. соц. н., проф. (Запоріжжя); **Коваль І. М.**, д. політ. н., проф. (Одеса); **Куценко О. Д.**, д. соц. н., проф. (Київ); **Лісеєнко О. В.**, д. соц. н., проф. (Одеса); **Лобанова А. С.**, д. соц. н., проф. (Кривий Ріг); **Марчук М. Г.**, д. філос. н., проф. (Чернівці); **Мартинюк І. О.**, д. соц. н., с. н. с. (Київ), **Огаренко В. М.**, д. н. держ. упр., проф. (Запоріжжя); **Огаренко Т. О.**, д. соц. н., проф. (Запоріжжя); **Онищук В. М.**, д. соц. н., проф. (Одеса); **Победа Н. О.**, д. філос. н., проф. (Одеса); **Подшивалкіна В. І.**, д. соц. н., проф. (Одеса); **Полторак В. А.**, д. філос. н., проф. (Запоріжжя); **Романенко Ю. В.**, д. соц. н., проф. (Київ); **Сіднев Л. М.**, д. філос. н., проф. (Запоріжжя); **Соболева Н. І.**, д. соц. н., с. н. с. (Київ), **Судаков В. І.**, д. соц. н., проф. (Київ); **Таран В. О.**, д. філос. н., проф. (Запоріжжя); **Хижняк Л. М.**, д. соц. н., проф. (Харків); **Цимбалюк Н. М.**, д. соц. н., проф. (Київ); **Шавкун І. Г.**, д. філос. н., проф. (Запоріжжя); **Шапошнікова І. В.**, д. соц. н., проф. (Херсон), **Шуст Н. Б.**, д. соц. н., проф. (Київ); **Щербина В. В.**, д. соц. н., доц. (Запоріжжя); **Щербина В. М.**, д. соц. н., проф. (Запоріжжя); **Яковенко Ю. І.**, д. соц. н., проф. (Київ).

Іноземні члени редколегії: **Гіза Т.** (Республіка Польща); **Длугош П.** (Республіка Польща); **Солецкі С.** (Республіка Польща).

Голова редакційної ради: **Покатаєва О. В.**, д. е. н., д. ю. н., проф.

Головний редактор: **Зоська Я. В.**, д. соц. н., проф.

Заступники: **Катаєв С. Л.**, д. соц. н., проф., **Белькова С. В.**, к. н. соц. ком., доц.

Ухвалено до друку вченою радою
Класичного приватного університету
протокол № 4 від 27 грудня 2017 р.

© Класичний приватний університет, 2017
© Колектив авторів, 2017

Збірник наукових праць входить до переліку наукових фахових видань України, у яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт за напрямом «Соціологія», згідно з наказом МОН України від 21 грудня 2015 р. № 1328.

- Збірник наукових праць виходить 4 рази на рік.
- Робочі мови збірника: українська, російська, англійська.
- Редакція матеріали не повертає. Статті до друку підписують за рекомендацією вченої ради Класичного приватного університету.
- Редакція приймає матеріали від авторів у роздрукованому вигляді з обов'язковим електронним варіантом у форматі rtf.
- Відповідальність за точність поданих фактів, цитат, цифр і прізвищ несуть автори матеріалів.
- При використанні матеріалів збірника посилання на «Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики» обов'язкове.
- Кожна наукова стаття, направлена до збірника, повинна мати такі елементи: назва рубрики, УДК, анотації англійською (2000 знаків), українською (500 знаків) та російською (500 знаків) та ключові слова (3–10 слів) українською, російською та англійською мовами, постановка проблеми в загальному вигляді і її зв'язок з важливими науковими й практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких покладено початок вирішенню цієї проблеми й на які орієнтується автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячена стаття; формулювання мети статті (постановка завдання); виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з даного дослідження й перспективи подальших розробок у цьому напрямі, Список використаної літератури за алфавітом, підпис автора і дата.
- Паперовий варіант, підписаний автором, ідентичний набраному в електронному варіанті, завірена рецензія доктора наук відповідного профілю (крім випадків, коли автор сам має науковий ступінь доктора наук), довідка про автора на окремому аркуші (прізвище, ім'я, по батькові повністю, відповідно до паспортних даних, науковий ступінь, вчене звання, посада, місце роботи, адреса, телефони з кодом міста, e-mail) передаються відповідальному редакторові або надсилаються за адресою: 69002, м. Запоріжжя, вул. Жуковського, 70б, КПУ, а. 312.
- Реквізити для оплати публікації будуть надіслані авторові на електронну пошту після схвалення рукопису редколегією.

ЗМІСТ

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ СОЦІОЛОГІЇ

<i>С. М. Бубняк</i> КОНЦЕПТ «СОЦІАЛЬНЕ САМОПОЧУТТЯ» В СОЦІОЛОГІЧНОМУ ДИСКУРСІ	6
<i>С. Л. Катаєв</i> СОЦІОКУЛЬТУРНІ ТА ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ АСПЕКТИ ГЕОПОЛІТИЧНОЇ КРИЗИ В УКРАЇНІ	17
<i>О. І. Orlova</i> VIRTUAL SYMBOLS OF THE INTERNET SPACE AND ITS IMPACT ON THE DEVELOPMENT OF THE MODERN THEATER.....	23
<i>В. М. Щербина</i> ИДЕЯ ДЕМОКРАТИИ В ИСТОРИЧЕСКИХ ТРАНСФОРМАЦИЯХ МНОГОУКЛАДНОГО ОБЩЕСТВА УКРАИНЫ.....	31

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СПЕЦІАЛЬНИХ ТА ГАЛУЗЕВИХ СОЦІОЛОГІЙ

<i>О. А. Безрукова</i> СОЦІОЛОГІЧНЕ ВИВЧЕННЯ ВОЛОНТЕРСТВА ЯК ПРОЯВУ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ГРОМАДЯН ТА ОЗНАКИ СФОРМОВАНOSTІ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА.....	50
<i>Т. Ф. Бірюкова</i> ТРАНСФОРМАЦІЯ УПРАВЛІНСЬКИХ ПРАКТИК В ОРГАНІЗАЦІЇ В ІНФОРМАЦІЙНОМУ ПРОСТОРІ	58
<i>А. І. Воронкова</i> ПРОБЛЕМНЕ ПОЛЕ ДОМУ В СУЧАСНОМУ СОЦІОЛОГІЧНОМУ ДИСКУРСІ	66
<i>Н. І. Глебова</i> ІНТЕГРАТИВНІ АСПЕКТИ СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ФАХІВЦІВ	73
<i>Н. М. Гордієнко</i> ФУНКЦІОНАЛЬНА СПЕЦИФІКА ШКОЛИ-ІНТЕРНАТУ ЯК СОЦІАЛЬНО-ОСВІТНЬОЇ ІНСТИТУЦІЇ.....	82
<i>А. С. Лобанова</i> ЕКОПРОМИСЛОВИЙ ТУРИЗМ ЯК СОЦІОДІЯЛЬНІСНА ПРАКТИКА: ЕКСПЛІКАЦІЯ ПОНЯТТЯ	94
<i>Т. О. Ратушина, О. С. Сорокіна</i> ДОСЛІДЖЕННЯ СУБ'ЄКТИВНИХ БАР'ЄРІВ ПРОФЕСІЙНОГО ЗРОСТАННЯ ЖІНОК В ОРГАНАХ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ У ВИМІРІ СОЦІОЛОГІЇ	105
<i>М. С. Хрустальова, Ф. С. Хрустальов</i> ЦІННІСНІ ОРІЄНТАЦІЇ ТА СІМЕЙНІ ЦІННОСТІ ШКОЛЯРІВ (ЗА ДАНИМИ СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ)	114

<i>Ф. Ф. Шандор</i> ТУРИСТИЧНО-РЕКРЕАЦІЙНА СУБКУЛЬТУРА ЯК НОВІТНИЙ ТРЕНД У СОЦІОЛОГІЇ.....	123
--	-----

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

<i>В. О. Болотова, Т. М. Байдак</i> КАР'ЄРНІ ОРІЄНТАЦІЇ СУЧАСНОГО СТУДЕНТСТВА.....	130
<i>Н. І. Варга</i> СОЦІАЛЬНІ АСПЕКТИ НЕФОРМАЛЬНОЇ ЗАЙНЯТОСТІ МОЛОДІ В УКРАЇНІ.....	137
<i>К. Я. Новосад</i> ВІДМІННОСТІ ПОЗИЦІЇ ДОСВІДЧЕНИХ І ПОТЕНЦІЙНИХ ТРУДОВИХ МІГРАНТІВ З УКРАЇНИ ЩОДО ПЕРЕШКОД У КРАЇНАХ ПЕРЕБУВАННЯ.....	145
<i>С. З. Сальніков</i> УКРАЇНСЬКЕ СТУДЕНТСТВО ЯК СУБ'ЄКТ ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ	156
<i>Л. М. Хижняк, К. В. Хижняк</i> КРИЗОВІ СИТУАЦІЇ, КРИЗОВІ КОМУНІКАЦІЇ Й ПОШУК НОВОГО ФОРМАТУ УПРАВЛІНСЬКИХ ПРАКТИК.....	166

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ СОЦІОЛОГІЇ

<i>Е. А. Гугнін</i> ТЕОРЕТИКО-СОЦІОЛОГІЧНІ УТОЧНЕННЯ ПОНЯТТЄВО-КАТЕГОРІЙНОГО АПАРАТУ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІОЛОГІЇ ЗОВНІШНЬОГО ВПЛИВУ.....	174
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ.....	186

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ СОЦІОЛОГІЇ

УДК 316.613.4:316.64.063

С. М. БУБНЯК

КОНЦЕПТ «СОЦІАЛЬНЕ САМОПОЧУТТЯ» В СОЦІОЛОГІЧНОМУ ДИСКУРСІ

Стаття присвячена вивченню концепту «соціальне самопочуття» в соціологічній науці. Під час теоретичного аналізу наукового доробку західних та вітчизняних дослідників з'ясовано передумови вивчення цього поняття, встановлено суб'єктивні та об'єктивні компоненти соціального самопочуття, а також чинники впливу на цей концепт та основні підходи щодо його означення. На основі отриманого матеріалу подано визначення соціального самопочуття в соціології.

Ключові слова: соціальне самопочуття в соціології, складові соціального самопочуття, чинники впливу на соціальне самопочуття, підходи до визначення соціального самопочуття.

Соціальна трансформація українського суспільства, що охопила найрізноманітніші сфери суспільного буття як на загальнонаціональному, так і на регіональному рівнях, неминуче впливає на всі процеси, які відбуваються в країні, на її економічне, політичне, культурне життя. Динамічність цих соціальних процесів, їхня нестабільність у різних сферах життєдіяльності не можуть не відобразитися на емоційній оцінці особистостями власного життя, на їхніх соціальних настроях, ціннісних орієнтаціях, на оцінках соціальних змін, які відбуваються в суспільстві. Важливим же індикатором стану життєдіяльності особистостей у суспільстві виступає їхнє соціальне самопочуття [9, с. 3].

Незважаючи на теоретичну та практичну актуальність дослідження проблеми соціального самопочуття особистостей, у соціологічній науці досі немає загальноприйнятого визначення цього концепту. Хоча простежується зацікавленість цією проблематикою серед іноземних та вітчизняних дослідників, таких як: Р. Бісвас-Дайнер, Ф. Ендрюс, М. Кемпбелл, Дж. Робінсон, В. Бехтерєв, П. Вікторов, Л. Войтоловський, А. Горбачик, Є. Головаха, Н. Паніна та ін. Незважаючи на це, концепт «соціальне самопочуття» не входить до найбільш вивчених понять соціологічної науки. Відтак, *метою статті* є теоретичний аналіз доробку західних та вітчизняних науковців у сфері вивчення соціального самопочуття.

Перші соціологічні дослідження концепту «соціальне самопочуття» були проведені в США. Їх виникнення в американській соціології належить до початку 1960-х рр., коли зросла зацікавленість в оцінці ефектив-

ності державних соціальних програм. Однією з перших була серія загальнонаціональних фундаментальних опитувань у цій галузі, проведених у 70-х рр. XX ст. під керівництвом Ф. Ендрюса та А. Кемпбела, які розглядали загальне соціальне самопочуття як емоційно-оціночне ставлення особистості до її життєвої ситуації [1]. Вивчаючи уявлення американців про гарне життя, А. Кемпбел отримав набір сфер, ранжованих у порядку вивчення: економічна стабільність, гарні відносини в сім'ї, сильний і стійкий характер, вірні друзі, зовнішньо привабливе навколишнє середовище [10, с. 245].

Свою чергою, проводячи операціоналізацію суб'єктивного благополуччя, Ф. Ендрюс і С. Віті розглядають п'ять компонентів (дім, робота, сім'я, вільний час, держава), а для вимірювання суб'єктивного благополуччя пропонують вісім індикаторів: визнання, включеність, самодостатність, безпека, спокій, краса, незалежність, веселість, рівень життя.

Суб'єктивне благополуччя говорить про те, що особистість не може не прагнути до більш комфортного стану в суспільстві. Оцінюючи причини задоволеності особистостей, Р. Бісвас-Дайнер з колегами виділяють три суб'єктивні сфери, що визначають благополуччя:

- індивідуальні, психологічні характеристики особистості;
- адаптація особистості до позитивних чи негативних подій у житті;
- соціальні відносини, перш за все, наявність інтимних стосунків, побудованих на довірі [10, с. 245–246].

Е. Дайнер і Е. Су показали, що суб'єктивні оцінки благополуччя є мало залежними від ситуативних, психологічних чинників, в оцінках подій буденного життя в особистостей спостерігається велика інертність. Тобто під соціальним самопочуттям розуміється цілісна характеристика сприйняття дійсності з позицій певної ціннісної установки в динамічному соціокультурному середовищі. Як індикатори соціального самопочуття виділяють задоволеність різними аспектами життя, упевненість у завтрашньому дні, найбільш нагальні проблеми, оцінку соціальної значущості економічних і політичних реформ, ступінь готовності до нових випробувань, пов'язану з їх продовженням, ставлення до діяльності владних структур [10, с. 245–246].

У наступних дослідженнях соціологічний підхід до розгляду самопочуття особистостей в англomовній традиції представлено досить обмежено. Цей концепт рідко є предметом обговорення в наукових журналах та словниках з соціології. Р. Венхувен виділяє прагматичні, ідеологічні й теоретичні причини такої ситуації [2].

Однією з прагматичних причин учений вважає те, що соціологів більше цікавить людська діяльність, а не їх почуття. Багато науковців на Заході вважають, що дослідження самопочуття та суб'єктивного благополуччя є предметом не соціології, а скоріше психології, оскільки вони не визначають стану суспільства. Соціологи ж зазвичай звертають увагу не на індиві-

дуальний рівень, а груповий при дослідженні будь-яких процесів. Відповідно, деякі з них вважають, що ці категорії характеризують лише психофізіологічний, а не соціальний рівень. Проте, як слушно зауважує Р. Венхувен, особистості є носіями важливої інформації про якість тієї системи, у якій вони живуть, тому вже це робить недоцільним ігнорування досліджень у цьому напрямі. До того ж, самопочуття особистості є однією з визначальних детермінант соціальної поведінки. Наприклад, В. Парето вважає, що почуття особистостей є найважливішим елементом соціального життя та поведінки, і саме ними повинна займатися соціологія [8, с. 209].

Ще однією причиною непопулярності досліджень соціального самопочуття серед соціологів є ідеологічна: багато з них досліджує об'єктивні характеристики того ж благополуччя, а саме проблеми соціальної нерівності, відносної депривації, бідності тощо. Вони не завжди готові прийняти суперечливі дані, наприклад, ситуацію позитивного суб'єктивного сприйняття особистостями свого становища, незважаючи на об'єктивно складні зовнішні умови життя.

Також існує думка, що самопочуття особистості залежить від соціального порівняння з певними, існуючими в суспільстві стандартами. У зв'язку із цим вважають, що немає сенсу в його науковому вивченні, адже такі дані не будуть статистично надійними. Це і є третьою, теоретичною причиною, на яку вказує Р. Венхувен.

Відтак, у вітчизняній соціології концепт «соціальне самопочуття» з'явився в середині 80-х рр. ХХ ст., до цього часу його активно використовують для аналізу життєдіяльності соціальних суб'єктів. Проте, є проблема в його використанні для цілей соціологічного аналізу. Перша пов'язана з практикою використання цього концепту скоріше інтуїтивно й метафорично – без серйозної теоретичної та методологічної бази. Друга – з «психологізацією» соціального самопочуття, зведенням його буквально до терміна «почуття» як форми суб'єктивного переживання людських взаємовідношень з позитивними чи негативними явищами суспільної діяльності [13].

Виявлення соціологічного сенсу концепту «соціальне самопочуття» й специфіки соціологічного підходу до його вивчення полегшувалось тим, що у вітчизняній та зарубіжній соціології склалась методологічна база для такого визначення. Йдеться про ряд публікацій, присвячених характеристичі соціально-психологічних, суб'єктивних феноменів і практиці їх використання в соціології. Передумовою вивчення соціального самопочуття можна вважати праці Я. Боровської, В. Бурко, А. Грачева, Є. Головахи, Н. Паніної та ін. [3; 4; 5; 13].

Отже, соціальне самопочуття в системі індикаторів суспільного розвитку виконує особливу інтегративну, теоретично й практично значущу функцію. Воно визначає температуру всього соціального організму. Тому було окреслено суб'єктивні та об'єктивні компоненти соціального самопочуття, які набули подальшого розвитку. До суб'єктивних компонентів за-

раховуємо самопочуття як задоволеність життям, щастя, моральний дух або ж їх комбінацію. Об'єктивним компонентом є якість соціального й фізичного середовища, у якому люди прагнуть реалізувати свої потреби (кількість мешканців на одного лікаря, відсоток самогубств, дитячої смертності, кількість телевізорів чи телефонів на душу населення тощо). При цьому вважають, що суб'єктивні компоненти лише доповнюють об'єктивні, адже вони відображають оцінку особистістю соціальних змін залежно від власних цілей, цінностей, очікувань, бажань, досвіду тощо.

Як результат, уже в 90-х рр. ХХ ст. у вітчизняній соціології відбувся бум емпіричних досліджень. Концепт «соціальне самопочуття» почали використовувати настільки часто, що він набув розмитості та невизначеності. Більшість публікацій цього періоду відзначені емпіризмом, недооцінкою комплексного характеру соціального самопочуття [6]. А сам концепт «соціальне самопочуття» розуміли як синдром свідомості, що відображає співвідношення між рівнем домагань і ступенем задоволеності потреб суб'єкта, які представлені як когнітивне формування. Соціальне самопочуття – це важливий механізм рефлексивного соціального знання, використовуваного агентами соціальної діяльності в організації соціального життя. Тому соціологічний підхід спирається, передусім, на когнітивні елементи соціального самопочуття, адже соціологія повинна робити акцент на вивченні не ситуативних емоційних, а когнітивних складових свідомості.

У дослідженні соціального самопочуття велике значення має як звернення до рівня самооцінки, так і врахування комплексних характеристик. Соціальне самопочуття, будучи складним формуванням, використовує безліч процесів і механізмів свідомості та діяльності особистості, що пливають на нього. Соціальне самопочуття включає зв'язок з минулим, теперішнім та майбутнім. Конкретні оцінки також містять кореляцію між самопочуттям і часовим чинником: оцінка задоволеності життям загалом стосується і минулого, і теперішнього часу [14, с. 52].

Отже, на думку Л. Петрової, понятійні індикатори соціального самопочуття представлені таким чином:

- «рівень домагань»: життєва орієнтація, ціннісні орієнтації трудової діяльності, цінності навчальної діяльності, цінності сім'ї, цінності спілкування й дозвілєвої діяльності, суб'єктивна оцінка характеристик успіху;
- «характеристика активності суб'єкта»: працездатність, адаптивна діяльність, конкретні кроки щодо реалізації життєвої програми;
- «ідентифікаційна стратегія»: характеристика референтної групи, характеристика можливостей порівняно з представниками своєї вікової групи, ступінь довіри до соціальних інститутів, інститут допомоги;
- «задоволеність реалізацією життєвої стратегії»: задоволеність роботою, задоволеність сімейною кар'єрою, задоволеність навколишнім середовищем;

– «тимчасові характеристики»: ставлення до змін, планування важливих подій;

– «об'єктивні детермінуючі фактори»: середовище перебування, статус суб'єкта соціального самопочуття [14].

Таким чином, соціальне самопочуття виступає як синдром свідомості, що відображає ставлення до взаємозв'язку між рівнем домагань (в основному зумовленим змістовними характеристиками життєвої стратегії) і мірою задоволення життєвих потреб (задоволеність реалізацією життєвої стратегії). І це стосується різних сфер життєдіяльності суб'єкта: професійної, освітньої, сімейної, дозвіллевої, комунікаційної тощо [10, с. 246].

Як результат, соціальне самопочуття починає формуватись під впливом ступеня та можливостей задоволення тих потреб, які є життєво необхідними. Так, наприклад, Я. Крупець розглядає соціальне самопочуття як інтегральний показник адаптованості населення до реформ, як певний результат, індикатор успішності процесу адаптації.

Тему соціальної адаптації особистості вивчали паралельно в культурній/соціальній антропології, культурології, соціології, психології особистості та соціальній психології в таких аспектах: включення особистості до нових або змінюваних умов життя, життя особистості в цілому, взаємодія особистості та її соціального середовища, еволюція особистості та суспільства тощо [7]. Зауважимо, що при визначенні соціальної адаптованості особистості особистість розглядають як систему внутрішньої регуляції соціальної активності особистості, що формується в соціальній взаємодії й може бути подана як система психологічних механізмів людської соціальної суб'єктності. Двома найзагальнішими функціональними підсистемами особистості виступають спрямованість особистості (система її диспозицій) і потенціал особистості (здатки, знання, уміння та навички) [17, с. 25–30].

Під соціальною адаптованістю особистості як певною якістю розуміємо той поточний результат процесу соціальної адаптації, який можна схарактеризувати як здатність особистості задовольнити свої потреби в тій чи іншій ситуації в конкретному соціальному середовищі. Соціальна адаптованість визначається тим, якою мірою особистість набула тих особистих якостей, що, за існуючих умов діяльності, забезпечують можливість задоволення її потреб на тому чи іншому рівні. І, відповідно, за рівень адаптованості особистості логічно взяти той рівень задоволення потреб особистості, який забезпечується станом потенціалу та спрямованості особистості, котрого вона досягла в процесі соціальної адаптації на поточний момент [18, с. 173].

Повертаючись до ідей Я. Крупець, зауважимо, що соціальне самопочуття має три складові:

– внутрішній стан особистості: здоров'я, настрої, почуття щастя, оптимізму;

– оцінка зовнішніх умов: сприйняття ситуації в державі та часі, в якому особистість живе в певний момент;

– сприйняття власного становища в нових умовах.

Тому індикаторами соціального самопочуття виступають: стан задоволеності рівнем та якістю життя, своїм соціальним статусом, рівень соціальної адаптованості до нових умов, стан здоров'я, характер чинників, що викликають турботу громадян. Як інтегральний показник соціальне самопочуття відображає рівень задоволеності матеріальним становищем загалом і окремими елементами робочої ситуації та побуту, що детермінує соціальну зрілість та соціальну активність як окремих соціальних груп, індивідів, так і суспільства в цілому.

Автор передбачає, що чим успішніше пройшов процес входження людини в нові умови життя, тим краще повинно бути її соціальне самопочуття. Отже, серед чинників, що впливають на соціальне самопочуття, на думку Я. Крупець, варто виділити:

– життєві стратегії «досягнення» молоддю: рівень освіти, рівень доходу, становище на ринку праці, включаючи тип зайнятості, професійний статус, галузь;

– чинники, що характеризують ідентифікаційну стратегію особистості і її активність: співвідношення професії й здобутої освіти, професійна мобільність, самооцінка життєвого успіху, очікування змін у житті;

– чинники життєвого циклу, такі як сімейний статус, наявність дітей, місце проживання, що виявляються лише в сукупності з використанням суб'єктивних оцінок (задоволеність життям загалом і сімейним життям, планування подій тощо);

– аскриптивні характеристики (освіта й професійний статус батьків, наявність власності в батьківській сім'ї, стать, стан здоров'я тощо) [11, с. 144].

З вищесказаного випливає, що соціальне самопочуття розглядають як основу соціального настрою, його емоційний фон, який зумовлений оцінкою й самооцінкою соціального та соціального становища, виражається в уявленнях особистості щодо можливості досягнення бажаного. Відтак, ці підходи об'єднують те, що соціальне самопочуття, так чи інакше, вивчають крізь призму емоцій, почуттів, стану задоволення і як основу соціального настрою.

Було з'ясовано, що на оцінку соціального самопочуття особистостей значною мірою впливає рівень задоволення їх базових потреб у найважливіших для них сферах. До цих сфер належать матеріально-побутові потреби, робота, стан здоров'я та медична допомога, доступ до сучасних знань з політики й економіки, юридична допомога в захисті прав особистості, забезпечення умов психологічної рівноваги [3, с. 30].

Відтак, необхідно відзначити внесок українських соціологів Є. Головахи та Н. Паніної в розробку цієї проблематики, адже вони зосередили свою увагу на вивченні соціального самопочуття населення в умовах

трансформації суспільства. На базі Інституту соціології НАН України дослідники розробили Інтегральний індекс соціального самопочуття (ІСС) щодо 11 основних сфер життєдіяльності особистості (сфери соціальних відносин, соціальної безпеки, національних відносин, соціально-політичної, професійно-трудової, інформаційно-культурної, рекреаційно-культурної, матеріально-побутової, міжособистісних відносин, якості особистості).

При підготовці конкретного інструментарію характеристика кожної зі сфер обмежувалась рівною кількістю індикаторів соціального благополуччя, щоб вага кожної зі сфер у формуванні загального рівня соціального самопочуття була однаковою. Варіант опитувального листка включав по чотири індикатори, які описували конкретні блага кожної з 11 сфер життєдіяльності. Як наслідок, вимірювання цього соціального самопочуття дістало назву Інтегральний індекс соціального самопочуття (ІСС-44) [13]. Тому, чим більше особистість відчуває брак соціальних благ, тим гіршим є її соціальне самопочуття, і, навпаки, покращення соціального самопочуття особистості передбачає задоволення більшої кількості важливих для неї благ.

Отже, соціальне самопочуття охоплює широке коло чинників, які зумовлюють чи опосередковано впливають на стан і спрямованість особистості. Основним чинником при цьому є соціально-виробнича сфера й становище особистості в ній, вплив соціальних спільнот і груп у соціумі. Соціальний оптимізм чи песимізм особистості, навіть благополуччя в особистому житті, сильно залежать від того, наскільки збігаються ідеали особистості зі спрямованістю суспільного розвитку, з тим, як вирішуються в країні питання рівності-нерівності, соціальної справедливості, особистої безпеки, соціального захисту тощо [12, с. 46]. Усі ці питання є відкритою, розгалуженою, багаторівневою та багатофункціональною системою, дія якої спрямована на підтримку індивідуально-суспільної рівноваги, активізацію соціально-економічного потенціалу, упередження негативних наслідків трансформаційних процесів, мінімізацію соціальних ризиків у суспільстві шляхом законодавчого, економічного, організаційного, управлінського забезпечення, яке базується на двосторонньому зв'язку із соціумом, окремими соціальними верствами суспільства.

Таким чином, соціальне самопочуття є узагальненим індикатором реакції населення на соціальні перетворення. Оскільки особистості підтримують ті або інші зміни у суспільстві у сподіванні покращити своє становище в ньому, інтегральна оцінка сприйняття ними власного добробуту в найважливіших сферах соціальної життєдіяльності є вирішальним критерієм визначення їхнього соціального самопочуття. Тому у вітчизняній соціології існують кілька підходів до визначення соціального самопочуття:

1. Соціальне самопочуття визначають через поняття задоволеності особистістю різними сторонами життя. Тут спостерігається певна тенденція до ототожнення понять «соціальне самопочуття» та «інтегрована задоволеність життям». Тобто соціальне самопочуття власне розглядають як

відображення якості життя. І для повноти його виміру намагаються врахувати різні сфери життєдіяльності: сімейну, побутову, трудову, дозвілєву, соціально-політичну, соціально-економічну, соціально-культурну.

2. Соціальне самопочуття розуміють як інтегровану характеристику реалізації життєвої стратегії особистості, ставлення до навколишньої дійсності, суб'єктивної її сторони.

3. Соціальне самопочуття відображає ставлення до взаємозв'язку між рівнем запитів і ступенем задоволення життєво важливих потреб [11, с. 143].

4. Як почуття, предметом яких стають, перш за все, ті явища й умови, від яких залежить розвиток подій, важливих для особистості в силу її емоційного ефекту [12, с. 46].

Отже, соціальне самопочуття – це комплексний, інтегрований показник, який відбиває об'єктивний стан особистості крізь призму можливостей задоволення її суттєвих потреб, оцінку рівня добробуту її соціальної захищеності. Це – узагальнений показник рівня соціальної адаптованості спільнот до мінливого соціального простору, який позначається на соціально-психологічному стані, що формується під впливом певного комплексу соціальних чинників. У такому широкому розумінні соціальне самопочуття виступає інструментом діагностування проблем суспільства, суб'єктивним критерієм оцінювання рівня ефективності соціальної політики та дієвості інститутів соціального захисту населення, основою для прогнозування соціальних змін, потреб суспільства та проектування соціальних технологій з оптимізації управління системою соціального захисту населення [19].

Загалом специфіка соціології в розумінні соціального самопочуття полягає в «комплексній характеристиці стану свідомості особистостей, що виявляється в різних соціальних ситуаціях, відображає ступінь їхньої соціальної свободи, можливості всебічного розвитку, реалізації здібностей і життєвих планів, які обумовлюються сукупністю наявних у суспільстві матеріальних, політичних, соціокультурних і духовних можливостей задоволення людських потреб та реалізації їхніх інтересів» [16, с. 4]. Також соціальне самопочуття тісно пов'язане з рівнем ресурсних можливостей особистості, які забезпечують реалізацію значущих її потреб, відображає те, наскільки, за оцінкою особистостей (груп населення), суспільство створює передумови для їхньої реалізації, визначає задоволеність соціально-захисними заходами. Тобто це форма свідомості, що реально функціонує (суспільна думка, суспільний настрій, самопочуття), і поведінки, у якій виявляється емоційна оцінка особистістю або соціальною групою рівня задоволення своїх соціальних потреб, свого становища порівняно з іншими особистостями й соціальними групами [4, с. 3–4].

Теоретичний аналіз дав підстави виокремити такі розуміння концепту «соціальне самопочуття»:

– соціальне самопочуття є компонентом системи регуляції поведінки особистості: воно як емоційно-установчий стан формується на основі

сприйняття й оцінки середовища життєдіяльності особистості та визначає життєво важливі рішення;

– соціальне самопочуття визначається: а) домінуючими для особистості сферами її життєдіяльності (сім'я, виробництво організації тощо) і б) рівнем суб'єктивності особистості. При цьому виявляє свою суб'єктивність у домінуючій для неї сфері життєдіяльності;

– сприйняття й оцінка середовища життєдіяльності визначається життєвими орієнтаціями особистості. Відповідно до цього соціальне самопочуття безпосередньо пов'язано з мірою реалізації життєвих орієнтацій особистості в основних сферах її життєдіяльності;

– однією з найбільш важливих життєвих сфер для особистості є її участь у певній трудовій сфері [5, с. 12].

Соціальне самопочуття є тією соціологічною категорією, яка може бути показником самоідентифікації, задоволеності різними аспектами життя особистості, впливу ціннісних установок, а також розглядається як узагальнена емоційно-оціночна реакція, як інтегральний показник адаптованості населення до реформ суспільного життя [15, с. 93].

Висновки. Окреслено суб'єктивні та об'єктивні компоненти соціального самопочуття. До суб'єктивних компонентів зараховано самопочуття як задоволеність життям, щастя, моральний дух або ж їх комбінацію. Об'єктивним компонентом є якість соціального й фізичного соціального середовища, в якому особистості прагнуть реалізувати свої потреби. Серед чинників, що впливають на соціальне самопочуття, виділено такі: життєві стратегії досягнення молоддю; чинники, що характеризують ідентифікаційну стратегію особистості та її соціальну активність; чинники життєвого циклу; аскриптивні характеристики; соціальне середовище. Відтак, запропоновано авторське визначення соціального самопочуття як ступеня задоволеності особистості різними аспектами суспільного життя, тобто самооцінки нею: міри своєї свободи, можливості всебічного розвитку, самореалізації своїх здібностей, якості життя, що є наслідком її соціальної активності.

Отже, у зарубіжній та вітчизняній соціології зроблено вагомий внесок у інтерпретацію концепту «соціальне самопочуття». Подальшими науковими перспективами є розробка програми та методики соціологічного дослідження, яка б адекватно відображала обрану методологію й специфіку об'єкта, предмета.

Список використаної літератури

1. Andrews F. M., Robinson J. P. Measure of Subjective Well-being. *Measure of Personality and Social Psychological Attitudes* / P. Robinson, et al. (eds). San-Diego : Academic Press, Inc., 1991. 824 p.
2. Veenhoven R. The Science of Subjective Wellbeing: A tribute to Ed Diener'. URL: <https://personal.eur.nl/veenhoven/Pub2000s/2008c-full.pdf>.
3. Боровська Я. О. Соціальне самопочуття інвалідів в Україні в контексті проблеми зайнятості. *Держава та регіони. Серія: Державне управління*. 2009. № 1. С. 28–33.

4. Бурко В. А. Социальное самочувствие в условиях трансформации российского общества (региональный аспект) : автореф. дис. ... канд. соц. наук. Пермь : ПГТУ, 2000. 27 с.
5. Грачев А. А., Русалинова А. А. Социальное самочувствие человека в организации. *Известия РГПУ им. А.И. Герцена*. 2007. С. 7–17.
6. Давыдова Е. В. Измерение социального самочувствия молодежи. Москва : Ин-т социологии РАН, 1992. 102 с.
7. Дерріда Ж. Структура, знак і гра в дискурсі гуманітарних наук. *Слово. Знак. Дискурс: Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст.* / за ред. М. Зубрицької. Львів : Літопис, 1996. С. 457–477.
8. Єлейко М. Я. Від суб'єктивного благополуччя до соціального самопочуття: традиційні та сучасні підходи. *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства* : зб. наук. пр. Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2009. Вип. 15. С. 207–212.
9. Єлейко М. Я. Соціальне самопочуття населення у суспільстві періоду трансформацій: методологія та методи дослідження : автореф. дис. ... канд. соц. наук : 22.00.02. Київ : НАН України, Ін-т соціол., 2013. 16 с.
10. Зинурова Р. И., Фатыхова Ф. Ф. Индикаторы, репрезентирующие содержание социального самочувствия. *Вестник Казанского технологического университета*. 2011. № 20. С. 245–251.
11. Крупец Я. И. Социальное самочувствие как интегральный показатель адаптированности. *Социологические исследования*. 2003. № 4. С. 143–144.
12. Михайлова Л. И. Социальное самочувствие и восприятие будущего россиянами. *Социальная политика*. 2010. С. 45–50.
13. Панина Н. В. Избранные труды по социологии : в 3 т. Киев : Факт, 2008. Т. 2: Теория, методы и результаты социологического исследования образа жизни, психологического состояния и социального самочувствия населения / сост. и ред. Е. И. Головахи. 312 с.
14. Петрова Л. Социальное самочувствие молодежи. *Социологические исследования*. 2000. № 12. С. 50–55.
15. Садкова Д. А. Социальное самочувствие молодежи: адаптация к общественным трансформациям. *Проблемы развития территории*. 2014. № 6(74). С. 91–99.
16. Соціальне самопочуття населення України в контексті державної гуманітарної політики : навч.-метод. посіб. / авт. кол.: В. П. Трощинський, В. А. Скуратівський, П. К. Ситнік та ін. Київ : НАДУ, 2009. 36 с.
17. Хмелько В. Социальная направленность личности: некоторые вопросы теории и методики социологических исследований. Киев : Политиздат Украины, 1988. 279 с.
18. Хутка С. Соціальна адаптованість особистості: концептуалізація поняття. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2007. № 2. С. 164–175.
19. Щербата Г. М. Соціальне самопочуття як інтегральний показник соціальної захищеності населення. URL: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/VMSU/2007-02/07shgmiaa.htm/

Стаття надійшла до редакції 26.12.2017.

Бубняк С. М. Концепт «социальное самочувствие» в социологическом дискурсе
Статья посвящена изучению концепта «социальное самочувствие» в социологической науке. Во время теоретического анализа научного наследия западных и отечественных исследователей выяснено предпосылки изучения этого понятия, установлено субъективные и объективные компоненты социального самочувствия, а также

факторы, влияющие на этот концепт, и основные подходы к его определению. На основе полученного материала представлены определения социального самочувствия в социологии.

Ключевые слова: социальное самочувствие в социологии, составляющие социального самочувствия, факторы влияния на социальное самочувствие, подходы к определению социального самочувствия.

Bubnyak S. Concept «Social Well-Being» in Sociological Discourse

The article is devoted to the study of the concept of «social well-being» in the sociological science. During the theoretical analysis of the scientific work of Western and domestic researchers in the field of studying social well-being, the preconditions for the study of this concept were determined, the subjective and objective components of social well-being were determined, as well as the factors influencing this concept and the main approaches to its definition. On the basis of this material, the definition of social well-being in sociology is outlined. Therefore, let us consider the more detailed results of our scientific research.

It was found out that the preconditions for studying social well-being are the works of V. Bekhterev, P. Viktorov, L. Voytovsky, E. Golovakh, A. Gorbachyk, N. Panin, L. Petrazhitsky, O. Simonchuk and others, since the methodological base has developed to study this concept.

Subjective and objective components of social well-being were outlined. To subjective components, refer to the state of health as the satisfaction of life, happiness, moral spirit or their combination. An objective component is the quality of the social and physical social environment in which individuals seek to realize their needs.

Among the factors influencing social well-being were the following: life strategies for the achievement of youth; factors characterizing the identification strategy of the individual and his social activity; life cycle factors; aspirational characteristics; social environment.

Thus, the author's definition of social well-being is proposed – this is the degree of satisfaction of the individual with various aspects of social life, that is, self-esteem by it: the degree of its freedom, the possibilities of comprehensive development, self-realization of their abilities, the quality of life, which is the result of its social activity.

Key words: social well-being in sociology, components of social well-being, factors of influence on social well-being, approaches to the definition of social well-being.

УДК 316.32

С. Л. КАТАЄВ

СОЦІОКУЛЬТУРНІ ТА ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ АСПЕКТИ ГЕОПОЛІТИЧНОЇ КРИЗИ В УКРАЇНІ

У статті обґрунтовано тезу щодо необхідності поєднання світ-системного аналізу та цивілізаційного підходу для розуміння геополітичної кризи в Україні. Задіяно концепції С. Хантінгтона та І. Валлерстайна. Згідно з результатами світ-системного аналізу Україну можна розглядати як периферію стосовно західних країн. Зокрема, для України Польща виступає як напів'ядро. Згідно з концепцією С. Хантінгтона, Україна є полем зіткнення цивілізацій, знаходиться в зоні міжцивілізаційного розлому. Це зумовлює наявність конфліктів між Росією та окупованими територіями Донбасу. Поєднання статусу периферії та міжцивілізаційного розлому спричиняє кризу геополітичного становища України.

Ключові слова: геополітична криза, Україна, світо-системний аналіз, Україна як периферія, цивілізаційний підхід, міжцивілізаційний розлом.

Геополітичне становище України в сучасний період можна охарактеризуватися як кризове. Триває війна між Україною та Росією, частина території України окупована. В економічній сфері Україна багато в чому залежить від інших країн. Значна кількість трудових мігрантів з України працюють у різних країнах. Причини такого становища можна пояснити з різних поглядів. Варіантами методологічних підходів для аналізу геополітичного становища України та пояснення сучасної кризи такого становища можуть бути світо-системний аналіз І. Валлерстайна й цивілізаційний підхід С. Хантінгтона.

Мета статті – надати аналіз геополітичного становища України із застосуванням світо-системного аналізу та цивілізаційного підходу.

У Польщі нещодавно вийшов збірник наукових статей під загальною назвою «Польща як периферія» [1]. Ґрунтовну рецензію на це видання представив український соціолог І. Кононов [2]. Ідеї цього видання цілком можуть бути застосовані й для теоретичного осмислення місця України в світовому співтоваристві. Зазначений збірник містить статті ряду польських учених, які поділяють концепцію світо-системного аналізу І. Валлерстайна [3].

Цивілізаційний підхід використовує Самуель Хантінгтон у своїх публікаціях щодо аналізу геополітичного становища різних країн світу, зокрема України [4].

Автори статей збірника «Польща як периферія» в основному застосовують «центр-периферійний підхід» світо-системного аналізу І. Валлерстайна.

І. Кононов, рецензуючи цей збірник статей, звертає увагу на такі положення. «Томаш Гроссе (Tomasz Grzegosz Grosse) вважає, що з економіч-

ної точки зору ознакою периферійності є те, що навіть при припливі інвестицій периферійні країни не здатні акумулювати багатство (s. 29). У політичному відношенні ці країни втрачають суб'єктність. Їх рішення обмежуються вибором патрона з центру світової системи, «... який забезпечить їм більше користі і більше автономії у внутрішній або міжнародній політиці» (s. 27). І нарешті «образ домінування центру над периферією доповнює культурна провінційність, все більше змаргіналізована і одночасно перебуває під впливом зразків, що з'являються з їх центрального простору» (s. 30)» [1].

Відповідно до такого підходу розшарування в світовій системі подано як поділ на три типи держав: сильні держави ядра, напівпериферійні і периферійні держави. До країн ядра, згідно із зазначеним походом, належать ті, в яких громадяни масово беруть участь у політиці, державні структури досить сильні для забезпечення значних переваг для своїх громадян на глобальному ринку, особливо через експлуатацію населення периферійних країн.

У периферійних країнах держава недостатньо сильна, щоб перешкоджати експлуатації свого населення економічними структурами країн ядра. Напівпериферія складається з держав, які спроможні перешкоджати експлуатації себе сторонніми державами, але не в змозі експлуатувати населення інших країн. Периферійні держави зосереджені на підтримці внутрішніх еліт і експлуатації власного населення й не можуть достатньою мірою надавати підтримку своїм громадянам у їх експлуатації на території країн ядра. Зарахування країн до тієї чи іншої категорії є відносним. Тобто щодо одних країн якась держава може виступати як периферія, а щодо інших – як напівпериферія. Тільки країни ядра займають свої позиції безвідносно до тих чи інших співвідношень з іншими країнами, оскільки вони досить сильні, щоб підтримувати свій статус з будь-якими державами. На думку польських авторів, Польща належить до країн периферії, особливо у відносинах з Німеччиною.

Очевидно, під таку характеристику цілком підпадає й Україна. Щодо Польщі, на наш погляд, це положення можна застосувати тільки частково, адже за останні роки різко зросла трудова міграція до Польщі з України, і становище Польщі в світо-системі змінилося.

На нашу думку, економічна й політична реальність останніх років спонукає зазначену структуру держав доповнити категорією держав напів'ядра. Це такі держави, які щодо одних країн виступають як периферія, щодо других – як напівпериферія, а щодо третіх – як країна-ядро. До таких країн, на наш погляд, можна зарахувати Польщу в її економіко-політичних відносинах з Україною. Ми не будемо заперечувати тези польських учених, що Польща стосовно Німеччини належить до країн периферії, але щодо України статус Польщі є не напівпериферійний, і тим більше не периферійний. Останніми роками близько мільйона українців працюють на еко-

номіку Польщі. У цьому контексті Польща, на наш погляд, є країною напів'ядра у відносинах з Україною. Польща не може належати цілком і безвідносно до стану ядра, тому що її населення експлуатується в цілому ряді країн ядра. Україна ж безвідносно до будь-яких країн належить до периферійних держав, оскільки її населення експлуатується іншими країнами ядра і напів'ядра. Україна також не експлуатує населення інших країн. Таке співвідношення буде залишатися доти, поки економіка України буде в змозі забезпечувати достатню кількість робочих місць для своїх громадян, а держава стане достатньо сильною, щоб ефективно дотримуватися демократичних принципів і перешкоджати політичній анархії.

Світо-системний аналіз і цивілізаційний підхід С. Хантінгтона – популярні методологічні інструменти в сучасній соціології. У літературі зустрічається протиставлення цих підходів (див. І. Ф. Кононов [1]). Нам видається, що це не цілком обґрунтовано. Ці підходи доповнюють один одного, висвітлюючи різні аспекти проблеми міждержавних взаємодій. Світо-системний аналіз розглядає залежності й вплив, цивілізаційний підхід обґрунтовує ці відносини цивілізаційними факторами, ментальністю, релігією та іншими соціокультурними факторами. Нехтувати ними абсолютно неприпустимо, оскільки вони досить адекватно пояснюють конфлікти й коаліції між країнами та народами. До того ж цивілізаційний підхід добре пояснює причини розколу всередині країни. Світо-системний аналіз не пояснює різких суперечностей, протистояння Заходу й Сходу України. А світо-системний аналіз відносин України та Росії добре доповнює цивілізаційний, роблячи трактування подій, що відбуваються, більш ґрунтовним і аргументованим.

Використовуючи цивілізаційний підхід С. Хантінгтона, можна зазначити таке. Україна є полем зіткнення цивілізацій, перебуває в зоні міжцивілізаційного розлому [2].

Україна знаходиться на кордоні двох цивілізацій, на міжцивілізаційному розломі: між східноправославною й західною цивілізаціями.

Читаючи С. Хантінгтона, ми виявляємо, що ще в 1992 р. фахівці із цивілізаційного аналізу робили прогноз щодо можливої війни України та Росії, виходячи з міркувань неминучості зіткнення різних цивілізацій.

«Цивілізаційний підхід фокусується на «лінії розлому», яка проходить по Україні, ділячи її на православну східну й уніатську західну частини» [2, с. 39]. Західна Україна, на думку С. Хантінгтона, належить до уніатської частини західної цивілізації, є провінцією західної цивілізації й відповідно, характеризується відсталістю, консерватизмом, традиціоналізмом, але все в межах західної цивілізації.

Східна ж частина України належить до східноправославної цивілізації, будучи також до певної міри її провінцією.

«Зіткнення і спалахи насильства між країнами різної цивілізації несуть з собою потенціал ескалації, оскільки загрожують втягуванням у кон-

флікт «братніх народів» [2, с. 22]. Саме цей варіант виникнення війни властивий конфлікту з Росією. Вона сприйняла жителів Донбасу як «братський народ» і відгукнулася на заклик цивілізаційної солідарності.

Найбільш небезпечними називає С. Хантінгтон конфлікти, «які мають місце вздовж ліній розлому між цивілізаціями» [2, с. 23]. «Статистичний підхід на перший план висуває можливість російсько-український війни, цивілізаційний підхід знижує її до мінімуму і підкреслює можливість розколу України» [2, с. 39]. «Статистичний прогноз Міршеймера про можливість війни між Україною і Росією дав йому змогу зробити висновок про те, що Україні краще мати ядерну зброю» [2, с. 39]. «А враховуючи культурний фактор, можна припустити, що при цьому поділі буде більше насильства, ніж при розпаді Чехословаччини» [2, с. 39]. І це говорили на початку 1990-х рр., коли нинішні події здавалися неможливими.

У цей період реалізувалися обидва прогнози, засновані і на статистичному, і на цивілізаційному підходах, тобто відбувся поділ України, і триває війна з Росією.

Міф про єдність української нації зруйнувався остаточно останніми роками, хоча фахівці постійно звертали увагу на наявність двох цивілізаційних частин.

У політичному аспекті Україна також належить до периферійних країн, де традиційні, консервативні цінності домінують. Постмодерні й навіть модерні поняття та принципи перебувають під жорстким тиском українських консервативних сил. Насильство та загроза насильства примушують до самоцензури й обачності тих, хто хотів би вільно висловлювати свої погляди, що суперечать політичним силам, які домінують.

В Україні склалося умовно-правова держава, в якій закони приймають і реалізують тією мірою, якою проти цього не заперечує будь-який добровольчий батальйон. Люди в масках роблять те, що вважають за потрібне, незважаючи на закон, поліцію й будь-кого, включаючи прем'єр-міністра, Президента і Раду національної безпеки. Ці люди – зняряддя цивілізаційної війни з Росією й з регіоном Донбасу, що відокремився. Символічно, що ці люди завжди в масках – як символ анонімного, безособового зняряддя цивілізаційної війни, непохитного зняряддя історії.

Висновки. Отже, розглядаючи соціокультурні та цивілізаційні аспекти геополітичної кризи в Україні, варто поєднувати світо-системний аналіз та цивілізаційний підхід. Згідно з концепцією І. Валлерстайна, Україну можна розглядати як периферію щодо західних країн. На наш погляд, периферією є Україна і для Польщі, а для України Польща виступає як напів'ядро. Населення України експлуатується як трудові мігранти іншими країнами ядра і напів'ядра. Україна ж не експлуатує населення інших країн. Таке співвідношення буде залишатися доти, поки економіка України не зможе забезпечувати достатню кількість робочих місць для своїх громадян,

а держава стане достатньо сильною, щоб ефективно дотримуватися демократичних принципів і перешкоджати політичній анархії.

Згідно з концепцією С. Хантінгтона, Україна є полем зіткнення цивілізацій, перебуває в зоні міжцивілізаційного розлому. Це зумовлює наявність конфліктів між Росією та окупованими територіями Донбасу.

Поєднання статусу периферії й міжцивілізаційного розлому зумовлює кризу геополітичного становища України.

Список використаної літератури

1. Polska jako peryferie / redakcja naukowa Tomasz Zarycki. Warszawa : Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, 2016. 356 s.

2. Кононов И. Ф. Польша в современном мире: понять себя и понять свое знание. Рецензия на книгу «Польша как периферия». URL: <http://www.ostrovok.lg.ua/knigohranilishhe/nauka/ilya-kononov-polsha-v-sovremennom-mire-ponyat-sebya-i-ponyat-svoe-znanie>.

3. Валлерстайн И. Миров-системный анализ. URL: <http://www.nsu.ru/filf/rpha/papers/geoecon/waller.htm>.

4. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / пер. с англ. Т. Велимеева. Москва : АСТ : АСТ Москва, 2007. 571 с.

Стаття надійшла до редакції 20.11.2017.

Катаев С. Л. Социокультурные и цивилизационные аспекты геополитического кризиса в Украине

В статье обосновывается тезис о необходимости сочетания миро-системного анализа и цивилизационного подхода для понимания геополитического кризиса в Украине. Задействованы концепции С. Хантингтона и И. Валлерстайна. Согласно миро-системного анализа Украину можно рассматривать как периферию относительно западных стран. В частности, для Украины Польша выступает как полуядро. Согласно концепции С. Хантингтона, Украина является полем столкновения цивилизаций, находится в зоне межцивилизационного разлома. Это обуславливает наличие конфликтов между Россией и оккупированными территориями Донбасса. Сочетание статуса периферии и межцивилизационного разлома приводит к кризису геополитического положения Украины.

Ключевые слова: геополитический кризис, Украина, мир-системный анализ, Украина как периферия, цивилизационный подход, межцивилизационный разлом.

Kataev S. Socio-Cultural and Civilizational Aspects of the Geopolitical Crisis in Ukraine

The article substantiates the thesis that it is necessary to combine world-system analysis and a civilizational approach towards Ukraine in order to understand the geopolitical crisis in Ukraine. The concepts of S. Huntington and I. Wallerstein are involved. The geopolitical position of Ukraine in the modern period can be characterized as crisis. There is a war between Ukraine and Russia, part of the territory of Ukraine is occupied. In the economic sphere Ukraine is largely dependent on other countries. A significant number of labor migrants from Ukraine work in different countries. An explanation of the reasons for this situation can be made from different points of view. Variants of methodological approaches for the analysis of the geopolitical position of Ukraine and an explanation of the current crisis of such a situation can be the world-system analysis of I. Allerstaine and the civilization approach S. Huntington.

Stratification in the world system is presented as a division into three types of states: strong states of the nucleus, semi-peripheral and peripheral states. The countries of the core,

according to the campaign, are those in which citizens are massively involved in politics, state structures are strong enough to provide significant benefits to their citizens in the global market, especially through the exploitation of the peripheral population.

In the peripheral countries, the state is not strong enough to hinder the exploitation of its population by the economic structures of the nucleus countries. The semi-periphery consists of states that are able to hinder their exploitation by foreign powers, but not able to exploit the populations of other countries. Peripheral states are focused on supporting internal elites and exploiting their own population and can not adequately support their citizens in their exploitation in the territory of the kernel countries. Obviously, such a characteristic is fully covered by Ukraine. In relation to Poland, in our opinion, this provision can be attributed only partially. After all, in recent years, labor migration has risen dramatically to Poland from Ukraine and Poland's position in the world-system has changed.

In our view, the economic and political reality of the last years prompts the specified structure of states to supplement the category of states of the polygonal. These are the states that, in relation to some countries, act as a periphery, in relation to other countries as a semi-periphery, and in relation to third countries as the core of the country. To such countries, in our opinion, can be attributed to Poland in its economic-political relations with Ukraine.

Using the civilization approach S. Huntington can be noted the following. Ukraine is a field of collision of civilizations, is in the zone of inter-civilizational fault.

Ukraine is on the border of two civilizations, on the inter-civilizational breakdown: between the Eastern Orthodox civilization and Western civilization.

According to S. Huntington, the western part of Ukraine belongs to the Uniate part of Western civilization, it is a province of western civilization and accordingly has backwardness, conservatism, traditionalism, but nevertheless in the crayons of Western civilization.

The eastern part of Ukraine belongs to the Eastern Orthodox civilization, being also to a certain extent by the province.

According to S. Huntington's concept, Ukraine is a field of collision of civilizations, located in the zone of inter-civilization fault. This causes conflicts between Russia and the occupied territories of the Donbas.

The combination of the status of the periphery and the inter-civilizational fault raises the crisis of the geopolitical position of Ukraine.

Key words: *geopolitical crisis, Ukraine, world-system analysis, Ukraine as a periphery, civilizational approach, inter-civilizational fault.*

УДК 342.24

O. I. ORLOVA

VIRTUAL SYMBOLS OF THE INTERNET SPACE AND ITS IMPACT ON THE DEVELOPMENT OF THE MODERN THEATER

The article is devoted to theoretical and applied interconnections of theatrical art and the virtual reality of the Internet space. The sociological analysis of the interaction of the theater and Internet technologies in the conditions of virtual reality, the study of interaction in the subsystem «theater-virtual reality» allows us to conclude that further convergence of the theater and virtual reality, the emergence of such a new artistic phenomenon in contemporary art as «virtual theater».

Key words: theater, internet space, simulacrum, virtual reality, virtual theater, intercultural theater.

The theater, as a social phenomenon and a prevailing social institution, is a synthetic art form. It combines directing, the creative idea of the scriptwriter, acting performance, music, plastic, painting, scenery, artistic style, etc.

Today's theater includes a wide range of technologies – from traditional theatrical to electronic, allowing theater to be perceived as a digital performance [2].

The modern theater reliably included electronic media that enriched the scene with light effects, complicated the ability of the machine, which changes the plastic scenes. There were video projections, computers were used. The Internet, as a global network, could not but influence the development of the theater, creating not only new opportunities for advertising, but also expanding the feedback parameters of the viewer with the theater.

A modern theatrical performance includes elements of cinema and television. It expands the influence of theatrical effect on human feelings and attracts the viewer to the play space. It is the theatrical space that is also changing, going beyond the traditional model and going outside: in the premises of abandoned factories, in natural landscapes, at stations and city squares.

As the ideas of the future grow, theaters go to the viewer through the Internet in any available way. There is a situation of active «patriotization», a kind of culture of interaction based on the principle of participation or participation of the viewer in theatrical performance.

Thus, the development of a modern theater in terms of new technologies, its presence in the Internet space characterizes this social institution as a unique means of communication, which naturally aspires to the use of modern technologies that can expand its audience.

The process of transforming the theater, as a means of communicating with the viewer, is ongoing. If the traditional theater included drama, theatrical game, visual arts, music and plastic genres, today the entire stream of electronic capabilities projects a theater platform to the global Internet world.

The symbolism of the modern theater suggests that the relationship between the theater and the viewer is increasingly virtualized. In this case, the theater saves its symbols to the fullest, completing it with contemporary images: from urban to virtual symbolism of the Internet.

Let's consider in more detail the technology of virtual reality as a phenomenon of postmodern culture and the possibility of its interaction with theatrical art.

As P. Braslavskiy rightly observes, today virtual reality has already entered the set of technical means of modern theater. There are several options for using virtual reality in theatrical productions [1]:

1) the projection of scenes of virtual reality into a screen that becomes a «second scene» and allows you to increase the «dimension of presentation» (it is important to emphasize that the computer image can be coordinated with what is happening on the main stage);

2) virtual scenery (such an approach can be justified not only aesthetically, but also economically);

3) participation in a theatrical production along with live actors of virtual heroes, avatars (avatars can be full-fledged actors, and not simply «decoration» of the performance).

Various ways and variants of using virtual reality in contemporary theater are illustrated by examples of many contemporary theatrical productions. Undoubtedly, the passivity of the viewer is the same factor with which the theater fights most fiercely with the help of quite different tools, from which the Internet is perhaps the most promising.

Inside the theater itself, there are changes that are aimed at «opening» the sleeping soul of the viewer, turning it into a full-fledged player capable of participating in the energy of the performance in any way acceptable to the contemporary theater. It can be argued that at present, the information technology of the post-industrial society begins to appear in its virtual hypostasis.

This transformation in the information format of postmodern culture requires, first and foremost, a detailed sociological reflection on the concept of «virtual reality».

Taking into account the fact that modern society is informational, the specific worldview of which is postmodernism, it will be appropriate to analyze the category of «virtuality», using the means of postmodern sociological theories. The discovery of the essence of «virtual reality» is devoted to the theory of simulators, which are actively being developed within the post-structuralism-postmodern paradigm by such representatives as J. Bodriiar and J. Delez.

Based on the theories of Bodriiar and Delez, the simulacrum can be defined as a sign that revives its own being, creates its reality, and, in fact, ceases to be a sign in essence. In fact, the simulacrum itself is a body, but the body it is virtual. That is, it is just as real as anybody that is the referent, only real it is virtually.

That is why the simulacrum is not a sign, but he himself can be a referent in relation to the sign-simulacrum of the next order representing it. The simulacrum begins where the similarity ends. It is there that the virtual reality begins, which is nothing more than the space of simulacrums [3; 6].

On this basis, virtuality is a phenomenon inherent in the very structure of being, which embodies the ability of creative, generating activity. It is believed that a person is first immersed in virtual reality and moves from one virtual state to another. That is, the virtual reality is the resource environment that nurtured and educated a person [4].

Thus, the world of the information society is transformed into a total simulation, which, in fact, was spoken by Bodriiir in his sociological research.

One way or another, but people have always sought to make the world around, creating their own inner worlds, which are virtually virtual. Their virtuality is determined by the «idols» of human consciousness, through which knowledge, instead of reflecting reality, results from its simulation, that is, the creation of a picture of the world that has little in common with the world it reflects. In this sense, the «modernist project» is nothing but the most global of virtual projects that was carried out by a person before which any computer reality dulls.

Concluding the consideration of the general theoretical aspects of virtual reality, we turn to the concrete manifestations of this phenomenon in social life. The changes that have taken place in society in connection with the introduction into the postmodern era point to the fact that it are in their context that the distribution of virtual reality technologies should be considered.

As you know, the postmodern culture is born at the junction of the decline of modernist ideals and the rapid development of digital information technologies, which in the process of their perfection increasingly acquire a virtual character, starting to reflect, and sometimes simulate reality. Considering the influence of virtual reality on the life of society, our focus will be mainly on those aspects that are, in one way or another, related to information and electronic technologies, that is, the basis on which the tree of postmodern culture grows.

Also, we consider it necessary to warn that a real study will be based on the position on the neutrality of any technology in relation to a person, including virtual reality. That is, the question of the benefits or harm of this phenomenon will be treated depending on how and to achieve which purposes it is used by man.

Consequently, even a brief overview of possible directions for the use of virtually constructed reality, suggests that this phenomenon already has a rather significant socio-cultural space in postmodern society, and that its role will continue to grow steadily in the future.

Based on the analysis conducted, one can make assumptions about further convergence of the theater and virtual reality, the emergence of such a new artistic phenomenon as a «virtual theater.» In our opinion, two trends determine the

emergence of new forms of the theater existence: full interactivity and completely autonomous theatrical activities.

The contours of the virtual theater of the future can already be seen today in specialized gaming virtual centers, where the personality of computer games is connected with the collective spirit of theatrical action.

That is why the theater and its contemporary content, the use of technologies of virtual reality are the subject of sociological research within the framework of this part of the sociology of culture, which is the sociology of the theater.

Modern theaters are interested in introducing multimedia technologies on their sites, not only to complicate the space of the scene, but also to create a whole arsenal of means of connecting theater with other arts.

Today we are already studying the phenomenon of the modern theater as a fact of its transformation from traditional theater to a full digital performance. It is the denial of theatrical traditions that became the main principle of the theater's development, just as in art it was a denial of the artistic process, and in music it was a negation of the sound.

The modern theater is experiencing a period of important changes related to the development of new communication technologies and the globalization of the information space. As a kind of art, the theater is one of the most ancient and complex. Many discussions around the theater are now associated with the degree of its possible transformations through electronic technology.

In this regard, an important aspect of studying the phenomenon of modern theater in the virtual space is the study of ways and areas of circulation of theatrical information on the Internet.

The most extreme points of view come from the fact that theatrical art is capable of losing its uniqueness and parallelism under the influence of virtualization and Internet technology of theatrical processes.

In fact, each new technological form reflects the needs of society in information. Each new technical invention used in theater life extends the circle of viewers. The accumulation of theatrical material on the Internet allows us to get a broad picture of the modern theater from traditional to experimental.

The main problem in obtaining information about the theatrical tendencies is the network search system. A few years ago, theaters relied on traditional advertising and permanent viewers. Today, it became clear that without special work to attract viewers through the Internet cannot do. This is important because competition is growing and there is a need to «grow» its audience in the depths of global networks.

Today, some theaters are developing a system of virtual view of performances on their sites. On the sites of many theaters, you can find not only repertoire information, but links to videos hosted on handy hosts such as YouTube. An attempt to provide broad access to theatrical life through Internet broadcasts allows the user to receive information through the Internet from a large number

of cameras installed in the theater space and fix a performance that allows simultaneously showing the performance of the performance from various angles.

Some theaters complement their sites by virtual tours along the corridors of their theaters, offer to see fragments of performances. Some sites have the ability to watch performances online entirely. Also is created theatrical projects with the ability to view the recordings of performances on the Internet. By paying a certain amount and receiving a special code, you can watch the performances without leaving home. For example, some theaters offer online play views. Modern video plays usually do not use a very large number of video cameras to capture a spectacle.

However, some theaters use broadcast in a three-camera mode with the ability to choose the most convenient angle at one or another moment of the play. An online streaming director who watches a multi-threaded broadcast on his own screen can interactively select the streams that, in his opinion, represent the best picture of the action. At the same time, the Internet viewer can choose a particular projection from a multi-screen player to monitor the theatrical performance. Exactly as a director who prepares a performance for a video, any user can create it own version of the installation of the play.

The technology of the Internet Theater offers a multi-threaded broadcast system, which provides attraction and interactivity for the viewer. The result that can be created by the user on the stream of multimedia stream directly from the theater space to it on the computer screen will be different from that created by its colleague who is sitting at the computer in it apartment or office and observing that the same speech on the screen.

Unlike a professional director, the user can set a rather different task. The user will be able to distract, temporarily leave the broadcast, go back and notice interesting moments, fix them in a way that seems to him adequate.

In addition, the location of cameras in theater space cannot be limited to only one theatrical production, and, for example, include at the same time several sites in one theater, or even be complemented by points in the lobby or the hallways of the theater. This may be important if the director intends to extend the performance of the play to several sites where it will be held simultaneously, and the logical connection in the play will be carried out with the help of various means – a TV screen, a computer, a smartphone or other gadgets. At the same time, all streams will be recorded, and in the future it will be possible to use archival materials for analysis and statement of creative tasks.

Modern Internet equipment allows you not only to view the performances in cyberspace in a multichannel broadcast, but also think about the possibilities for advanced users to create their own version of the show from their streams with their accents and visual versions of action. Such projects are aimed at the future, but many theaters are already concerned about preparing appropriate platforms and specialists for them.

Thus, theaters orient the traditional space of the scene on those viewers who are accustomed to «live» on the Internet. The theater, existing in the virtual space, collects from the registered users the media content for performances and places its product on the Internet. Before the beginning of the action, the audience contacts the heroes of the performance through the resources of the social networks on which materials are stored. Heroes' performances tell about their experience of life in cyberspace, revealing the actual problems of modern life.

The interactive participation of the viewer in theatrical life is one of the main ideas of the modern theatrical experiment. The Internet, with its advanced means of collecting, storing and disseminating information, can be the tool that will create opportunities for the viewer to more actively participate in theatrical life, and perhaps even influence it.

Modern directors are working on the creation of theatrical projects, in which it would be possible to connect fragments of online performances, played on sites that are far from each other for many kilometers. For this purpose, telematics connection technologies of several broadcasting of real theatrical actions are used. Such experiments are also popular in the musical environment for the organization of virtual rehearsals of musicians from different countries, which are thus preparing for joint concerts of live music.

The modern theater is increasingly trying to establish a dialogue with the viewer. It is assisted by various blogs and forums that many theaters of the world place on their sites. In connection with this, recently the term «virtual theater» is increasingly used. Under it means different things. Wikipedia claims that the virtual theater is a «gaming engine, created to facilitate the development of computer games in the genre of graphic quest» [8].

In contemporary sociology of the theater more and more it is a question of the form of contemporary theatrical art as an interactive theater. Today, the acquaintance with all theatrical events is possible not only in the theater. With the Internet, you can create a clear picture of what's happening in the world of theatrical events.

The term «interactive theater» is often mentioned in connection with the social adaptation of various categories of citizens (children, sick people, and the elderly). The use of the same interactivity in the professional theater on the one hand tends to the same goal – the involvement in theatrical life of a wide audience of people. On the other hand, it is an attempt to modernize due to the use of various forms of fantasy of people in the virtual world.

The traditional theater, which is remains quite customary for some categories of citizens (for the older generation), is outdated for others (young people who grew up in the technological boom). Young people are interested not only to see the new one, but also to realize the extent of their possible participation in the theatrical life on the same principle that there are social networks with their unlimited freedom and equal participation of all those wishing.

To this end, the theater must offer interesting technologies that allow you not just to spend time, but, when involved in the game, to improve their skills, for example, in creating their own versions of the show from a large stream of options for its broadcasts on the Internet. Typically, such a job is performed by a director who has technology and experience.

Thus, we can conclude that virtuality and interactivity act as new forms of theatrical life.

Taking into account the active development of Internet communications and technologies used by them, we can predict that the directions of their possible implementation in contemporary theatrical life are the emergence at the junction of theater and media of advanced projects, creative laboratories that are actively working within creative experiments.

The emergence of some advanced theatrical ideas into the Internet space creates the opportunity to form new expressive means of theatrical performance. Developing ideas in this way can not only stimulate the development of technologies for involving people from different parts of the world into general theatrical projects, but also become a creative environment for the formation of new forms of the coexistence of theater, social networks and individual human experience.

References

1. Браславский П. И. Технология виртуальной реальности как феномен культуры конца XX – начала XXI веков : автореф. дис. ... канд. культур. : 24.00.01. Екатеринбург, 2003. С. 15–17.
2. Вдовенко И. Театр и новые технологии: интерактивность, телесность, текст. *Искусство и новые технологии: Методологические проблемы современного искусствознания* : сб. науч. тр. / отв. ред. Я. Иоскевич ; сост. М. Тимченко. Санкт-Петербург : Изд-во РИИИ, 2001. Вып. 7. С. 127–143.
3. Делез Ж. Различие и повторение. Санкт-Петербург, 1998. С. 93.
4. Корсунцев И. Г. Философия виртуальной реальности. *Виртуальная реальность: Философские и психологические аспекты*. Москва, 1997. С. 50–52.
5. Baudrillard J. Simulacra and Simulation. *University of Michigan Press*. 1994. P. 85.
6. Brown G. H., Hauck G. Convergence and Creativity in Telematic Performance: The Adding Machine/ Towse R., Handka C. *Handbook on the Digital Creative Economy*. Edward Elgar Publishing. 2013. P. 47.
7. Dixon S. Digital Performance: A History of New Media in Theatre, Dance, Performance Art, and Installation. Cambridge, MA and London : The MIT Press, 2007. P. 211.
8. Virtual Theatre. *Матеріал з Вікіпедії – вільної енциклопедії*. URL: http://ru.wikipedia.org/wiki/Virtual_Theatre (дата звернення 10.10.2017).

Стаття надійшла до редакції 01.11.2017.

Орлова О. И. Виртуальная символика интернет-пространства и его влияние на развитие современного театра

Статья посвящена теоретическим и прикладным взаимосвязям театрального искусства и виртуальной реальности интернет-пространства. Социологический анализ взаимодействия театра и интернет-технологий в условиях виртуальной реальности, исследование интеракций в подсистеме «театр – виртуальная реальность» по-

зволяють сделать вывод о дальнейшей конвергенции театра и виртуальной реальности, возникновение такого нового художественного явления в современном искусстве, как виртуальный театр.

Ключевые слова: театр, интернет-пространство, симулякр, виртуальная реальность, виртуальный театр, интерактивный театр.

Орлова О. І. Віртуальна символіка інтернет-простору та її вплив на розвиток сучасного театру

Статтю присвячено теоретичним та прикладним взаємозв'язкам театрального мистецтва й віртуальної реальності інтернет-простору. Соціологічний аналіз взаємодії театру та інтернет-технологій в умовах віртуальної реальності, дослідження інтеракції в підсистемі «театр – віртуальна реальність» дають змогу зробити висновок про подальшу конвергенцію театру й віртуальної реальності, виникнення такого нового художнього явища в сучасному мистецтві, як віртуальний театр.

Ключові слова: театр, інтернет-простір, симулякр, віртуальна реальність, віртуальний театр, інтеркативний театр.

УДК 316

В. М. ЩЕРБИНА

ИДЕЯ ДЕМОКРАТИИ В ИСТОРИЧЕСКИХ ТРАНСФОРМАЦИЯХ МНОГОУКЛАДНОГО ОБЩЕСТВА УКРАИНЫ

В статье рассматривается проблема социально-исторических факторов трансформации восприятия, понимания и концептуализации идеи демократии в украинском обществе. Среди факторов выделяется совокупность культурно-исторических представлений об истории украинского общества, присутствующих в массовом сознании и влияющих на характер концептуализации идеи демократии. Анализируются представления о демократии как автохтонной черте украинского народа с древних времён, представление о демократии как составляющей формирования государственности в XX в., представление о демократии как составляющей социально-политических трансформаций периода перехода к независимости. Сделан вывод о том, что на тот период идея демократии выполняла ряд социальных функций: была образом будущего, инструментом социального воображения, основой общественного консенсуса и доминирующей идеей разнородных социальных субъектов. Украинское общество изменилось: в условиях демократического транзита сформировалось новое поколение социальных акторов, которое по-новому воспринимает идею демократии. В мировоззренческих горизонтах различных социальных укладов идея демократии воспринимается массовым сознанием различным образом. Это предусматривает необходимость формирования нового социального механизма для достижения общественного согласия относительно её необходимости в общественных практиках. Идея демократии в условиях смены поколений обретает новое прочтение: возникают как её новые приверженцы, так и её новые противники. Делается о том, что исторические трансформации последнего периода предусматривают новое прочтение идеи демократии в соответствии с необходимостью организации широкого общественного диалога в условиях изменившегося украинского общества.

Ключевые слова: *идея демократии, общество, трансформация общественных представлений, трансформация общества, культурные уклады, демократический транзит.*

Украину уже более четверти века понимают и описывают как страну, находящуюся в состоянии демократического транзита. При этом достаточно мало внимания уделяется тому, **в каком конкретном виде идея демократии присутствует в украинском обществе, как именно она воспринимается жителями страны и, тем более, какие изменения в этом восприятии происходят со временем. Да и происходят ли?** Вот характерное рассуждение о демократии образца 2017 г.: «Общественный запрос на «сильную руку» никуда не пропадает. Полстраны считает, что «несколько сильных лидеров могут сделать для страны больше, чем все законы и дискуссии». Многие не против, если такие сильные лидеры будут нарушать эти законы. Менее чем для половины граждан какую-то практическую ценность имеет свобода слова. Еще меньше дорожат правом свободного передвижения и выбора места жительства. Только один из трех ценит воз-

возможность голосовать на выборах по своему усмотрению. И только один из четырех считает важной свободу предпринимательства. ... Кстати, по мнению большинства украинцев, частная собственность (условие демократии – обязательное признание и гарантированность права частной собственности, так как только в этом случае возможно реальное обеспечение всех прав и свобод человека) не является чем-то личным и неприкосновенным. Двое из трех считают ненормальным явление, когда одни люди зарабатывают больше других. Тогда, спрашивается, что мы строили все эти годы?!» [6]. Вот оценка демократического процесса от 4 апреля 2017 г., сделанная в докладе «Страны переходного периода 2017 – Ложное обещание популизма», подготовленного неправительственной американской организацией Freedom House: «Рейтинг развития гражданского общества (в Украине. – Автор) ухудшился с 2,25 до 2,50 баллов; рейтинг демократичности управления на уровне органов местного самоуправления улучшился с 5,25 до 5,00 баллов; рейтинг эффективности и независимости судебной системы улучшился с 6,00 до 5,75 баллов; рейтинг уровня коррупции улучшился с 6,00 до 5,75 баллов. Как следствие, рейтинг развития демократии ухудшился с 4,68 до 4,61 баллов» [12]. Вот оценка с позиции УПЦ КП: «Украинская демократия напоминает карго-культ, поскольку мы копируем те институты, которые работают в демократических странах, но без перенимания сути самих институтов. Мы перенимаем только форму демократии», – утверждает секретарь Священного Синода УПЦ КП. [4]. Можно привести также цитату из странички в Фейсбуке чиновника высшего уровня, министра внутренних дел Украины А. Авакова, который в середине 2017 г. признается, что сам не понимает, в какой стране живет: «Живем в стране победившей криминальной демократии? Ошибся – в стране победивших активистов?.. То, что раньше принято было называть преступлением и хулиганством – теперь называют акцией. А преступников – активистами» [9].

Подобные оценки можно приводить и дальше – вопрос в том, как к ним относиться. Считать ли это «болезнью роста», «неквалифицированным мнением», «злонамеренной пропагандой», «желтой журналистикой»? Реализована ли в Украине идея демократии и в каком виде эта идея присутствует в обществе?

Для выхода из системного кризиса обществу нужна эффективная демократия в качестве средства, но в общественном сознании доминирует прочтение идеи демократии как самобытной ценности. Исторически сложившаяся форма интерпретации идеи демократии не отменяет того факта, что системы, не имеющие эффективной обратной связи, обречены на стагнацию и характеризуются крайней неустойчивостью. Возникла **научная проблема**, сущность которой состоит в отсутствии знания о том, как в общественном сознании менялась концептуализация идеи демократии в процессе общественных трансформаций последнего исторического периода.

Все это делает необходимым исследование динамики процессов восприятия идеи демократии в украинском обществе на уровне концептуализации этой идеи в общественном сознании.

Для того, чтобы рационально понять историческое событие – как актуальное, так и принадлежащее прошлому, нужна система познавательных координат, в которой его возможно рассмотреть с тем, чтобы раскрыть существенные (т. е. делающие его необходимым) черты. К числу этих координат можно отнести, во-первых, накопившиеся общественные противоречия. Во-вторых, историческую ситуацию, в которой эти противоречия разрешаются. И, в-третьих, систему интересов действующих социальных субъектов (партий, организаций, личностей) – от объективных, связанных с их местом в этой ситуации, до субъективных, связанных с их культурой (нормами и ценностями, отражаемыми в идеологиях и верованиях). С тем, чтобы адекватно и во всех значимых взаимосвязях понимать какое-либо явление, тенденцию или событие, чтобы его анализ не был изолированным, его надо увидеть в более общих по отношению к нему процессах, в более общем контексте. В случае с идеей демократии это контекст исторических трансформаций нашего общества, поскольку в нём **идея демократии уже более четверти века играет роль одного из центральных идеологических конструкторов**, за это время с исторической арены ушло целое политическое поколение и сформировалось новое. Идея демократии выполняет функцию в формировании социальных связей – концептуально задает те рамки, в которых происходит оценивание общественных процессов и явлений и на основе которых вырабатываются инструменты влияния на них. Однако, стремясь различить то, что люди думают о себе, и то, как они ведут себя в действительности, не так уж сложно заметить, что идея демократии в нашем обществе обладает множеством описаний, которые зачастую очень противоречивы как между собой, так и в отношении собственной последовательности.

Менее всего в данном тексте я хотел бы продемонстрировать знание различных концепций демократии и способность применять их в научном дискурсе – на эту тему создана достаточно обширная социально-философская и политологическая литература. В дискурсивном пространстве, возникшем в течение предыдущего исторического периода вокруг идеи демократии в нашей стране, сложилась своеобразная ситуация. Картина процесса демократизации общества состоит из множества накопленных результатов изучения и описания различных аспектов общественной жизни, выполненных по заказу (меркантильному и/или социально-мировоззренческому), который был ориентирован исключительно на раскрытие демократического потенциала самого общества. При этом различные концепции демократии в процессе описания общественных трансформаций естественно экстраполируются на общественные процессы, в результате чего складывается общая картина, где все перемены общественной жизни видятся как в той или

иной степени демократические. При этом общественные потенциалы и процессы иного рода остаются вне рамки видения: они либо игнорируются вовсе (как случайности, не обладающие статусом общественного свойства), либо рассматриваются вне свойственного им качества – как исходный материал для демократического транзита, как некая изжившая себя и не обладающая исторической перспективой общественная реалья. Политическое доминирование в практиках социальной саморефлексии ценностной установки на демократизацию общества сужает спектр и полноту восприятия общественных процессов. Это не позволяет видеть той составляющей общественной жизни, которая не соответствует применяемому понятийно-категориальному инструментарию, опирающемуся на концепт происходящих трансформаций как «демократического транзита».

В такой ситуации мы безмятежно забываем, что точно так же было в своё время и с идеей коммунизма: его успешно строили всем обществом от мала до велика, после чего так же успешно, тотально и быстро от него отказались. Тогдашние обществоведы проигнорировали, что в недрах общества возник потенциал восстановления частной собственности, и слова о коммунизме растаяли, как дым.

Рассматривая то, каким образом идея демократии присутствует в современном украинском обществе и каковы её дальнейшие перспективы, вероятно, стоит принять во внимание, что это лишь одна из социальных идей, живущих в нашем обществе. Идеи тоталитарного правления от имени класса или этнической группы также присутствуют в ретроспективе исторического самосознания народа Украины. Присутствуют и теологические идеи общественной организации – от христианских до архаических. Демократизация – лишь один вектор общественных трансформаций актуального исторического периода, наряду с которым имеются и иные, называть ли их антидемократическими – вопрос отдельный. Идея демократии во второй половине 1980-х гг. стала фундаментальным основанием восприятия и оценки происходящих в обществе событий и процессов. Подчеркнём, что на момент завершения дискуссий в обществе относительно вариантов дальнейшего развития (конец 1980-х гг.) и перехода к тому, что было названо «демократическим транзитом», вся эта палитра понимания идеи демократии в украинском обществе была представлена субъектами в виде отдельных личностей, общественных групп и организаций. Спецификой того периода видения идеи демократии было также и то, что перспектива общественных изменений виделась в парадигме деидеологизации что предполагало понимание идеи демократии как неидеологического конструкта, представлявшего взгляд на «общество вообще».

Идея демократии в контексте исторической ретроспекции украинского общества

Можно выделить ряд ретроспективных проекций восприятия идеи демократии, в оптике которых формируются характер и перспектива её видения сегодня в нашей стране.

Первая из них – «автохтонная» – связана с историческим ретроспективным самосознанием украинства как социокультурного феномена. Во времена Киевской Руси действовали механизмы общинной демократии, на Запорожской Сечи применялась система прямого правления, при которой вся казацкая община в совокупности ее представителей была неким коллективным Законодателем. Наряду с равенством, историки и философы также отмечают наличие у запорожских казаков других элементов демократии. Среди них – гражданская дисциплина, свободное волеизъявление мнений, представление голоса в общественном собрании, соблюдение принципа институционального первенства запорожской казацкой общины по сравнению с высшими властными институтами и тому подобное. Существует устойчивое представление, что «казацкое право» времен Запорожской Сечи представляло собой «не столько механическую сумму обязательных норм, сколько вариативную и гибкую модель правового поведения и мышления, соотносимого с нормами Морали и Веры, а потому не могло быть механически втиснуто в рамки традиционного законодательного свода раннемодерного общества» [7]. В этом контексте демократия воспринимается как автохтонная черта украинской нации – некий порядок отношений, изначально присущий Украине и украинцам.

В конце 1980-х гг. на фоне охватившего страну идеологического и социально-политического кризиса идея демократии входила в жизнь нашего общества в новом прочтении, связанном все же с прежним опытом общественной жизни – еще живы были представители поколения революции 1917 г., выступавшие живыми свидетелями предыдущего гражданского конфликта. **Вторая** проекция сформировалась в этом контексте и связывает идею демократии с событиями начала XX в., когда в процессе распада Российской и Австро-Венгерской империй образовалось первое современное государство Украина – СССР, а носители других политических проектов были дезавуированы в официальном дискурсе исторической памяти. В этом смысле идея демократии имеет два прочтения. Для побежденных в гражданском конфликте начала XX в. она связана с «утраченной Украиной», а для победителей – с СССР как примером демократического обустройства народной жизни.

Основой **третьей** внутренней проекции исторической ретроспективы идеи демократии у нас было то, что действующими политиками и идеологами «перестройки» были «шестидесятники» – представители поколения послевоенной «хрущевской оттепели». Они были ориентированы на демократию как проект улучшения советского общества. В этом смысле идея

демократии прочитывается как улучшение социально-правовой государственности, «социализм с человеческим лицом» либо идея «хорошего либерального капитализма». «Социализм, как прогрессивное учение, восторжествует сквозь все преграды, выставленные сегодня его лживыми ревнителями. Тот социализм, где человек думает, мыслит и свободно выражает свои мысли. Тот социализм, который держится на унаследованной от веков этике свободных раскрепощенных людей с ясными лицами, а не искажёнными конвульсиями страха», – писал об этом яркий представитель «поколения шестидесятников», погибший в тюрьме, украинский поэт Василь Стус [2].

Советская номенклатурная бюрократия в конце 1980-х гг. как особая социальная группа обладала многими атрибутами частного собственника, существовала специфическая конкуренция внутри элит по отраслевому и региональному признакам. Сформировался и действовал специфический теневой рынок административных услуг, приносивший доходы в виде коррупции представителей власти. Наряду с этим в условиях дефицита товаров народного потребления сложился потребительский рынок, на котором действовало предпринимательство внутри официальной системы производства и распределения товаров, представленное так называемыми «цеховиками». Последние были тесно связаны с миром криминала. На этой основе в недрах социалистической экономики возникли значительные «теневые» капиталы полулегального и криминального происхождения. Этот новый исторически возникший к концу 70-х гг. XX в. социальный субъект выступил двигателем социально-политических трансформаций общества. В рамках этого видения сформировался концепт возрождения частной собственности как основы демократии. Немалую роль в легитимации воспроизводства частной собственности сыграл также концептуальный кризис коммунистических идеологов, имевший множество причин – от личностного фактора до институционального и исторического.

Четвертый компонент формировался и транслировался в массовое сознание украинской диаспорой, в результате нескольких переселенческих волн заброшенной в страны, которые стали восприниматься в условиях идеологического тупика советской идеологии образцовыми демократиями. В составе этих групп было множество представителей контрэлит, вытесненных с территории Украины и воспроизводивших себя в условиях противостояния систем, «холодной войны». Это ретроспективное видение демократии восходило к её трактовке как иного государственного проекта для Украины. Проект этот виделся абсолютной альтернативой социализму, а также восходил к идее исторического реванша и создания утраченного шанса государственности на этнических началах. Более того, этот компонент выходил за рамки национальной повестки, восходя к идее манихейского толка – противостояния демократии и деспотизма, «мирового добра» и «мирового зла», «демократического Запада» и «деспотического Востока». Существенно также, что демократизация общества с точки зрения неко-

торых сторонников национал-этнократического направления трансформации Украины была лишь идеологической ширмой, военно-политической хитростью в борьбе за исторический реванш других идеологических проектов.

Несмотря на содержательное многообразие, в целом идея демократии на рубеже перехода к независимой государственности в Украине стала субъективной основой нового общественного консенсуса. Она устраивала всех, поскольку понималась как обобщающая идея необходимости новой политической практики, отрицания недостатков прежнего социального порядка с целью реализации идеалов гуманизма. Демократизация виделась активной частью общества как средство получения свободы от бюрократии и партийных чиновников, как новая практика жизни, основанная на принципах свободы от идеологии, реализации возможностей прямого участия любого человека в установлении правил, по которым живёт его сообщество. Представители групп, обладающих различного рода властными ресурсами, видели в идее демократии приемлемый идеологический инструмент для своего воспроизводства в новых исторических условиях.

Идея демократии стала инструментом социального воображения масс, образом утопии, к которой следовало стремиться, отбросив предыдущие утопические представления, ставшие на то время формальностью. В этом контексте можно согласиться с точкой зрения, что демократию следует рассматривать с универсалистских позиций, понимая её как один из механизмов, «с помощью которого люди во всем мире выступали за изменения и улучшения на протяжении последних нескольких сотен лет» [5]. Украина не была исключением, поэтому идея демократии воспринималась в нашем обществе как органическая часть собственной истории, а движение к ней – как движение к себе как части международного сообщества. Целесообразно рассматривать идею демократии как такую, которая была присуща народу Украины и в советский период, когда сформировались современные поколения, определяющие социально-политические процессы в стране.

Идея демократии привлекала возникшим массовым ощущением её недостаточности, это формировало мотивы к политическому участию. Таких мотивов в нашем обществе к началу периода «демократического транзита» было хоть отбавляй. **Но отдельный вопрос: а возникли на этой основе демократические убеждения, рациональное и осознанное стремление к демократии как особой ценности?** Через четверть века «демократического транзита» странным выглядит то, как в стране постепенно складывается консенсус относительно того, что демократические процедуры если не мешают движению в направлении желательных изменений, то значительно усложняют его. Ведущими концептами в политической риторике сегодня выступают «война», «борьба с коррупцией» и «реформы». При этом периодически слышатся голоса о необходимости лишить избирательных прав целые категории населения – по возрастному, этническому,

поселенческому или конфессиональному признакам. После 25 лет «демократического транзита» сложился формальный парадокс: чем больше демократии, тем её меньше, чем дальше мы идём по пути «демократических реформ», тем сильнее звучат антидемократические голоса. Разумеется, рассматривая формальный парадокс, мы получим такой же формальный вывод, что сделает наше рассуждение бессодержательным. Исторический «парадокс демократизации» заставляет задумываться о том, каково реальное место идеи демократии в нашем обществе и что демократия представляет собой как ценность и реальная практика отношений между людьми.

Одной из базовых предпосылок демократии и одновременно одним из значимых её результатов является общественное доверие. По результатам социологических исследований, проводимых Институтом социологии НАН Украины более двадцати лет, граждане страны склонны доверять только самым близким родственникам и знакомым и почти не доверять более или менее формализованным структурам, не говоря уже о государственных учреждениях. О состоянии общественного доверия красноречиво говорит название изданной Институтом социологии НАН Украины книги – «Общество недоверия». В ней показано, что недоверие является функциональным в системе социальных отношений, образующих современную Украину. Сосредоточенность на собственном повседневном мире, окружении своей семьи и близких, разочарование в окружающих, которые могут обмануть, солгать, является фундаментальной преградой к активному участию гражданина в общественной жизни и порождает общую пассивность. Сюда же относятся многолетняя необходимость выживать, примат материальных потребностей над нематериальными. Даже на уровне повседневной жизни (участия в неофициальных горизонтальных структурах, организациях гражданского общества) украинские граждане занимают позицию скорее зрителя, чем участника общественно-политического процесса. Это часто объясняют тем, что, получив независимость благодаря уникальному и «счастливному» стечению обстоятельств, граждане на самом деле не были на должном уровне развития общественного сознания, предшествующего и предопределяющего упрочение демократической модели общества. Не было ни масштабного гражданского движения, в котором участвовало бы физическое большинство общества, ни сознательного принятия новой системы ценностных ориентиров к актуальному изменению статусных взаимодействий в обществе. На фоне образов в медийной сфере важно подчеркнуть фиксируемое социологическими исследованиями отсутствие заметной разницы между готовностью к демократическим правилам и обязанностям общественной жизни молодежи, родившейся и социализировавшейся в независимой Украине, и старшего поколения, прожившего большую часть своей жизни в других общественных условиях. Таким образом, можно говорить о том, что **сложился механизм воспроизводства нынешней формально демократической системы, и об отсутствии**

заметных социетальных изменений на пути к демократизации даже после нескольких десятилетий жизни под этим лозунгом. В результате к постулированным демократическим преобразованиям после Евромайда на 2014 и целого ряда драматических событий оказалась не готовой ни политическая элита, ни большинство украинского общества.

Если в жизненном мире жителей Украины демократия не стала новой основой, то в их представлениях о социальности это произошло. По данным мониторинга Института социологии НАН Украины, за 25 лет произошло изменение ценностно-смысловых матриц, изменились также основные настроения и оценки базовых критериев развития общества. Демократия стала концептуальным инструментом отношения к обществу в целом. В частности, состоялся переход от старой «социалистической» ценностно-смысловой матрицы к новой, которая предполагает принятие новой, «демократической» модели [13]. Под «социалистическим» здесь имеется в виду социально-политическая модель. При этом ориентация на социалистический тип хозяйствования сохранялся: представления о социальной ориентации государства, социальной ответственности бизнеса в массовом сознании продолжают присутствовать. Как свидетельствуют многолетние данные мониторинга Института социологии НАН Украины, если спрашивают респондентов, насколько они согласны с утверждением, что демократия является лучшим из политических устройств для современного государства, то большинство (69%) в той или иной степени согласны с этим утверждением, и только 11% – нет. Кроме того, почти в тех же пропорциях большинство отвечает, что считает именно демократию основой для устойчивого экономического развития страны. Но при этом подавляющее большинство респондентов заявляют, что недовольны тем, как демократия развивается в Украине. **Иначе говоря, в их представлении демократия означает нечто иное, что сегодня имеет место быть в Украине.** Казалось бы, украинцы после четверти века независимости, наконец демонстрируют устойчивую приверженность демократии и, большинство из них видят залог успеха исключительно в демократическом пути развития.

Более глубокие исследования показывают, что постулируемая большинством общества преданность демократической модели является скорее формальным, а не сущностным признаком. Так, большинство опрошенных из года в год, отвечая на вопрос о том, какую личную ответственность они несут за состояние дел в стране, выбирали вариант «никакую». **Даже после драматических событий на Майдане и после них большинство респондентов так и не стали чувствовать хотя бы частичную личную ответственность за ситуацию в своём государстве.** Даже когда вопрос о чувстве ответственности ставится не в целом по стране, а в конкретном населённом пункте, в котором живет респондент, то и там около половины опрошенных не чувствуют никакой личной ответственности. Полученный в

2015 г. показатель («никакой ответственности» – 47% и «частичная ответственность» – 38%) является лучшим за последние годы и свидетельствует об определённом повышении чувства ответственности среди граждан. **Безответственность украинского общества проявляется и в его политическом поведении, в отсутствии традиции контроля над избираемыми носителями власти.** Местные депутаты, депутаты областных рад зачастую являются выходцами из непосредственного окружения гражданина, и доступ к ним намного легче. И, что важно, именно они принимают большое количество решений, которые непосредственно сказываются на повседневной жизни индивида. Электоральное же поведение таково, что на парламентские и президентские выборы (после эмоциональной накачки через СМИ) приходят порядка 50% избирателей, в то время как на местные выборы традиционно приходят около трети избирателей. По данным большинства опрошенных, **люди придерживаются точки зрения, что они только выбирают власть, а дальше от них уже ничего не зависит.** В обратном уверен только каждый пятый гражданин. При этом абсолютное большинство украинского общества (83%) уверено в том, что контроль над законодательной и исполнительной властью является недостаточным.

Ответы на вопросы о членстве в организациях, объединениях, движениях, партиях молодежи и старшего поколения, как когорт, имеющих опыт жизни в двух типах общества, почти не отличаются. Поэтому надежды на молодежь, которая изменит предыдущее поколение и проявит иную гражданскую сознательность, пока сомнительны. Не имеет возрастной «принадлежности» и патернализм: отвечая на вопрос, согласны ли вы, что несколько сильных руководителей могут сделать для нашей страны больше, чем все законы и дискуссии, представители молодежи, родившейся и социализировавшейся уже в условиях независимой Украины (до 30 лет), в основном соглашались с этим утверждением – 61%, и только каждый четвертый – нет. Если же сравнить со старшим поколением, которое социализировалось и прожило значительную часть жизни в других условиях, то распределение ответов на этот вопрос мало чем будет отличаться от распределения ответов представителей нового поколения украинских граждан: 66% согласны с этим тезисом, и немногим менее четверти – не согласны. Сюда же можно отнести склонность украинского общества иметь «сильную президентскую руку». Не удивительно, что, рассматривая факторы, препятствующие демократии в Украине, и основные причины того, что украинское общество нельзя считать подлинно демократическим, авторы редакционного материала сайта «Обозреватель», подготовленного к 25-летию независимости Украины, приходят к следующим выводам: «характеризуя украинский социум, к «безответственному» и «патерналистскому обществу» следует также добавить «общество недоверия» и «пассивное общество» [13].

Идея демократии для нескольких поколений в определённый период заместила собой в массовом сознании идею коммунизма как образа «хорошего будущего», и с этим связаны многие особенности как её сегодняшнего понимания, так и отношения к ней. От демократии ожидали того же, что и от коммунизма, и разочарование в ней может носить такой же характер. Когда граждане современной Украины сталкиваются с непреодолимым неравенством, они склонны видеть в этом недостаток демократии.

Эволюция идеи демократии в массовом сознании периода «демократического транзита»

В массовом сознании жителей Украины идея демократии формировалась под определяющим воздействием концепций общественной жизни, которые продуцировал политический класс. Эволюция идеи демократии происходила также в контексте эволюции самого политического класса, отражает и выражает его меняющуюся структуру, состав и специфику интересов. В этом отношении можно выделить несколько периодов, на протяжении которых идея демократии была представлена различными концептуальными видениями в отношении интересов правящих групп.

Первый период – конец 80-х – середина 90-х гг. XX в. Это период кризиса СССР, начала формальной независимости в рамках прежних социальных институтов, закончившийся переходом к строительству нового государства. Идея демократии тогда интерпретировалась в двух основных видах. Во-первых, она представлялась в качестве нового образа будущего, заменявшего коммунизм, к которому следовало стремиться, прилагая усилия и принося жертвы. Во-вторых, демократия представлялась как инструмент совершенствования имеющегося общества. Представления такого рода состояли в том, что если получить независимость от Москвы, развивать многопартийность и плюрализм, это позволит избавиться от идеологизации общественных процессов и задействовать таким образом новые (ранее исключённые по идеологическим мотивам) потенциалы и сделать общественную жизнь более эффективной и динамичной. В начале 1990-х гг., многие были убеждены в безоговорочной правоте Френсиса Фукуямы, который пророчил «Конец истории» в связи с крахом коммунистических режимов и предвиденным им глобальным торжеством либеральной демократии и рыночной экономики. Новая волна демократизации должна была охватить всю постсоветскую Евразию и в краткосрочной перспективе решить проблему цивилизационного расширения Европы. Американский транзитолог С. Хантингтон ввел понятие «волны демократизации» – это «группа переходов от недемократических к демократическим режимам, которые происходят в заданный период времени и значительно превосходит по численности группу переходов в противоположном направлении». К этой волне относится также либерализация или частичная демократизация в тех политических системах, которые не становятся полностью демократическими. Идея демократии того периода неразрывно связывалась с представ-

лением о необходимости развития частной собственности как наиболее эффективной основы экономики страны. На этом этапе идея демократии выступила инструментом легитимации процессов приватизации и возникновения класса новых частных собственников. Новый класс собственников был представлен в подавляющем большинстве людьми, распоряжавшимися ресурсами общественной (а на деле государственной) собственности и нуждался в собственной идеологии. **Идея демократии, наряду с идеей национализма, послужила основой идеологии «демократического транзита», в рамках которой были обозначены цели трансформации общественной жизни в направлении формирования капитализма с либерально-рыночной экономикой.**

Второй период – с середины 1990-х гг. (приход к власти Л. Кучмы) и до середины 2000-х («Оранжевая революция»), на протяжении которого **идея демократии представлялась как фундамент государственного строительства.** «Начало реформы (1995–1999). Первые шаги реальной институциональной реформы основаны при президентстве Л. Кучмы. В июле 1997 г. его указом была создана специальная комиссия по реформированию сферы государственного управления. Комиссией были подготовлены соответствующие проекты нормативных актов. Благодаря этим мероприятиям удалось оптимизировать систему власти. Параллельно шла реформа и в органах регионального и местного управления. После утверждения Конституции Украины в 1996 г. приняли базовый Закон Украины «О местном самоуправлении в Украине», впоследствии – «Об органах самоорганизации населения» и «Об ассоциациях органов самоуправления». Украина ратифицировала Европейскую хартию местного самоуправления и дополнительный протокол к ней относительно права участия в делах местного органа власти. При этом целью реформы от начала стало формирование дееспособных территориальных общин» [3, с. 213].

«Новые старые элиты» (бывшая республиканская партийно-хозяйственная номенклатура и «теневики») были заняты освоением ресурсов экономического пространства страны: шла приватизация, происходили переделы сфер влияния, освоение старых и поиск новых рынков. Будучи выходцами из командной экономики, они оказались не в состоянии реализовать в рамках демократических процедур задачи экономической модернизации. Стагнирующая экономика, объединение населения и проблемные вопросы распределения собственности, приватизация требовали оперативного реагирования и концентрации полномочий. Потребность в стабилизации политической ситуации, задачи экономической модернизации и национализма в Украине требовали перехода к сильной исполнительной вертикали, усилению роли президента. При отсутствии исторической демократической традиции, низкой политической культуре элит и населения, неразвитости гражданского общества, слабости партийной системы к середине 1990-х гг. в Украине сложилась специфическая политическая

система с преобладающими элементами авторитаризма. Следствиями этого процесса были жесткий административно-налоговый контроль, установление бюрократически-олигархической экономики и неконтролируемая приватизация – всё это интерпретировалось в общественном сознании как издержки периода «демократического транзита», **идея демократии была средством легитимации происходивших трансформаций.**

В обществе возник довольно устойчивый запрос на государственный патернализм, что было обусловлено в первую очередь кризисными явлениями в экономике (безработица, возрастающая инфляция, обесценивание сбережений и т. п.). Пользуясь определением американского транзитолога Т. Карозерса, в Украине в середине 1990-х гг. возник синдром «политики доминантной власти». Т. Карозерс пишет, что «страны с этим синдромом имеют ограниченное, но все же реальное политическое пространство, определенную политическую состязательность между противоположными группами и, по меньшей мере, главные институциональные формы демократии. Тем не менее, одна политическая группа – движение, партия, семья или отдельный лидер – доминирует в этой системе таким образом, что не оставляет практически никаких перспектив смены власти в обозримом будущем... При доминантной власти выборы преимущественно сомнительные, хотя и не целиком фальшивые, так как господствующая группа старается разыграть более или менее приличное избирательное шоу для международного сообщества...» [1].

Реальная «политика доминантной власти» предусматривала не только усиление роли президента, но и сохранение за парламентом широких полномочий, обеспечивающих конкурентную среду для политических элит. Особенностью Украины начала 2000-х гг. был искусственный конфликт между группами интересов. Именно этот конфликт финансово-промышленных групп, сохранение конкуренции между группами давления и отдельными политиками обеспечил Кучме возможность сконцентрировать в одних руках механизмы определения политической повестки дня и контроля над экономическими процессами. Результатом стало появление мощных региональных политико-экономических групп. **При этом возникает новый запрос на видение идеи демократии** – с одной стороны, государство управляется во многом как частное владение правящих групп, а с другой возникает своеобразная модель «политического капитализма», при котором накопление капитала происходит путем получения доступа к политическим и административным ресурсам. В этой системе ведущее место принадлежит новому классу политических предпринимателей, которые достигают экономических целей с помощью «политических инвестиций» в главу государства, в силовые структуры, политические партии, депутатский и чиновничий корпуса. А взамен получают политически обусловленные льготы и привилегии, доступ к бюджету, к государственной собственности, очень часто – иммунитет от закона. Решающая роль в политико-

экономическом процессе принадлежит так называемым клиентарно-патронажным отношениям и связям. Патрон – президент, премьер, мэр и так далее – защищает своих клиентов, а те взамен оказывают ему всевозможные услуги. Экономические и властные ресурсы первого обмениваются на политическую и электоральную лояльность вторых. В этом смысле неопатримониальная система представляет собой сложную пирамиду разнообразных региональных, отраслевых и бизнесовых патронатов, которая объединяется вертикалью президентской власти [11]. **Идея демократии в этот период начинает восприниматься уже в новой повестке, как идея разделения политики и бизнеса, как раз потому, что они становятся единым целым.** Государство в Украине явно отставало от социального запроса общества на участие в управлении страной. Это стало социальной основой т. н. «цветных» революций.

В самом начале этого периода прозвучала сакраментальная фраза Л. Кучмы: «Скажите, какое общество нужно строить, и мы его построим». При этом понимание нового общества было прежним: пытались жить как при СССР (т. е. в правовом, социально ориентированном обществе), одновременно развивая частную собственность. Собственно демократией с этой точки зрения была возможность участия в общественных процессах как новых, так и старых социальных субъектов. Конфликт социальных интересов, вызываемый ростом неравенства, не вписывался в такое видение, поскольку демократия мыслилась как некое примиряющее состояние. У нас до сих пор власть рапортует о «битвах за урожай», не принимая во внимание то, кому этот урожай в конечном итоге принадлежит.

Демократия в этот период понималась как развитие системы разделения властей, что в реальности привело к появлению структур власти, ориентированных на конкретные группы политико-экономического класса, к их «приватизации» и конфликту интересов внутри новой государственной машины. В этот же период демократия понимается как процесс децентрализации, развитие системы местного самоуправления с выраженными интересами различных регионов. Со временем это послужило предпосылкой формирования тенденций к возникновению квазифеодальных анклавов различного вида и размера. Не удивительно, что идеологический раскол страны на «запад» и «восток» приходится как раз на этот период – развитие различных групп собственников требовало легитимации и обеспечения их интересов как общенациональных. Формируемое государство виделось как инструмент внутренней борьбы между различными возникавшими группами, и это в конечном итоге привело к возникновению новых прочтений идеи демократии.

Третий период, начавшийся с Оранжевой революции 2004 г. и длившийся до Революции Достоинства 2014 г., характеризуется тем, что идея демократии стала восприниматься некоторыми политическими субъектами уже как препятствие на пути государственного строитель-

ства, к задачам которого в общественном сознании все больше сводилось все многообразие общественной жизни Украины. Во всех вариантах оппозиции в значительной мере удалось канализировать общественное недовольство и получить ту социальную базу, на которую она справедливо могла рассчитывать. Здесь проявился основной парадокс «цветных» революций: ее организаторы хотели лишь поменять политическую элиту, а участники массовых выступлений хотели радикальной смены всей системы политической власти, часто сами того не подозревая [8].

Мы умышленно уходим от дискуссии вокруг движущих сил Оранжевой революции и роли внешних факторов в обеспечении победы В. Ющенко.

Вот как оценивает этот период один из украинских академиков, советников Президента Украины: «Заговоренная реформа (2005–2009). Административная реформа В. Ющенко, главным образом, свелась к бесплодным дискуссиям. В целом за 5 лет по вопросам админреформы был принят только один закон и принято 4 указа. Новая власть предложила концепцию административно-территориальной реформы. Однако она повлекла такую волну негативных эмоций, что об этой затее пришлось забыть на годы. Стало очевидно: она очень задевает интересы глав областных и местных властных институций и структур. В течение 2005–2009 гг. все оставалось без изменений» [3, с. 218–219].

Вместо перехода к консолидированной демократии и обеспечения необратимости демократического процесса «цветная» революция 2004 г. принесла Украине «дисфункциональную» демократию, двоевластие, политический кризис. Т. Карозерс дал наиболее емкое определение той модели политической системы, которая существовала в Украине в 2006–2010 гг., частично в Молдове (2009–2010 гг.), в Кыргызстане (2010 г.). По его мнению, это была «дисфункциональная» демократия, или режим «беспомощного плюрализма», когда «партии, которые воюют за власть, настолько преисполнены слепой ненависти друг к другу, что все их оппозиционные усилия направляются исключительно на то, чтобы любой ценой не позволить соперникам чего-либо достигнуть»; «политическое соревнование происходит между глубоко враждебными партиями, которые действуют, в сущности, как сети клиенталистского патронажа, без каких-либо попыток к самообновлению»; «власть переходит от одной недолговечной политической группировки к другой, во главе с харизматическим лидером, или ко временным альянсам с невыразительной политической идентичностью» [1]. В рамках такой модели возникли следующие факторы: а) тесная связь правительства с парламентом, особенно с его партийным большинством; б) зависимость правительства и большинства его членов от главы правительства и парламента, чем от президента; в) отсутствие эффективных схем решения конфликта интересов между президентом и правительством, возникновение «двоевластия». В декабре 2004 г. в качестве компромисса

между сторонниками В. Ющенко и В. Януковича, во избежание возможного силового противостояния, политическая элита достигла консенсуса в виде принятия пакета конституционных изменений, превративших Украину из президентско-парламентской в парламентско-президентскую республику. Противостояние по линии президент-правительство-парламент превратилось в замкнутый круг, что и заставило в 2010 г. вернуться к норме, которая с точки зрения транзитологии является наиболее оптимальной для эффективного проведения дальнейшего курса на демократизацию, а именно: возврат к Конституции 1996 г. и усиление президентской власти. Вот как описывает этот период один из академиков: «Дежавю централизации (2010–2013 гг.). Усилились... тенденции к концентрации и централизации власти, в результате чего большинство территориальных общин оказались несостоятельными выполнять свои полномочия. Свыше 70% местных бюджетов стали дотационными, а около 10% – почти полностью (на 90%) содержались из средств центрального бюджета. ... углубился кризис еще и муниципальной инфраструктуры, возникали угрозы техногенных катастроф в сетях жилищно-коммунального хозяйства. Однако вместо реальных действий всё ограничивалось декларациями. ... Постоянно утверждались законы, которые существенно ограничивали права органов местного самоуправления... Постоянно усиливались тенденции к концентрации и централизации полномочий в министерствах и ведомствах» [3, с. 222].

Поскольку «дисфункциональная» демократия не создаёт механизмов неизменности демократического выбора, то при стечении разных обстоятельств смена правительства может обернуться как транзитом к консолидированной демократии, так и к «авторитарной модернизации».

В 2011 г. возникла «точка бифуркации», и перспектива демократической перезагрузки была возможна на пути конституционных реформ. И такие попытки имели место – первый месседж о необходимости нового этапа правовой и конституционной реформы был сделан в Послании Президента В. Януковича к украинскому народу «Украина XXI столетия. Стратегия реформ и общественной консолидации» (июнь 2010 г.). Авторами текста послания в идею «республиканизма» был вложен тезис «возвращение к реальному народовластию и сбалансированию полномочий ветвей власти», заявлено о необходимости реформирования судопроизводства. Второй раз к проблеме конституционной реформы В. Янукович обратился в начале 2011 г., когда поддержал предложение о проведении Конституционной ассамблеи Украины. Целью работы ассамблеи должно стать: «формирование сбалансированной системы представительной демократии европейского образца, укрепление парламентаризма, построение эффективной исполнительной вертикали власти, создание действующих механизмов прямой демократии». Шагами конституционно-правовой реформы должна стать модернизация института выборов, а также проведе-

ние истинной судебной-правовой реформы, предметом конституционной модернизации должны также стать местное самоуправление, территориальная организация, административная реформа. Возлагались надежды и на внешнюю поддержку, поскольку, как считалось, существовал не благоприятный для консолидации сил авторитаризма международный контекст. Украина достаточно интегрирована в разные международные, в частности европейские, организации, достаточно открыта для диффузии европейских идей и практик и, соответственно, для их постепенного усвоения [10].

Однако в ситуации кризиса одновременно стала формироваться и другая повестка событий. Система «олигархического консенсуса», лежащая в основе политической стабильности страны, была нарушена. В 2010–2012 гг. получил развитие механизм экономической монополизации, который требовал обеспечения в виде политических шагов в направлении сворачивания демократических практик. Как результат, социальные, политические и экономические конфликты были вытеснены за пределы институтов политико-правового общения. Возникла повестка прямого силового противостояния власти и тех сил, которые не имели представленности своих интересов в системе институционального общения. Эта повестка носила революционный характер, поскольку провозглашала разрушение институтов политико-правового общения страны и создание впоследствии новых. Концепт реформ стал трактоваться одними силами в этом смысле, другие же истолковывали его по-прежнему, как защиту и развитие имеющихся институтов.

Четвертый период начался в 2014 г. и связан с выходом нового политического поколения на арену формирования актуальных социальных процессов, сформировавшего повестку «революционной демократии». Мы оставляем за границами нашего рассмотрения действие внешних факторов и игроков, поскольку в данном случае рассматриваем формирование внутренней логики восприятия идеи демократии, которая опирается на динамику развития политических процессов в стране.

Список использованной литературы

1. Thomas Carothers. Revising the Transition Paradigm. URL: <http://www.journalofdemocracy.org/articles/gratis/Carothers-13-1.pdf>.
2. Василь Стус про соціалізм. URL: <http://kazak-nation.livejournal.com/370230.html>.
3. Гайдучький П. І. НеЗабуті реформи в Україні. 1991–2017. Київ : ТОВ «ДКС-центр», 2017. 852 с.
4. Евстратий Зоря. Украинская демократия напоминает культ Карго. URL: http://zik.ua/ru/news/2017/07/21/ukraynskaya_demokratyya_napomynaet_kult_kargo__evstratyyu_zorya_1136581.
5. Единбурзький погляд на історію демократії від давніх часів до майбутніх можливостей / за ред. Б. Айзехена та С. Стоквелла ; пер. з англ. Харків : Фоліо, 2016. 624 с.
6. Особливості становлення демократії та впровадження демократичних цінностей в Україні й світі. URL: <http://veche.kiev.ua/journal/2183/>

7. Основы казацкой демократии. URL: <http://v-karpatah.ru/karpaty/velikie-sobytiya-v-istorii-kozackoi-ukrainy/osnovy-kazackoi-demokratii/>
8. Малинкович В. О причинах «оранжевой революции» в Украине. URL: http://www.igpi.ru/monitoring/ukraine/new_ukr/revolution/1118840376.html.
9. Петрик С. В Украине от демократии до диктатуры один шаг. Многие его одобряют! 29 июля 2016 г. URL: <https://www.segodnya.ua/opinion/petrykcolumn/v-ukraine-ot-demokratii-do-diktatury-odin-shag-mnogie-ego-odobryat--738023.html>.
10. Рябчук Н. Украинская трансформация: между демократией и авторитаризмом. URL: <http://www.bigyalta.com.ua/story/7228>.
11. Фисун А. А. Демократия, неопатримониализм и глобальные трансформации : монография. Харьков : Константа, 2006. 352 с.
12. Украина – в рейтинге развития демократии: прогресс скромный. 2017. 4 апреля. URL: <https://www.golos-ameriki.ru/a/tb-ukraine-freedom-house-nations-in-transit-rating/3795993.html>.
13. Шульга А. Что мешает украинской демократии. 2016. 3 сентября. URL: <https://zn.ua/SOCIUM/chto-meshaet-ukrainskoj-demokratii-.html?action=sort&sort=popular&slice=0&limit=20>.

Стаття надійшла до редакції 15.11.2017.

Щербина В. М. Ідея демократії в історичних трансформаціях багатокладного суспільства України

У статті розглянуто проблему соціально-історичних чинників трансформації сприйняття, розуміння й концептуалізації ідеї демократії в українському суспільстві. Серед чинників виділено сукупність культурно-історичних уявлень про історію українського суспільства, присутніх у масовій свідомості, і тих, що впливають на характер концептуалізації ідеї демократії. Проаналізовано уявлення про демократію як автономну рису українського народу з давніх часів, уявлення про демократію як таку, що впливає на формування державності в ХХ ст., уявлення про демократію як складову соціально-політичних трансформацій періоду переходу до незалежності. Зроблено висновки про те, що на той період ідея демократії виконувала ряд соціальних функцій: була образом майбутнього, інструментом соціальної уяви, основою суспільного консенсусу й ідеєю різнорідних соціальних суб'єктів, що домінувала. Українське суспільство змінилося: в умовах демократичного транзиту сформувалося нове покоління соціальних акторів, яке по-новому сприймає ідею демократії. У світоглядних горизонтах різних соціальних устроїв ідея демократії сприймається масовою свідомістю по-різному. Це передбачає необхідність формування нового соціального механізму для досягнення громадської згоди щодо її необхідності в громадських практиках. Ідея демократії в умовах зміни поколінь набуває нового прочитання: виникають як її нові прибічники, так і її нові супротивники. Зроблено висновок про те, що історичні трансформації останнього періоду передбачають нове прочитання ідеї демократії відповідно до необхідності організації широкого громадського діалогу в умовах українського суспільства, що змінилося.

Ключові слова: ідея демократії, суспільство, трансформація громадських уявлень, трансформація суспільства, культурні устрої, демократичний транзит.

Shcherbina V. An Idea of Democracy is in Historical Transformations Multicultural Mode Society of Ukraine

The problem of socially-historical factors of transformation of perception, understanding and conceptualisation of idea of democracy in Ukrainian society is examined in the article. Among factors an author distinguishes totality in a civilized manner historical ideas about history of Ukrainian society, present person in mass consciousness and

influencing on character of conceptualisation of idea of democracy. An author analyses ideas about democracy as indigenous line of the Ukrainian people from ancient times, idea about democracy as making forming of the state system in XX of item, idea about democracy as constituent of socio-political transformations of period of passing to independence. In the article drawn conclusion that on a that period the idea of democracy executed the row of social functions – became character of the future, instrument of social imagination, basis of public consensus and dominant idea of heterogeneous social subjects. Ukrainian society changed – in the conditions of democratic transit the new generation of social actors, that perceives the idea of democracy newly, was formed. In world view horizons of the different social modes the idea of democracy is perceived by mass consciousness by different character. It envisages the necessity of forming of new social mechanism for the achievement of public consent in relation to her necessity for public practices. The idea of democracy in the conditions of digenesis finds the new reading – there are both her new followers and her new opponents. An author draws conclusion that historical transformations of the last period envisage the new reading of idea of democracy in accordance with the necessity of organization of wide public dialogue in the conditions of changing Ukrainian society.

Key words: *idea of democracy, society, transformation of public presentations, transformation of society, cultural modes, democratic transit.*

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СПЕЦІАЛЬНИХ ТА ГАЛУЗЕВИХ СОЦІОЛОГІЙ

УДК 316.305

О. А. БЕЗРУКОВА

СОЦІОЛОГІЧНЕ ВИВЧЕННЯ ВОЛОНТЕРСТВА ЯК ПРОЯВУ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ГРОМАДЯН ТА ОЗНАКИ СФОРМОВАНOSTІ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Волонтерство є важливою ланкою розвитку сталого громадянського суспільства. З посиленням згуртованості громадян України на основі загальнолюдських цінностей та національних традицій волонтерський рух сьогодні проходить стадію активного формування. Наслідком розгортання цього процесу є, окрім досягнення безпосередніх цілей діяльності, формування соціальної відповідальності у свідомих громадян перед тими, хто перебуває у складних життєвих обставинах та потребує сторонньої допомоги. Волонтерський рух сприяє залученню небайдужої громадськості до участі в благодійній діяльності.

Ключові слова: волонтерство, волонтерський рух, громадянське суспільство, соціальна відповідальність.

Соціологічне вивчення волонтерства зумовлене необхідністю розуміння природи неоднозначних, суперечливих соціальних явищ, процесів, рухів сучасної України та викликане потребою ефективного спрямування поведінки різних спільнот, соціальних груп, активно включених у розбудову громадянського суспільства. Одним із соціальних феноменів, що динамічно розвиваються й набули поширення в різних країнах, можна вважати волонтерство. Активно цей рух розвивається зараз і в Україні, оскільки сучасна ситуація характеризується соціально-психологічною, економічною нестабільністю, зниженням рівня життя більшості населення, девальвацією моральних норм і цінностей у суспільстві, зростанням злочинності й насильством. Незаперечним також, є й той факт, що потреби населення в соціальній допомозі, психологічній підтримці і захисті зростають. Тому до соціально-психологічної роботи з різними верствами населення залучають добровільних помічників – волонтерів.

З урахуванням подій, що розгортаються в Україні протягом останніх років, категорії соціально незахищених, соціально вразливих громадян значно розширилися за рахунок вимушених мігрантів, переселенців з територій, що не підкорюються державній владі, учасників антитерористичної операції, сімей загиблих у зоні АТО та багатьох інших громадян, які потребують не лише професійної допомоги соціальних працівників, психологів, юристів, медиків, а й відчувають потребу в найнеобхіднішому, що за-

безпечує їх життєдіяльність. На допомогу професіоналам прийшло багато людей, які готові надати допомогу на безоплатній основі, як вираз своєї громадянської позиції, добровільно прийняти відповідальність за справи, що безпосередньо не заторкують їх особистих інтересів.

Волонтерство як соціокультурний феномен вивчають історики, психологи, юристи, економісти, фахівці в галузі соціальної педагогіки, соціальної роботи, соціального менеджменту, соціальної психології тощо. Вони розглядають педагогічні аспекти добровольства, його соціально-культурні технології й технології навчання, специфіку організації волонтерства серед підлітків і молоді як практики успішної соціалізації. У теоретичних дослідженнях соціальної педагогіки, соціальної роботи волонтерство фактично вживають як синонім благодійності. Включеність волонтерства в комплекс соціальної роботи, що є найбільш обговорюваним напрямом у науковій літературі, зумовлена специфікою професійного поля, історичними передумовами виникнення й інституціоналізації цієї роботи, спільністю альтруїстичних основ, що лежать як у її основі, так і в базових принципах волонтерства.

За даними європейських дослідників, 12% дорослого населення 37 країн зайняті повний робочий день як добровольці. Це означає, що 20 млн людей у світі працюють волонтерами й приносять щорічний внесок в економіку, рівний 400 млрд дол. США [6]. Волонтерство вирізняється яскравістю прояву в ньому відповідальності за долю країни, інших людей, яка є принаймні дивацтвом з погляду філістерської системи цінностей.

Визнання в суспільстві цінності волонтерства – одна з його найважливіших сутнісних характеристик, яка закріплюється в свідомості людей. Американські дослідники вважають волонтерство дієвим інститутом громадянського суспільства, який відокремлений від держави та бізнесу. В одному з досліджень думки американців [3] автором було виявлено, що цінність волонтерської роботи для них міститься в спільній роботі на благо суспільства, виявляється в суб'єктивній оцінці цієї роботи як почесної, що потребує самовідданості та певних навичок.

Аналіз наукової літератури свідчить, що сьогодні існує велика кількість емпіричних досліджень волонтерства. Вітчизняні соціологи переважно фіксують поточний стан справ, а їх аналіз більшою мірою має описовий характер. А в нинішніх реаліях потрібно цілісне соціологічне дослідження волонтерства як соціального феномену, що має свої інституційні характеристики й національну специфіку, необхідно акцентувати увагу на особливостях спільності українських волонтерів та їх діяльності [1; 2; 4].

Мета статті – визначення соціологічних основ вивчення волонтерства як прояву соціальної відповідальності громадян у контексті формування громадянського суспільства.

Діяльність волонтерів практично в усіх своїх проявах має позитивну спрямованість, вона націлена на конкретні соціально значущі результати,

затребувана в різних типах суспільства, а спектр її напрямів і видів весь час розширюється. Водночас постійна потреба суспільства в допомозі добровольців лише підтверджує наявність у ньому великої кількості проблем (економічних соціальних, екологічних, культурних, політичних тощо). Ці проблеми впливають на самих волонтерів та характеристики їх діяльності.

Зауважимо, що волонтерство інтегровано в громадянське суспільство, і сьогодні є фактично його основою. Ми переконані, що одна із сутнісних проблем волонтерства – його зв'язок з розвитком громадянського суспільства, потенціалом якого і є сама спільність волонтерів, діяльність її членів у різних сферах життя суспільства окремих країн.

З 2011 р. Україна має спеціальний закон, який регулює діяльність волонтерів. Так, у Законі України «Про волонтерську діяльність» подано таке визначення: волонтерська діяльність – добровільна, безкорислива, соціально спрямована, неприбуткова діяльність, що здійснюється волонтерами та волонтерськими організаціями шляхом надання волонтерської допомоги [1]. Зараз волонтерство в Україні формується як потужний суспільний рух, спроможний взяти на себе частину повноважень державних соціальних установ на засадах добровільності. В основу добровільності покладено здатність однієї людини безкорисливо, у більшості випадків анонімно, виконувати роботу на благо інших. Тобто частину часу, енергії, знань, досвіду волонтер витрачає на виконання діяльності, яка приносить користь іншим людям чи суспільству в цілому. Розуміння природи внутрішніх і зовнішніх трансформацій, які зачіпають самих добровольців, їх діяльність і те середовище, в якій вона реалізується, стає важливим у контексті визначення перспектив розвитку волонтерства в нашій країні [3].

Наша стаття дає можливість сформулювати соціологічні основи дослідження волонтерства. Емпіричні дослідження зачіпають лише окремі аспекти соціальної активності людей, потенціал громадської участі у вирішенні соціальних проблем оцінюють крізь призму розвитку третього сектору, частково з позиції перспектив громадянського суспільства.

Ключова відмінність зарубіжних і вітчизняних тлумачень полягає в розстановці пріоритетності аксіологічних і соціальних смислів волонтерської діяльності. Наприклад, для російських авторів на першому місці – цінність волонтерської праці для суспільства, а для зарубіжних – цінність для членів різних спільнот, самих волонтерів. Зарубіжні трактування базуються переважно на прагматизмі, тоді як підхід українських учених до визначення волонтерського руху більш соціальний. Як нам здається, окреслені авторські позиції не суперечать, а суттєво доповнюють одна одну. Як ключову сутнісну характеристику волонтерського руху можна виділити і аксіологічний, і соціальний його смисли. Вони полягають в об'єктивно існуючій значущості феномену для суспільства, у суб'єктивному розумінні соціальної цінності волонтерської діяльності серед членів соціальної спі-

льності, а також у суб'єктивних оцінках самими волонтерами цінності діяльності через задоволення її процесом і результатами [4].

Наше розуміння сутності волонтерського руху засноване на виявленні його принципів і ознак, які необхідно розмежовувати, але в жодному разі не ототожнювати, як це можна сьогодні зустріти в окремих працях. Говорячи про принципи, які виступають як фундаментальні підстави дослідження волонтерського руху, ми маємо на увазі такі: поєднання об'єктивного й суб'єктивного; цілісність; поєднання цілераціонального та ціннісно-раціонального типів дій; органічна солідарність; вільна діяльність; діяльність за межами сімейних і дружніх відносин; альтруїстична спрямованість; наявність мети як досягнення певних результатів [4].

Що стосується ознак волонтерства як певних невід'ємних його характеристик, то до них можна зарахувати такі:

- включеність волонтерського руху в більш широкий контекст соціальних, економічних, політичних відносин;
- наявність його нормативних характеристик на основі загальнолюдських і гуманістичних цінностей;
- реалізація волонтерського руху як форми соціальної взаємодії на основі поєднання його національних і інтернаціональних проявів;
- наявність процесуального характеру волонтерської діяльності;
- реалізація волонтерської праці у вільний від основної роботи час, досягнення практичної користі, наявність організованого характеру праці;
- наявність у суб'єкта волонтерської діяльності таких атрибутів як: відсутність очікувань будь-якого матеріального винагороди за результати своєї праці, осмислений і усвідомлений вибір, відповідальне ставлення, задоволення процесом і результатами волонтерської діяльності;
- наявність соціальних, економічних, політичних, культурних ресурсів, що супроводжують розгортання волонтерського руху;
- наявність спільних цінностей, інтересів, установок як основи формування соціальної ідентичності волонтерів.

Виділені принципи й ознаки демонструють усю складність як самого феномену волонтерства, так і його теоретичного визначення [3].

Отже, волонтерський рух в Україні та світі – це пряма реалізація прав та інтересів особистості, прагнення до самореалізації й зростання соціальної активності. Волонтерський рух є важливою ланкою в системі інститутів, існування яких необхідне для розвитку сталого громадянського суспільства з посиленням згуртованості громадян України на основі загальнолюдських цінностей та національних традицій, а також для побудови проголошеної Конституцією соціальної й правової держави. Наслідком розгортання волонтерського руху є, крім досягнення безпосередніх цілей діяльності, формування соціальної відповідальності у свідомих громадян перед тими, хто перебуває в складних життєвих обставинах та потребує сторонньої допомоги.

Потенціал волонтерства як соціального феномену, що набуває поширення в різних країнах, зумовив необхідність приділити особливу увагу його вивченню як такому, що орієнтоване на потреби суспільства в оцінці його розвитку, на пошук шляхів ефективного використання волонтерської діяльності в процесі розбудови громадянського суспільства.

Соціологічна інтерпретація соціального феномену волонтерства в своїх системних характеристиках відображає закономірності, тенденції й суперечності його функціонування як соціальної системи, спільності та діяльності, і забезпечує можливість теоретичного осмислення суті включеності волонтерства в соціальне життя людей.

Для сучасного стану українського суспільства характерні особливості функціонування й взаємодії трьох підсистем: правової держави, ринкової економіки та громадянського суспільства. До цих підсистем, потрібно включати й загальнонаціональні інтереси та суверенітет нашої держави.

Оцінюючи перспективи розвитку ініціативної індивідуальної та колективної активності в Україні, Є. Головаха та Н. Паніна наголошують на необхідності нових ґрунтовних досліджень інституціоналізації суспільних процесів у галузі: «Перспектива переходу українського суспільства до внутрішньо несуперечливої інституціональної системи пов'язана з можливістю розвитку так званої «неінституціональної політики», ґрунтованої на активності самодіяльних соціальних рухів та організацій, які сприяють освоєнню неінституціонального простору і формуванню соціального капіталу і нових форм демократичної правової, політичної, економічної й духовної культури» [5]. Звичайно, стан у якому перебуває Україна, кидає виклик усьому громадянському суспільству на дієздатність, на консолідацію. Саме в цьому випадку, як показує практика, величезну роль відіграє громадський сектор, який представлений саме волонтерським рухом. Адже кризовий стан завжди приводить до виникнення нових ідей, активізації певних не надто помітних неприбуткових організацій, а також виходу на поверхню проблем, які тривалий час були приховані глибоко в соціальній структурі несформованого українського суспільства. Тому саме волонтерський рух в Україні на цей момент став індикатором кардинальних трансформацій у соціальній структурі українського суспільства.

Зокрема, волонтерство – це спосіб акумуляції соціального капіталу, потужний інструмент соціального, культурного та економічного розвитку суспільства, який у ринкових умовах сприяє збереженню балансу в суспільних відносинах та їх гармонізації; ефективний засіб об'єднання зусиль громадянського суспільства й органів державної влади щодо вирішення ряду соціальних проблем; базисна передумова та основа діяльності більшості громадських організацій [5].

Волонтерський рух в Україні як соціальне явище було закріплене після проголошення Україною незалежності й відтоді набуло низки характерних цьому явищу ознак, які сприяють його становленню як соціального

інституту та соціального руху. Беручи до уваги те, що волонтерська діяльність є проявом добровільної допомоги, її історичні форми відображаються в розгляді чотирьох типів соціальної підтримки, в основі яких лежать: сім'я, громада, державні структури та громадські об'єднання. Відповідно, можна прослідкувати розвиток зазначених історико-культурних типів соціальної підтримки від общинно-родових форм часів Київської Русі до громадських ініціатив у сучасному українському суспільстві.

Зокрема, дослідники волонтерства вважають, що воно існуватиме доти, поки: державні структури будуть неспроможні задовольняти соціальні потреби громадян, існуватимуть категорії людей, які потребують допомоги, і тих, хто готовий цю допомогу надати, будуть наявні методологічні та практичні розробки в галузі волонтерства [6]. Становлення й динамічний розвиток волонтерського руху в Україні на сучасному етапі відбувається за рахунок внутрішніх (відродження традицій добровільної допомоги) і зовнішніх ресурсів (привнесені із-за кордонів нашої держави основи інституту міжнародного волонтерства). Крім того, ця динаміка спровокована загальнонаціональним кризовим станом, у якому опинилось українське суспільство внаслідок різких структурних трансформацій.

Важливо розуміти, що в реаліях соціальної нестабільності українського суспільства потреба в добровільчій праці загострилася. Для її розв'язання зусиль і фінансових вкладень держави стає замало, тому соціальні державні служби й організації потребують допомоги населення, готового на безкорисну працю. Основною метою волонтерської роботи є зниження соціальної напруги в соціумі через безкорисне надання соціально значущих послуг на місцевому, національному чи міжнаціональному рівнях [4]. Саме ця робота зараз конче необхідна українському народові, щоб зберегти власну суверенність та, нарешті, розбудити самосвідомість і самоідентичність українського суспільства.

Висновки. Отже, проаналізувавши трансформаційні перетворення в соціальній структурі суспільства, потрібно зазначити, що на сучасному етапі розвитку України є вкрай необхідним розширення можливостей дослідження такого соціального явища, як волонтерський рух. Адже цей вид діяльності виник як відповідь на заклик суспільства про допомогу, особливо це яскраво продемонстровано на прикладі затяжної кризи в Україні. Дослідникам у сфері волонтерства важливо використовувати різні підходи до вивчення цього явища, адже ще багато аспектів цього типу соціальної діяльності залишаються невивченими.

Одним із подальших напрямів аналізу розглянутої проблематики є висвітлення питання ресурсів, які має у своєму розпорядженні волонтерство як форма організації громадянського суспільства, як ці ресурси задіяні та яка ефективність їх використання. Перспективними об'єктами досліджень є відносно нові для України види волонтерства (віртуальне, міжнародне, політичне, військове тощо), які зможуть бути використані предста-

вниками органів влади та управління з метою активного залучення волонтерів у процес становлення громадянського суспільства.

Список використаної літератури

1. Безрукова О. А. Особливості розгортання волонтерського руху в Україні як необхідна умова формування громадянського суспільства та прояв соціальної відповідальності громадян. *Молодіжна політика: проблеми та перспективи* : зб. наук. пр. / ред. С. Щюдло, П. Длугош. Дрогобич ; Жешув : Трек ЛТД, 2016. Вип. 7. С. 68–74.

2. Кулініч Д. Волонтерство як феномен небайдужого суспільства. *Бібліосвіт* : інформаційний вісник / Державна бібліотека України для юнацтва. 2014. № 4 (52). С. 16–21.

3. Певная М. В. Волонтерство как социологическая проблема. *Социс*. 2013. № 2. С. 110–119.

4. Потенциал гражданского участия в решении социальных проблем: пресс-выпуск. URL: <http://www.levada.ru/09-09-2014/potentsial-grazhdanskogo-uchastiya-v-reshenii-sotsialnykh-problem>.

5. Тохтарова І. М. Волонтерський рух в Україні: шлях до розвитку громадянського суспільства як сфери соціальних відносин. *Теорія та практика державного управління і місцевого самоврядування*. 2014. № 2. С. 13–17.

6. Україна 2014–2015: долаючи виклики (аналітичні оцінки). *Центр Разумкова*. URL: www.razumkov.org.ua/upload/Pidsumky_2014_2015_A4_fnl.pdf

Стаття надійшла до редакції 07.11.2017.

Безрукова О. А. Социологическое изучение волонтерства как проявления социальной ответственности граждан и характеристики сформированности гражданского общества

Волонтерство является важным звеном развития устойчивого гражданского общества. С усилением сплоченности граждан Украины на основе общечеловеческих ценностей и национальных традиций волонтерское движение сегодня проходит стадию активного формирования. Следствием развертывания этого процесса является, кроме достижения непосредственных целей деятельности, формирование социальной ответственности у сознательных граждан перед теми, кто находится в сложных жизненных обстоятельствах и требует посторонней помощи. Волонтерское движение способствует привлечению неравнодушной общественности к участию в благотворительной деятельности.

Ключевые слова: волонтерство, волонтерское движение, гражданское общество, социальная ответственность.

Bezrukova O. Sociological Study of Volunteering as Manifestation of Citizens' Social Responsibility and Characteristics of Civil Society Formation

One of the significant problems of volunteering is its connection with civil society development, the potential of which is represented by a volunteers' union, its members' activity in different areas of functioning of different countries. Volunteering is an important stage of a constant civil society. With the increase of citizens' union on the basis of universal values and national traditions the volunteering in Ukraine undergoes the stage of active formation. The effects of this process apart from the activity objectives are the formation of social responsibility of conscious citizens to those who are in scrutiny and need some aid. Now the volunteering in Ukraine is being formed as a strong social movement that is able to take a part of duties of state organizations on voluntary basis. The background of volunteering is the ability of one person unselfishly, in the majority of cases anonymously to perform work to benefit others. As a key characteristic of voluntary movement its axiological and social meanings can be distinguished. They are the objective importance of a

phenomenon for a society, subjective understanding of social value of volunteering among the members of a social union and also the subjective evaluation of activity importance by the volunteers themselves through its satisfaction from the process and results. Speaking about principles that are fundamental research background of voluntary activity we mean the following: integration of objective and subjective; integrity, combination of goal-rational and value-rational types of actions; organic solidarity; free activity; activity beyond family and friendship; altruistic orientation; existence of a goal to achieve the results. Volunteering encourages attracting interested public to participate in charity. Social interpretation of volunteering phenomenon in its system features reflects the laws, tendencies and antagonism of its functioning as a social system, unity and activity, provided the possibilities of theoretical understanding of the essence of volunteering role in social life. Volunteering is also the way to accumulate social capital, strong tool of social, cultural and economic development of a society that under the market economy encourages the balance in social relations and their harmonization; efficient method to unite the efforts of a society and state authority bodies to solve a range of socially-important problems; basic preconditions and the ground of the most civil organizations' activity. Volunteering researchers consider that it will exist till state bodies are unable to meet social needs of citizens there will be the categories of citizens that want help and those who are ready to provide it, practical and methodological developments in the sphere of volunteering. So, volunteering is integrated in civil society and today is its basis.

Key words: *volunteering, volunteerism, civil society, social responsibility.*

УДК 316.422:005.35:005.57

Т. Ф. БІРЮКОВА

ТРАНСФОРМАЦІЯ УПРАВЛІНСЬКИХ ПРАКТИК В ОРГАНІЗАЦІЇ В ІНФОРМАЦІЙНОМУ ПРОСТОРИ

У статті розглянуто проблему трансформації управлінських практик в організації в умовах формування інформаційного суспільства. Здійснено уточнення змісту поняття «практика» та її різновиду «управлінська практика». Розкрито особливості функціонування інформаційного простору організації та його впливу на трансформацію управлінських практик. Здійснено аналіз основних управлінських практик в умовах формування інформаційного простору, таких як прийняття управлінських рішень, розробка розпорядчої управлінської документації, впровадження автоматизованих систем управління, підбір і управління персоналом. Виявлено безпосередній зв'язок між формуванням інформаційного простору та трансформацією управлінських практик в організації.

Ключові слова: організація, керівник, управлінські практики, управлінське рішення, інформаційні технології, інформаційний простір, інформаційний капітал.

Проблема трансформації сфери управління посідає одне з найважливіших місць у дискусіях щодо стратегії соціально-економічного розвитку сучасної організації. Особливої актуальності ця проблема набуває в період переходу суспільства до інформаційного етапу розвитку. Активне впровадження інформаційних технологій призводить до кардинальних змін методів управління організацією, підрозділи якої стають частиною єдиного інформаційного простору. Сьогодні в управлінні часто все залежить від швидкості надходження інформації та реагування на неї, тому в системах управління з'являються нові управлінські практики, пов'язані перш за все із каналами надходження інформації, засобами обробки та механізмами її безпосереднього впливу на процеси управління. Адже будь-яке управлінське рішення буде ефективним лише тоді, коли воно прийнято своєчасно й на основі точної оперативної інформації та аналітичних даних. Але цього замало. Зі змінами зовнішніх викликів істотно змінився й загальний погляд на діяльність організації. Якщо раніше достатньо було аналізувати виконання окремих функцій, то сьогодні зросла значущість міжфункціональної взаємодії, оскільки загальну картину можна отримати, лише дивлячись на процеси загалом. Отже, дослідження трансформації управлінських практик в організації стає нагальним теоретичним і практичним завданням, вирішення якого сприятиме ефективному функціонуванню організації та зростанню її економічного потенціалу.

«Практика управління така сама стара, як і самі організації, а це означає, що вона дійсно дуже давня», – писав у своїй праці «Основи менеджменту» М. Мескон [5, с. 42]. Будь-яке явище, що має давню історію, так само має й давню історію свого дослідження. Перші наукові доробки щодо

ролі й значення інформації в управлінських практиках з'являються зразу після Другої світової війни. Відомими у цьому напрямі є праці К. Шеннона та Н. Вінера. Їх математичні теорія інформації стала найважливішим стимулом розвитку кібернетики – науки про загальні закони отримання, зберігання, передачі й переробки інформації з метою її використання в процесах управління різними системами, зокрема соціальними. Питання впливу інформаційних технологій на процеси управління присвячені науковій праці багатьох вітчизняних і зарубіжних учених, таких як І. Ансофф, Е. Афанасьєв, С. Єрохін, О. Костров, Д. Коллінз, Н. Лукіна, Р. Лепа, О. Матвієнко, Д. Нортон та ін. Соціологічний аналіз різноманітних управлінських практик в організаціях, в органах влади і місцевого самоврядування здійснювали В. Бурега, М. Гайворонська, Р. Євдокименко, М. Полянова, М. Туленков, Д. Швець та ін.

Наприкінці ХХ ст. соціальний світ у своєму русі розпочав інформаційну еру, що спричинило появу багатьох праць, присвячених дослідженню інформаційного простору (інформаційного суспільства). Значні досягнення в цьому напрямі належать зарубіжним ученим Д. Беллу, М. Кастельсу, Е. Тоффлеру. Становлення інформаційного суспільства в Україні та його вплив на сферу управління та різноманітні соціальні практики досліджували відомі українські соціологи Я. Зоська, О. Кондрашов, Н. Лукіна, Л. Черноус, Д. Швець та ін.

Водночас праць, які б безпосередньо відображали трансформацію управлінських практик в організаціях в інформаційному просторі, на теперішній час бракує, що й зумовило наш науковий інтерес до окресленої проблеми.

Мета статті – на основі теоретичного аналізу та проведеного експертного опитування виявити, як трансформуються управлінські практики в організації в умовах формування й розвитку інформаційного простору.

Насамперед, потрібно визначити, що маємо на увазі під управлінськими практиками. Виходячи з прагматичних теорій, практика – це діяльність, за допомогою якої людина змінює, перетворює світ. Соціальні системи складаються з практик, організованих як взаємозалежність суб'єкта дії й групи в просторі та часі. Отже, під практикою, перш за все, розуміють сукупну діяльність соціальних суб'єктів, весь їх досвід у процесі історичного розвитку. Як за своїм змістом, так і за способом реалізації, практика має суспільний характер і виступає як цілісна система дій. Вона є способом суспільного буття людини та специфічною формою її самоутвердження у світі. Основою практики є праця, матеріальне виробництво, у процесі якого людина змінює себе, а також відповідно до своїх цілей та інтересів природну та соціальну реальність. Та зміст практики не вичерпується лише матеріальним, суспільним виробництвом. До неї включається соціально-політична діяльність людей, яка регулює відносини між державами, націями, народами й націлена на постійну зміну та оновлення суспільного життя [1, с. 28].

Управлінська практика є різновидом соціально-виробничої практики. Її основне завдання полягає в збільшенні ефективності організації шляхом підвищення ефективності людських дій. Управлінська практика базується на використанні різних аспектів соціальної взаємодії: мотивації, характеру влади й авторитету, організаційної структури, комунікації в організаціях, лідерства. Вона спрямована на вдосконалення організації управління діяльністю окремих підприємств (організацій). Реалізація управлінської практики в діяльності організації виступає як система управління.

Чому сьогодні привертають увагу управлінські практики? В умовах нестабільного економічного середовища науково-технічний прогрес і динаміка зовнішнього середовища трансформують сучасні підприємства (організації) в економічні системи, які постійно ускладнюються. А отже, ускладнюються й проблеми управління такими системами, тому для забезпечення відповідного рівня керованості зазначених систем необхідними є розробка нових концептуальних підходів, методів і моделей, що відповідають складності внутрішнього й зовнішнього середовища, а також докорінна перебудова систем управління організацією, підвищення вимог до гнучкості самого управління, зокрема нових управлінських практик.

Управлінські практики реалізуються шляхом виконання особливих управлінських дій: впливу, прийняття управлінських рішень, комунікації, лідерства, авторитету, оцінювання тощо. Управлінські практики нерідко ототожнюються з людьми, які професійно їх виконують, – менеджерами. Але діяльність менеджера безпосередньо пов'язана з працею й зусиллями інших членів організації. Тому практики управління менеджерів (менеджерські практики) частіше за все спрямовані не стільки на виробничу сферу, скільки на сферу людських відносин, створення сприятливого клімату в організації, своєчасне й ефективне прийняття рішень, концентрацій уваги на результатах. В основі такої діяльності лежить інформованість про все, що відбувається в організації та її оточенні. Це підкреслює важливість збору та передачі інформації, необхідної для реалізації управлінських практик. Тільки таким чином можна привести до руху, підготувати, проконтролювати й оцінити роботу співробітників і оптимально використовувати ресурси.

Особливо актуалізується проблема трансформації управлінських практик в умовах формування й розвитку інформаційного простору. Справа в тому, що інформаційний простір, який прийшов на зміну інформаційному вакууму, динамічно розвивається та активно впливає на всі сфери суспільного життя. Він, крім виконання функцій соціальної пам'яті та соціальної комунікації, відображає й інші аспекти життя суспільства, наприклад, соціально-економічний розвиток. Ця обставина сприяє підвищенню ролі знань, інформаційно-комунікаційних технологій, інформаційних систем у забезпеченні розвитку особистості, суспільства, держави.

Сучасні організації розвиваються й роблять бізнес у світі постійно прискорюваних змін. Це супроводжується соціальною невизначеністю та

різного роду несподіванками. Унаслідок цього багато явищ виникає дуже швидко й потребує оперативності в реагуванні. Саме темп і непередбачуваність подій у зовнішньому середовищі диктують необхідність швидких змін в організаціях, зокрема в управлінні. Наведемо тільки деякі факти змін, що постійно прискорюються.

Глобалізація. На сьогодні бізнес повинен здійснюватися з урахуванням світових тенденцій, адже споживачі мають можливість купувати будь-які товари в усьому світі. Товари й послуги вільно переміщуються, особливо у віртуальному просторі. Конкуренція також відбувається у світовому масштабі. Багато подій, які на перший погляд не мають стосунку до діяльності організації, фактично на неї впливають, інколи навіть більше, аніж це можна було передбачити. Усе це вимагає від компанії мобільності й гнучкості, щоб швидше та ефективніше реагувати на зазначені зміни.

Зростання споживацького попиту. Конкуренція в більшості галузей народного господарства призводить до того, що споживачі отримують якісніший продукт, кращий сервіс, ширший спектр послуг тощо. Для підвищення конкурентоспроможності компанія повинна враховувати споживацький попит і своєчасно змінювати свій внутрішній устрій та зовнішню активність, щоб краще задовольняти потреби клієнтів (ринку).

Нові технології. Поява нових технологій приводить до змін товарів і послуг або появи нових можливостей їх вироблення-розповсюдження. Невідомі раніше товари з'являються на ринку й впливають на нього унікальним чином.

Інформатизація. В Україні відбувається тотальне впровадження інформаційних і комунікаційних технологій, дуже швидко формуються засади інформаційного суспільства [2, с. 21]. Інформаційні технології впливають на маркетинг, створюючи нові способи продажу й обслуговування, на організацію виробництва та процеси управління. Бурхливий розвиток інформаційних технологій і систем суттєво змінює параметри ведення бізнесу.

Нові люди. Вони все частіше стають визначальним фактором, який відрізняє організації одна від одної, і додають їй вартості в очах споживачів. Але й самі фахівці – працівники організації – потребують більшої уваги та спеціальних управлінських рішень (наприклад, індивідуальних трудових угод, особливих умов праці тощо).

Ці фактори створюють для організації нестійке й постійно мінливе середовище. У такому середовищі організація сама повинна постійно мінятися, зберігаючи мобільність і гнучкість. А це означає, що від керівників різних ланок вимагається швидкість і точність у прийнятті великої кількості управлінських рішень. Отже, керівникові необхідно бути готовим до будь-яких змін в організації, сприяти впровадженню нових форм управлінської діяльності й самому ставити під питання звичну для нього практику управління.

Основау управлінських практик становить управлінське рішення. Воно має місце скрізь: при плануванні стратегії розвитку, веденні ділових операцій, делегуванні повноважень, мотивації персоналу, підтримці дисципліни, прийомі на роботу й формуванні команд, вирішенні різних проблем, регулюванні трудових відносин тощо. Як зазначає Р. Лепа, «практики прийняття ефективних рішень – це цілий комплекс, що охоплює як особистісні якості, так і міжособистісні відношення. Він включає вміння знаходити і аналізувати факти, логічно мислити, розуміти інших, бути впевненим у собі, брати відповідальність, переконувати і здійснювати, а також багато іншого» [3, с. 67].

В умовах формування інформаційного простору традиційні методи прийняття рішень зазнають суттєвих змін. Адже інтуїтивні дії в цій царині, відсутність продуманої інформаційної політики можуть призвести до неадекватних рішень і відчутних фінансових втрат. Тому володіння достовірною й актуальною інформацією поряд з умінням ефективно використовувати адекватні методи її збирання та аналізу є основою успішності застосування управлінських практик керівниками підприємств і організацій будь-якої форми власності чи виду діяльності. Тільки систематизована інформація дає можливість керівнику визначати ефективність організаційно-економічних, соціальних та інших заходів, а також залежно від умов, що складаються, змінювати накреслену програму. Чим краще поінформований керівник, тим більш оперативні й вищі за якістю його рішення [4, с. 47].

Керівник, здійснюючи управлінські практики (зокрема виробляючи управлінські рішення), скеровує їх на об'єкт управління у вигляді різноманітних організаційно-розпорядчих документів (положень, інструкцій, правил, наказів, постанов, рішень тощо). Результат застосування цих управлінських практик залежить від того, наскільки продумано, систематично й професійно відбувається інформаційна взаємодія між усіма елементами системи управління.

Функціонування інформаційного простору вимагає також нової форми управлінських практик. Тепер вони формалізуються й переходять у стан технічних процедур. Як зауважує американський дослідник П. Уейл, «найбільш прості завдання, які складаються із цілком формалізованих процедур і виконання яких, крім витрат часу, не становить ніякої складності для виконавців, стандартизуються та програмуються. До них належать контроль і облік, оформлення документів, їх тиражування, розсилка тощо. Такі завдання вирішують практично всі автоматизовані інформаційні системи» [7, с. 186]. Отже, в умовах формування й розвитку інформаційного простору сучасні керівники в реалізації своїх управлінських практик не покладаються тільки на досвід, власні знання та інтуїцію. В організаціях створюються спеціальні автоматизовані інформаційні системи управління (АСУ), завдяки яким скорочується непродуктивний час: наради, інструктажі тощо (усе це здійснюється за допомогою технічних інформаційних систем).

В умовах інформаційного простору ефективність функціонування організації тепер визначається продуктивністю діяльності спеціалістів у питаннях створення нової інформації, які забезпечують практично всю інформаційну підготовку для прийняття рішення керівником. Вони є основними виконавцями документів, визначають їх якість. Їх головне завдання – документальне забезпечення управління, яке включає: опрацювання вхідної та вихідної інформації: читання й відповіді на листи (як електронні, так і звичайні), написання звітів, циркулярів та іншої документації, яка може містити також малюнки й діаграми; збирання та подальший аналіз деяких даних, наприклад звітності за певні періоди часу за різними підрозділами або організаціями, яка задовольняє різні критерії відбору; збереження інформації, яка надійшла, забезпечення швидкого доступу до неї й пошук необхідної в цей момент інформації [6, с. 125]. Отже, специфіка управлінських практик в організації в інформаційному просторі виявляється, перш за все, у підборі спеціалізованих кадрів, здатних володіти методами системного підходу щодо аналізу первинної інформації та її узагальнення, у прийнятті управлінського рішення на основі нової інформації та попереднього досвіду розв'язання проблемних ситуацій. Таким чином, інформаційна складова (інформаційне забезпечення): збирання, зберігання, опрацювання й передача інформації – виходить на перше місце в управлінських практиках.

Змінюється й сама практика прийняття рішення. Оскільки для інформаційного простору характерна наявність великої кількості інформації, яка є більш-менш доступною багатьом учасникам виробничої діяльності, і керівник уже не може володіти нею одноосібно (як своїм власним капіталом), то й у прийнятті управлінських рішень він тепер здебільшого застосовує колегіальність. Такі управлінські практики у прийнятті рішення супроводжуються дискусіями; рішення не просто пропонують, але й обговорюють; інструкції подають у вигляді пропозицій; за реалізацію пропозицій відповідають усі. Тобто керівник пропонує ідею, очікує запитань і пропозицій, а потім разом з командою приймає рішення.

Висновки. Таким чином, ми бачимо, що формування й розвиток інформаційного простору впливає на трансформацію управлінських практик в організації. Вони стають більш залежними від інформаційного забезпечення. Інформація виступає своєрідним капіталом. І той, хто володіє цим капіталом, здатен впливати на управлінські рішення в організації. Тому зростає інтерес різних управлінських структур до методів і засобів аналітичної роботи, посилюється роль різних видів експертизи (правової, фінансової, макроекономічної, міжнародної, науково-технічної тощо). Інформаційний простір впливає й на особистість самого керівника. В інформаційному просторі він повинен формувати специфічні здібності щодо збирання, накопичення, обробки інформації й вироблення на цій основі нового знання. Управлінські практики в організації, побудовані на інформацій-

них технологіях, сприяють швидкому отриманню, оцінюванню інформації, тим самим забезпечуючи її реагування на зовнішні впливи. Саме здатність відповідати на них відкриє шлях організації в нову епоху.

Список використаної літератури

1. Андрущенко В., Губерський Л., Михальченко М. Соціальна філософія. Історія, теорія, методологія : підручник. Київ : Генеза, 2006. 656 с.
2. Зоська Я. В., Івась О. М. Інформаційне суспільство в Україні: виклик сучасній системі підвищення кваліфікації вчителів. *Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління. Серія «Спеціальні та галузеві соціології»*: зб. наук. пр. Харків : НТУ «ХПІ», 2016. Т. II. Вип. 3. С. 19–34.
3. Лепа Р. М., Тимохін В. М. Прийняття управлінських рішень на підприємстві: теорія та практика : монографія / НАН України. Ін-т економіки промисловості. Донецьк : Юго-Восток, Лтд, 2004. 262 с.
4. Матвієнко О. В. Основи інформаційного менеджменту : навч. посібник. Київ : Центр навчальної літератури, 2004. 128 с.
5. Мескон М., Альберт М., Ходуори Ф. Основы менеджмента / пер. с англ. Л. И. Евенко. Москва : Дело, 1997. 704 с.
6. Плєскач В. Л., Затонацька Т. Г. Інформаційні системи і технології на підприємствах : монографія. Київ : КНЕУ, 2001. 386 с.
7. Уэйл П., Росс Дж. У. Управление ИТ: опыт компаний-лидеров. Как информационные технологии помогают достигать превосходных результатов : пер. с англ. Москва : Альпина Бизнес Букс, 2005. 416 с.

Стаття надійшла до редакції 07.11.2017.

Бирюкова Т. Ф. Трансформация управленческих практик в организации в информационном пространстве

В статье рассматривается проблема трансформации управленческих практик в организации в условиях формирования информационного общества. Уточняется содержание понятия «практика» и его разновидности «управленческая практика». Раскрываются особенности функционирования информационного пространства организации и его влияния на трансформацию управленческих практик. Анализируются основные управленческие практики организации в условиях формирования информационного пространства, такие как принятие управленческого решения, разработка распорядительной управленческой документации, внедрение автоматизированных систем управления, подбор и управление персоналом. Выявляется непосредственная связь между формированием информационного пространства и трансформацией управленческих практик в организации.

Ключевые слова: *организация, руководитель, управленческие практики, управленческое решение, информационные технологии, информационное пространство, информационный капитал.*

Birukova T. Transformation of the Organization's Management Practices in the Information Space

Nowadays transformation of the management sphere occupies one of the central places in the discussions concerning the strategy of a modern organization's socio-economic development. This problem becomes especially interesting during the transition period – from the industrial to the information society.

The active use of information technologies leads to dramatic changes in the organization's management methods, the units and structural elements of which are becoming a part of a unified information space. In the management process of today much depends on the speed of information flow and response to it. Therefore, new management practices arise

in management systems, primarily due to the channels of information flow, means of its processing and mechanisms of its direct impact on the management processes.

This article reveals the content and meaning of management practice as well as its transformation in the conditions of the information society's formation and development. First of all, by practice we mean the transforming activity of a person. All social systems consist of practices that arise during the interaction of social actors in the course of their transformational activities. Practice is always of a social nature, expressing the way of existence and self-affirmation of a human being in the world. There are many different types of practices. Management practice is a kind of social and industrial practice the main task of which is to improve the efficiency of the organization functioning by the management system amelioration.

In the conditions of the information society formation, the problem of management practices transformation is of a current interest. The processes of globalization, new technologies, informatization require new approaches and methods to be used by the directors in making managerial decisions and in cooperation with the staff. The acquisition of a reliable and relevant information along with the ability to use adequate methods of its collection and analysis effectively is the basis for the management practices successful usage by the directors of enterprises and companies of any organizational and legal form.

The functioning of the information space also requires new forms of management practices. Today most of them are formalized and become technical procedures that are implemented not by people but by automated control systems. With the help of these automated systems control, accounting, replication and distribution of many administrative and managerial documents is carried out. In this regard, the practices of human resource recruitment, placement and management are changing.

It should be noted that the peculiarity of organization's management practices in the information space requires directors to master the system approach in management. The system approach is applied to the analysis of information, its generalization and use in making managerial decisions, structuring of government bodies, working with staff in solving problem situations etc.

Thus, we see that the formation and development of the information space significantly affects the transformation of management practices in the organization. They are becoming increasingly dependent on information support. Information this way becomes a kind of a capital. The one who owns it can greatly affect the adoption of managerial decisions in the organization. In this regard, the interest of various management structures to the collection, analysis and expertise of various kinds of information (legal, economic, political) is increasing. The information space also influences the director's personality. In the modern conditions director should be competent in the issues of mastering, processing, analyzing information and developing managerial decisions on this basis.

Key words: *organization, director, management practices, managerial decision, information technologies, information space, information capital.*

ПРОБЛЕМНЕ ПОЛЕ ДОМУ В СУЧАСНОМУ СОЦІОЛОГІЧНОМУ ДИСКУРСІ

У статті розглянуто різні підходи щодо вивчення проблемного поля дому, викладені в працях Ф. Тьонніса, А. Щютца, Ж. Бодрійяра, П. Бурдьє і М. Фуко. Доведено, що вчені в різний час досліджували дім з позицій: визначення умов його виникнення та розвитку, розгляду його як особливого соціального простору, обґрунтування його взаємозв'язку з певними формами прояву влади. Зазначено, що провідні судження щодо інтерпретації змісту дому як елементу соціальної реальності можна об'єднати у дві групи: для одних дослідників дім – це, насамперед, речі (символічні речі), а для інших – стосунки між індивідами в ньому. Подальші дослідження проблем дому запропоновано здійснювати в контексті розвитку теоретичної спадщини П. Бурдьє.

Ключові слова: дім, проблемне поле дому, простір дому, родинний дім, речі.

Проблемне поле дому охоплює широке коло питань, які досліджує велика кількість учених з різних країн світу. Зокрема, в Україні його різні аспекти є предметом розгляду О. Даниленко, М. Живілової, О. Зубарева, І. Ковальнової, А. Лигачової, А. Петренко-Лисак та ін. [3]. Але й сьогодні існує низка проблем, які потребують додаткової уваги з боку представників різних наукових соціологічних шкіл. Насамперед, йдеться про визначення теоретико-методологічних засад та стратегій дослідження цього елементу соціальної реальності.

Мета статті – систематизувати провідні напрями/підходи щодо дослідження проблемного поля дому, які презентовані в сучасному соціологічному дискурсі, у контексті визначення ефективних стратегій його подальшого аналізу.

Для досягнення зазначеної мети передбачено розв'язати такі завдання:

- визначити провідні напрями/підходи щодо дослідження проблемного поля дому, які представлені в сучасній соціологічній літературі;
- розглянути основні варіанти інтерпретацій змісту цього елементу соціальної реальності;
- обґрунтувати засади розробки варіанта ефективних стратегій його подальшого аналізу.

Аналіз сучасної соціологічної літератури свідчить, що проблема дому в різний час була представлена в дослідженнях Г. Зіммеля, Ф. Тьонніса, А. Щютца, Ж. Бодрійяра, П. Бурдьє, Е. Гідденса, М. Фуко та ін. Але, звертаючи увагу на останні публікації в цьому напрямі, можна констатувати, що найбільш поширеними в соціологічному дискурсі є ідеї Ф. Тьонніса, А. Щютца, Ж. Бодрійяра, П. Бурдьє і М. Фуко.

Ф. Тьонніс у праці «Спільнота і суспільство» окреслює виникнення дому, починаючи із життя спільноти, котра володіє та користується спільними благами. Так, первісно користування являє собою волю до збереження. Проте, користування відрізняється від володіння засобами споживання та може спровокувати руйнування. Така діяльність спільноти, як полювання і риболовля, дає можливість користуватися природою, але не відтворювати її. Навіть під час вирощування тварин стадо потребує їжі й пасовищ. А коли на одному місці ресурси вичерпані, його можна замінити, у місцях, слабо заселених. І тоді люди з усім, що в них є, зокрема з худобою, змінюють звичні їм місця для того, щоб знайти кращі. І лише тоді, коли людина засіває землі, вона починає по-справжньому володіти територією, яка згодом стане придатною для життя багатьох поколінь. «Разом з ораною землею, – стверджує німецький соціолог, – зміцнюється і дім: з пересувного, як і самі люди, звірі та речі, він стає нерухомим, як земля і ґрунт» [4, с. 40]. Так виникає обжитий дім.

Ф. Тьонніс визначає сутність дому як «вогнище з підтримуваним у ньому живим вогнем, місце, навколо якого чоловіки й жінки, старий і молодий, пани та слуги збираються для того, щоб взяти участь у трапезі» [4, с. 40]. Для Ф. Тьонніса вогнище й стіл мають символічне значення. У вогнищі зберігається життєва сила дому, а стіл об'єднує всіх членів сім'ї заради відновлення їх тіла та душі. Для Ф. Тьонніса стіл і є сам дім, бо за ним відведене конкретне місце для кожного в сім'ї.

Ф. Тьонніс вважає домом стіл і вогнище, худобу й поле, це переважно щось матеріальне. Учений зображує ієрархію стосунків у домі, у центрі якої господар і його дружина, потім – діти, і на периферії – слуги. Але як головну ознаку дому виділяє майно, яке належить сім'ї і яке з'являється разом із домом.

Для А. Щютца дім – це «нульова точка системи координат, яку ми приписуємо світу, щоб знайти своє місце в ньому» [7, с. 209]. Для нього дім – це не лише кімната, сад або стіни, а дещо більше. Це і рідна мова, і сім'я, і друзі, і певним способом приготована їжа, і звичні повсякденні речі, і особисті звички тощо. Це особливий спосіб життя, який складається з різних елементів, цінних для кожного представника суспільства.

Також дослідник наголошує, що дім означає одне для людини, яка ніколи його не залишала, інше для людини, яка живе далеко від нього, ще інше для людини, яка повертається додому [7, с. 209].

За А. Щютцем, «відчувати себе як удома» – це, перш за все, мати організовану рутину, налагоджене життя з певними традиціями й звичками, з деяким набором повсякденних дій. Ці дії звичні як для самого індивіда, так і для його оточення. Усі діють передбачувано, навіть у складних кризових чи зовсім нових ситуаціях, завжди є готове, звичне рішення [7, с. 210].

Життя вдома являє собою перебування з іншими в спільному просторі й часі, наявність спільних інтересів та цілей, спрямованих на майбут-

не, це і сприйняття іншого, як унікальної особистості, і якщо ці відносини обірвані, мати шанс відновити їх. Людина, яка не була вдома навіть короткий час, з поверненням відчуває відстороненість, речі й люди стали для неї іншими, з набутих поза домом досвідом.

Для Ж. Бодрійяра родинний дім – це «специфічний простір, який мало залежить від об'єктивної розстановки речей, бо в ньому головна функція меблів та інших речей – втілювати в собі стосунки між людьми, заселяти простір, де вони живуть, тобто бути живими» [1, с. 19].

У сучасному домі речі, що його наповнюють, стають усе більш функціональними. Вони припиняють своє існування як такі, що створені переважно для того, щоб гарно виглядати. «У функціональному гарнітурі більше не практикується відображення заради відображення. Дзеркало, – зазначає Ж. Бодрійяр, – залишається лише у ванній, без всякої рами, знаходячи там свою пряму функцію» [1, с. 27].

Разом з функціональними речами з'являється й новий рівень налагодження побуту: «символічні і споживчі цінності відступають на другий план, відтиснуті смисловими елементами організаційного порядку». Форма старих меблів «відкидається заради вільної гри функцій» [1, с. 30]. Ж. Бодрійяр наголошує на тому, що «речі більше не наділяються «душею» і не наділяють нас своєю символічною «присутністю», а наше ставлення до них стає об'єктивним і обмежується їх розміщенням та комбінаторною грою.

Сучасність, легкість та мобільність стають найважливішими характеристиками речей теперішнього дому. Тепло деревини, шкіри, скла та інших матеріалів, традиційних для оздоблення житла, які раніше формували особливий затишок, сьогодні імітується сучасними матеріалами. Такі фактури-замінники, з одного боку, нагадують минулі часи, а з іншого мають вигляд абсолютно інакший, несуть сучасний зміст та більше пристосовані до сьогодення.

Ж. Бодрійяр нагадує про те, що центром селянської кімнати в минулі часи був саме вогонь в осередку, але й годинник знаходився поряд. У селянських домах годинник був однією з найбільш вишуканих речей та допомагав робити простір затишним [1, с. 29].

У наш час житловий простір цінують не за комфорт і затишок, а за інформативність і насиченість винаходами, наголошує Ж. Бодрійяр. Зазнала змін і вся концепція домашнього оздоблення. У ній більше немає місця для традиційного смаку, який створював красу завдяки невидимій єдності речей.

Ж. Бодрійяр робить висновок про те, що представлена система заснована на функціональності: «фарби, форми, матеріали, розстановка, простір – все функціонально» [1, с. 72].

У контексті міркувань П. Бурдьє проблемне поле сучасного дому запропоновано аналізувати як певний соціальний простір, який представлений тим або іншим стилем життя його господаря, і, відповідно, його належністю до того або іншого класу.

Це твердження ґрунтується на теоретичних пропозиціях із соціології символічних форм П. Бурдьє, які представлені, перш за все, у його працях «Соціологія символічних форм» (1970), «Соціальні способи застосування фотографії» (1983), «Відмінності. Соціальна критика судження» (1987):

- концепції габітусу;
- твердженнях про смак;
- положеннях про стилі життя.

Ці теоретичні пропозиції представлені автором у його дослідженнях у контексті розвитку ідеї про генезис соціальних класів.

На думку французького дослідника, «габітус являє собою структуровану систему практичних схем, що налаштована функціонувати як структура, що формує всі практики агента таким чином, що вони адаптуються до системи соціальних відносин, продуктом якої він є», тобто габітус формує стійкі системи диспозицій (соціальних відмінностей, що виявляються в певних варіантах) суб'єктів у певному соціальному просторі [2, с. 83].

Смак (як варіант культурного споживання – певної культурної практики) декларує й закріплює існуючі соціальні відмінності в суспільстві (тобто в усіх сферах його функціонування). При цьому смак запропоновано ділити на три типи, які відповідають рівням соціального розшарування сучасного суспільства: на легітимний, середній і низький (масовий).

Дослідник інтерпритує стиль життя як синтез культурних і соціальних практик суб'єкта в умовах існування його габітусу й функціонування різних форм капіталу: економічного, культурного, соціального. Простір, що утворюється різними стилями життя, відповідно, відображає простір світу повсякденності суб'єкта.

Таким чином, габітус, смак і стиль життя кожного суб'єкта є символічним відображенням його класової належності. При цьому перші два елементи в основному її формують, а останній – презентує її в його повсякденній практиці.

М. Фуко досліджує дім, перш за все, як прояв влади. А зміни планування простору в ньому пояснює потребами часу. Саме з позицій архітектури міста французький дослідник вбачає можливість розглядати дім як «прояв влади, божественності й сили», яка мала вираження в таких будівлях як палац і церква. Пізніше «виникла необхідність використовувати простір у господарсько-політичних цілях». «У другій половині XVIII ст. в архітектурі, – підкреслює французький дослідник, – з'являються ідеї вирішення нагальних питань збільшення населення, охорони здоров'я, містобудування» [6, с. 223].

Відповідно до висновків М. Фуко, до початку XVIII ст. простір дому залишався нефункціональним. Сім'я обідала, спала чи приймала гостей, не поділяючи простір дому на окремі зони. Згодом простір дому ставав усе більше диференційованим [6, с. 223].

У той час організацією життєвого простору населення займалися здебільшого лікарі – через розвиток суспільної гігієни та боротьби з інфекційними хворобами (зокрема чумою). Так, відповідно до детального опису дій у містах у XVII ст. на час епідемії чуми М. Фуко, городянам, фасади домів яких виходили у двір, спеціально доводилось вирубувати вікна на вулицю, щоб мати можливість під час щоденної перевірки з'явитися у вікні й повідомити про стан свого здоров'я. Це було обов'язковим для виконання [5, с. 285].

Відстежуючи здоров'я населення, лікарі також надавали рекомендації щодо стану дому та підтримання рівня охайності в ньому.

Лікарі досліджували «проблему місця розташування (клімат, ґрунт, вологість і сухість повітря, сезонність захворювань тощо), проблему співіснування (різних людей між собою: питання їх тісноти та близькості, або людей і речей: питання води, каналізації, провітрювання, або людей і тварин: питання бойні й стійла, або живих людей і померлих: питання кладовищ), проблему місця проживання (розселення, містобудівництво), проблему переміщень (міграція людей, розповсюдження захворювань)» [6, с. 226].

Висновки. Аналіз запропонованих варіантів дослідження проблемного поля дому як елемента соціальної реальності дає змогу стверджувати таке. У сучасному науковому дискурсі проблеми дому вивчають з різних дослідницьких позицій: у контексті визначення умов його виникнення та розвитку (Ф. Тьонніс, А. Шютц, Ж. Бодрійяр, М. Фуко), розуміння його як особливого соціального простору (А. Шютц, Ж. Бодрійяр, П. Бурдьє, М. Фуко), обґрунтування його взаємозв'язку з певними формами прояву влади (М. Фуко). При цьому кожна авторська позиція має свою специфіку. Так, Ф. Тьонніс і М. Фуко розглядають простір дому з позицій історії його появи та зародження (у першому випадку – історія речей, у другому – проявів владних відносин). Для А. Шютца та Ж. Бодрійяра існування дому означає перебування сім'ї в спільному просторі. Ж. Бодрійяр досліджує, як у домі змінюються речі з плином часу, тоді як А. Шютц – зміни в людях у ньому. Тобто для А. Шютца дім – це, перш за все, люди, які його наповнюють, комунікація і взаємозв'язок між ними, їх повсякденні передбачувані дії. Для Ж. Бодрійяра – речі в обстановці кімнат, у яких уже не стільки важливі символи, скільки рівень «роботи» цього простору на людину тощо.

Провідні судження щодо інтерпретації змісту дому як елемента соціальної реальності можна об'єднати у дві групи: для одних дослідників дім – це, насамперед, речі/символічні речі (Ф. Тьонніс, Ж. Бодрійяр), а для інших (А. Шютц, П. Бурдьє, М. Фуко) – стосунки між індивідами в ньому.

Подальші дослідження проблем дому варто здійснювати в контексті розвитку теоретичної спадщини П. Бурдьє. Саме на його теоретичних пропозиціях із соціології символічних форм (концепції габітусу; твердженнях про смак; положеннях про стилі життя) доцільним і можливим стає роз-

гляд дому як соціального простору, який можна характеризувати за різними критеріями, такими як одяг господарів, форми архітектури та місце розташування, різноманітність інтер'єрів, наявність або відсутність техніки, традиції сім'ї тощо. Тобто в контексті активного застосування ідей П. Бурдьє про габітус, смак і стиль життя можлива розробка реальних засад для адекватної систематизації ключових тверджень щодо проблем дому, запропонованих провідними фахівцями в цьому напрямку досліджень – від Тьонніса до М. Фуко.

Список використаної літератури

1. Бодрийяр Ж. Система вещей / пер. с франц. С. Н. Зенкин. Москва : Рудомино, 2001. 218 с.
2. Бурдьє П. Социальное пространство: поля и практики / пер. Н. А. Шматко. Санкт-Петербург : Алетейя, 2005. 576 с.
3. Нові нерівності – нові конфлікти: шляхи подолання : тези доповідей та виступів учасників 3 конгресу Соціологічної асоціації України Харків, 12–13 жовтня 2017 року. Харків, 2017. 519 с.
4. Тённис Ф. Общность и общество – основные понятия чистой социологии / пер. с нем. Д. В. Скляднева. Санкт-Петербург : Владимир Даль, 2002. 452 с.
5. Фуко М. Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы / пер. с франц. В. Наумова ; под ред. И. Борисовой. Москва : Ad Marginem, 1999. 479 с.
6. Фуко М. Око власти. *Интеллектуалы и власть. Избранные политические статьи, выступления и интервью* / пер. с франц. С. Ч. Оферт аса ; под общ. ред. В. П. Визгина, Б. М. Скуратова. Москва : Праксин, 2002. Ч. 1. 222 с.
7. Щютц А. Смысловая структура повседневного мира: очерки по феноменологической социологии / сост. А. Я. Алхасов ; пер. с англ. А. Я. Алхасова, Н. Я. Мазлумяновой ; науч. ред. пер. Г. С. Батыгин. Москва : Ин-т Фонда «Общественное мнение», 2003. 336 с.

Стаття надійшла до редакції 21.11.2017.

Воронкова А. И. Проблемное поле дома в современном социологическом дискурсе

В статье рассмотрены разные подходы относительно изучения проблемного поля дома, изложенные в работах Ф. Тенниса, А. Щютца, Ж. Бодрийяра, П. Бурдьє и М. Фуко. Обосновано, что ученые в разное время исследовали дом с позиций: определения условий его возникновения и развития, рассмотрения его как особого социального пространства, обоснования его взаимосвязи с определенными формами проявления власти. Показано, что ведущие суждения относительно интерпретации содержания дома как элемента социальной реальности можно объединить в две группы: для одних исследователей дом – это, прежде всего, вещи (символические вещи), а для других – отношения между индивидами в нем. Дальнейшие исследования проблем дома предлагается осуществлять в контексте развития теоретического наследия П. Бурдьє.

Ключевые слова: дом, проблемное поле дома, пространство дома, родной дом, вещи.

Voronkova A. The Problem Field of the Home in Modern Sociological Discourse

The article considers different approaches to studying the problem field of the home, described in the works of F. Tonnies, A. Schutz, J. Baudrillard, P. Bourdieu and M. Foucault.

Scientists at various times examined the home from the standpoints of determining the conditions of its emergence and development, considering it as a special social space, study its relationship with certain forms of exercise of power.

F. Tonnies considers the home as table and hearth, livestock and field, basically as something tangible.

The scientist, though shows the hierarchy of relations in the home, in the center of which is the owner of the home and his wife, then the children, and on the periphery there are servants, but the main feature of the home is the property that belongs to the family and appears with the home.

For A. Schutz, the home is the people who fill it, first of all, the communication and the interconnection between them, their everyday activities foreseen for each other.

For J. Baudrillard, the home is a «specific space» filled with «functional», «living» things.

For P. Bourdieu, the home is a certain social space through which formed the taste of a person, and with it also belonging to a particular social class.

M. Foucault explores the home, first of all, as a manifestation of power. Changes in the layout of space in it he explains as needs of time.

It is shown that the leading judgment concerning the interpretation of the content of the home as an element of social reality can be divided into two groups: for researchers the home is the things (symbolic things), but for others – the relationship between the individuals in it.

Further research problems of the home are encouraged to implement in the context of the theoretical heritage of P. Bourdieu. Attention is focused on his theoretical proposals from the sociology of symbolic forms (the concept of habitus, statements about taste, provisions on life styles).

Exactly these provisions, in the opinion of the author, make appropriate and possible to consider the home as a social space, which can be characterized by different criteria – such as the owners clothes, forms of architecture and location, a variety of interiors, the presence or absence of household appliances, family tradition, etc.

It is assumed that in the context of the active use of P. Bourdieu's ideas about the habitus, taste and lifestyle, it is possible to develop real principles for the adequate systematization of key statements on home problems suggested by leading experts in this area of research – from F. Tonnies to M. Foucault.

Key words: *the home, the problem field of the home, the space of the home, the house, things.*

УДК 316.354: 005.336.2

Н. І. ГЛЕБОВА

ІНТЕГРАТИВНІ АСПЕКТИ СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ФАХІВЦІВ

У статті проаналізовано напрацювання сучасної зарубіжної й вітчизняної соціології у формуванні соціологічного бачення феномену соціальної компетентності та розкрито її онтологічну сутність як якісної характеристики індивіда й соціальних страт з певними універсальними властивостями. Подано соціологічну характеристику соціальної компетентності як складного інтегративного утворення специфічної організації соціального знання, організації комунікативних навичок, протидії незнанням, адаптованої соціальної поведінки та здатності до успішних міжособистісних взаємин. Обґрунтовано роль чинника специфічного суб'єктного соціального, що становить зміст поняття «соціальна компетентність» і виникає в процесі взаємодії в контексті професійного становлення особистості. Розглянуто функцію соціальної компетентності у формуванні нових моделей професіоналізму, професійних інститутів та інших елементів ринкового порядку й можливості соціального конструювання з боку самих професійних груп. Окреслено перспективи соціологічної науки в дослідженні соціальних компетентностей галузевих фахівців та отримання соціологічного знання для досягнення відповідних соціальних цілей у специфічних професійних середовищних і соціальних умовах.

Ключові слова: соціологія компетентності, соціальна компетентність, соціальні і професійні якості, соціальна поведінка, особистість професіонала.

Матеріали багатьох сучасних науковців різних галузей, чії дослідження ґрунтуються на теоретичних працях класиків соціологічної науки, і низки напрацювань П. Бурдьє, Е. Гідденса, Н. Лумана, Е. Селігмена, Й. Фрома, Ф. Фукуями, П. Штомпки, А. Шюца та ін., дають змогу говорити про соціологічне бачення феномену соціальної компетентності індивіда як про особливу онтологічну реальність, у якій об'єкти соціальної діяльності наділяються смислами й цінностями [16]. Лише виносячи ці смисли та цінності за межі власного усвідомлення в процесі комунікації (зокрема професійної) і розділяючи їх з іншими суб'єктами спільної діяльності, індивід може переконатись у дієвості набутих навичок і вважати їх своїми (або освоєними). Зауважуючи, що компетенції/компетентності визначають або є причиною якості соціальної поведінки особистості чи якості виконання професійних обов'язків, сьогодні більшість дослідників схиляється до думки, що проблематика компетентнісного підходу якнайтісніше пов'язана з проблематикою соціології.

Метою статті є з'ясування проблемного поля, надання комплексної соціологічної характеристики соціальної компетентності як складного інтегративного утворення специфічної організації соціального знання, організації комунікативних навичок, протидії незнанням, адаптованої соціальної поведінки та здатності до успішних міжособистісних взаємин.

льної поведінки та здатності до успішних міжособистісних відносин і визначення напрямів подальшої розробки.

Соціологічна енциклопедія визначає поняття «компетентність» як «сукупність особистісних якостей керівника, громадського діяча, органу влади, що включає високий професіоналізм, знання інтересів і потреб людей, ситуації, в якій він діє, вміння аналізувати систему соціальних відносин, взаємодії соціальних інститутів, передбачити наслідки тих чи інших дій» [11, с. 461]. Компетентність – фундаментальні здатності (мається на увазі знання тощо, притаманні соціальними акторами, які є «кваліфікованими» учасниками («членами» соціальних контекстів) [2, с. 317].

Таким чином, соціологія говорить про сферу професійної діяльності, в якій людина компетентна. У свою чергу, «компетентність» є поняттям, що стосується певних аспектів поведінки для компетентного виконання певних завдань. Людина, будучи істотою соціальною, постійно перебуває в колі різноманітних відносин з навколишнім світом. Це вимагає від індивіда наявності відповідних компетентностей (тобто знань, навичок, умінь, а також здатності взаємодіяти з іншими соціальними акторами). Відповідно, кількість взаємозв'язків у навколишньому світі визначає кількість необхідних для успішної взаємодії компетентностей, що утворюють загальний рівень компетентності індивіда.

Зазначене вище дає змогу констатувати, що терміни «компетенція» та компетентність сьогодні в масовому ужитку в усіх сферах діяльності людини (як соціальній, так і технічній). Оскільки самі терміни не мають фіксованого обсягу понять, найуживанішими варто вважати такі визначення:

Компетентність (competency) – це фактично оцінка/самооцінка актуальної/потенційної відповідності різноманітних індивідуально-психологічних якостей/властивостей особистості вимогам/очікуванням певної конкретної сфери людської діяльності.

Компетенції/компетентності (competence/competencies) – це компоненти компетентності, які значно різняться за галузевими формами прояву й методами оцінювання.

Незважаючи на те, що в соціології на сьогодні ще не виокремилась цілковито субдисципліна, присвячена проблематиці компетентності, соціологи протягом усього періоду розвитку соціологічної думки досить ґрунтовно опрацювали компоненти, що входять до поняття компетентності [4]. Важаємо, що на часі системний соціологічний розгляд «соціальної компетентності», дасть змогу синтезувати вже наявні й добре розроблені соціологами компоненти, що, у свою чергу, сприятиме більшій узгодженості в подальших міждисциплінарних дослідженнях.

Практичний аспект характеристики соціальної компетентності фахівця передбачає ефективність реагування особистості й досягнення нею реальних цілей у певному соціальному контексті з використання відповідних для цього методів [8, с. 21]. У контексті нашого завдання зазначимо, що, як

складна особистісна системна характеристика, соціальна компетентність апріорно має соціальний характер та формується під впливом соціуму. Багато фахівців небезпідставно вважають, що поняття «соціальна компетентність» є невід'ємним від поняття «професійна компетентність», оскільки становлення соціальної компетентності дорослої особистості неможливе поза формуванням її як фахівця-професіонала [5]. Відтак моделювання соціологічного дослідження цілісної структури й розвитку інтегративної характеристики особистості в сучасному світі, яка маркується науковим співтовариством категорією «соціальна компетентність», і як єдиної системи загалом, і соціальної компетентності особистості професіонала, на нашу думку, полягає у визначенні площин перетину онтологічних реальностей і суб'єктивного світу людини, яка має привласнити певні значущі смисли й цінності та діяти згідно з ними.

У зарубіжній соціології достатньо розробленим є напрям, що дає змогу розглядати соціальну компетентність на ціннісному рівні через поняття суспільного значення предмета цінності й соціальної установки [13, с. 343], як інтегративного для різних видів компетентностей. Більшість сучасних зарубіжних дослідників (Х. Вайт, У. Канніг, Т. Куртц, С. Лірг, Б. Лойд, К. Мічон, К. Райс, У. Фінгстен та ін.) розглядають соціальну компетентність як такий ресурс особистості [15], що зумовлює її соціальну поведінку й відносини, що значною мірою визначає сучасні напрями дослідження соціальної компетентності та розробку її соціологічних маркерів. Т. Куртц виокремлює в розробці концепту компетентності в соціології три фундаментальних підходи: як форми організації соціального знання, як форми організації комунікативних навичок і як форми протидії незнанню [16, с. 7–25]. Оскільки соціологічний аналіз компетентностей виходить за межі розгляду здібностей і здатності окремих індивідів і завжди стосується до соціальних аспектів, автор вважає значним недоліком сучасних соціальних наук відсутність повноцінної соціологічної теорії, що охоплює питоми соціологічні території, де на сьогодні домінує переважно психологічний і педагогічний предметний дискурс. Разом з тим, на думку автора, у сучасних суспільствах, орієнтованих на оптимізацію й професіоналізацію, соціологічний погляд на компетентність може висвітлити надзвичайно важливі соціальні контексти.

Таким чином, розгляд соціальної компетентності в світлі соціологічного знання дає змогу достатньою мірою виявити соціальну сутність феномену й «поле» її проявів, визначає сучасні механізми її формування. Більшість авторів проаналізованих нами соціологічних концептів соціального розвитку в структурі особистості функціонально співвідносять соціальну компетентність з процесом побудови значущих життєвих перспектив, соціальною адаптацією в соціумі, а також здатністю чинити на нього трансформаційні впливи [6]. Відтак для розуміння досліджуваної проблематики соціальної компетентності як зі структурної, так і динамічної точки зору потрібні критерії її вирізнення для певної соціально-професійної категорії в сві-

тлі даних з різних розділів соціології: соціології виховання, соціології сім'ї, соціології освіти, галузевої соціології, соціології соціальних спільнот (територіальних, соціально-професійних категорій), соціології різних соціальних процесів (напр., інтеграції або дезінтеграції, трудової міграції тощо) [3].

Компетентісні аспекти соціальної взаємодії як чинника становлення й розвитку професійних груп сьогодні різною мірою є предметом аналізу соціології професії, соціології праці, а також економічної соціології (у контексті аналізу ринку праці) [10]. На часі в межах соціології професії сформувалося кілька підходів до аналізу професій, які можна вважати основними: теорія рис (М. Коган, Е. Грінвуд, Г. Міллерсон та ін.), структурно-функціоналістський підхід (Б. Барбер, Т. Парсонс, Г. Платт та ін.), інтеракціоністський (Е. Х'юз та ін.), неомарксистська теорія (М. Оппенхаймер, Дж. МакКінлей та ін.), неовеберіанський (М. Сакс, М. Моран, Б. Вуд та ін.), системно-теоретичний (Р. Штихве, Т. Кунц та ін.).

Проблема компетентісних аспектів соціальної взаємодії стає предметом розгляду всіх соціологічних галузей з активним використанням напрацювань суміжних соціально-гуманітарних дисциплін унаслідок охоплення процесами професіоналізації практично всіх сфер трудової діяльності, оскільки професійна група стає універсальним соціальним інститутом, а належність до неї – головним засобом соціальної ідентифікації. Розгляд еволюції соціологічних підходів різних наукових шкіл і теоретичних спрямувань дає змогу В. Погрібній зробити висновок, що сучасна професіоналізація є «соціальним механізмом диференціації та спеціалізації, який ... функціонує як засіб розвитку змісту праці», в якому набувають великого значення професійна компетенція, етичний кодекс, механізм внутрішньо-професійного контролю, особливої професійної культури тощо» [7, с. 192].

Водночас соціальна поведінка професіоналів у сучасних умовах є важливим чинником формування нових моделей професіоналізму, професійних інститутів та інші елементів ринкового порядку, а соціальні компетентності стають об'єктом соціального конструювання з боку самих професійних груп, що вимагає розуміння цих процесів і розробки моделі аналізу побудови стратегій соціальної поведінки професійних груп та її апробації. Тому сьогодні активно досліджують як патерни вертикальної мобільності професіоналів у період соціальних трансформацій [9], так і співвідношення соціальної й економічної поведінки професійних груп на ринку праці, що дає змогу зробити висновки про привабливість розробки моделі соціально-професійної компетентності. Саме соціологічний дискурс суб'єкт-суб'єктних взаємодій індивідів, на нашу думку, має визначати комплекс чинників, що потребують соціологічної характеристики як практичного ефекту такої взаємодії на індивідуальному рівні, так і ефекту виникнення «соціально-компетентних відносин» як нової суб'єктивної реальності в процесі групових взаємодій індивідів [12, с. 78], що певним чи-

ном виступає формою знаходження індивідом балансу соціальної довіри, доповнюючи інституційне регулювання соціалізаційних аспектів [1].

Пропоновані зарубіжними й вітчизняними дослідниками перелік та класифікація компетенцій і компетентностей можуть відрізнитися з погляду термінології, номенклатури, кількості та статусу, але практично всі класифікації включають соціальну компетентність або соціальні компетенції (якщо не за назвою, то по суті) до функціональних характеристик особистості. До найбільш використовуваних у науковому обігу належать такі визначення:

– соціальна компетентність є складним інтегративним утворенням, під яким розуміють: ступінь адекватності та ефективності реагування на проблемні життєві ситуації, досягнення реальних цілей, використання придатних для цього методів і позитивного розвитку як результату активності, підтвердження з боку інших адекватності соціальної поведінки, здатності до успішних міжособистісних відносин;

– соціальна компетентність включає в себе наявність розвиненої здатності знайти компроміс між власними цілями самореалізації та цілями інших людей, що лежить в основі соціальної адаптації. Вона передбачає як наявність досить високого рівня інтелекту, так і наявність здатності до конструктивної, перетворювальної активності при взаємодії із соціальним оточенням;

– соціальна компетентність включає вміння вибирати соціальні орієнтири й відповідним чином організувати поведінку. Соціальна компетентність належить до чинників стійкості індивіда й розуміється як механізм активізації внутрішніх резервів особистості, що сприяють збереженню та зміцненню психічного здоров'я, визначається як особисті знання й навички, що передбачає усвідомлення необхідності прийняття «норм» конкретного соціуму, прагнення до його розуміння, визначення та вибір можливих і найбільш ефективних способів діяльності, варіантів поведінки;

– соціальна компетентність відбиває ступінь конструктивності людини як суб'єкта соціальної взаємодії й визначається також як адаптаційне явище, в основі якого лежить комунікативна компетенція та соціально-психологічна підготовленість;

– соціальна компетентність набувається й реалізується фахівцем як автономним суверенним суб'єктом активності, що може по-різному використовувати наявні знання, наявну інформацію. Отже, соціальна компетентність у контексті цього підходу передбачає ціннісне ставлення до особистості іншого, засноване, по суті, на оцінці його діяльності та позитивному прогнозуванні його майбутніх спільних вчинків.

Проведений нами теоретичний аналіз дає змогу сформулювати деякі гіпотези, що заслуговують бути задіяними в подальших соціологічних розробках теми соціальної компетентності:

– соціальна компетентність як результат розвитку особистості виконує функцію зв'язку між людьми, онтологічно існує в суб'єктивному світі особистості, проте виникає й функціонує в «навколо-індивідуальному про-

сторі», куди «виноситься» в момент взаємодії людей і де динамічно змінюється під впливом цієї взаємодії;

– в основі соціально компетентної дії особистості лежить співвідношення ціннісного ставлення до інших осіб і до себе, яке може порушуватись як з об'єктивних, так і з суб'єктивних особистісних причин;

– основними умовами соціально-компетентного ставлення у взаємодії є потреба в успішній груповій (колективній) діяльності, значущість для її здійснення іншого та апріорна безпека особистості (групи) у майбутніх діях;

– розвиток соціальної компетентності є базовою умовою професійного спілкування, оскільки саме вона переводить акт комунікації у акт в ціннісно значущого й результативного спілкування.

Оскільки соціологія – наука про суспільство, соціальні відносини та ставлення людини до навколишнього світу, то завданням «соціології компетентності» щодо категорії «соціальної компетентності» варто вважати специфічне бачення конкретної людини й соціальних страт з певними універсальними властивостями соціального актора (набір компонентів, які закладаються на різних стадіях соціалізації особистості), що дасть змогу індивідам і групам індивідів успішно взаємодіяти в соціальному просторі. У нас є всі підстави вважати, що дослідження соціальної компетентності полягає не тільки в знаходженні таких спільних цінностей та норм, що об'єднують індивідів, а й чинників передбачуваної та прийнятної внаслідок позитивного осмисленого сприйняття мотивів і дій іншої людини соціальної поведінка особистості. Тобто за умови, що соціальна компетентність розглядається як актив і реальний, усвідомлений і визнаний більшістю його членів потенціал співтовариства для продуктивного співробітництва між різними індивідами на довірчих засадах.

Таким чином, на відміну від професійної компетентності, соціальна компетентність є більш відкритою в суб'єктному сенсі категорією, оскільки не виключає більш ранніх суб'єктних впливів персонального досвіду індивіда на розвиток відповідних навичок, аніж це притаманно професійному становленню особистості. Разом з тим, соціальна компетентність передбачає цілком раціонально обґрунтовану специфіку відносин з іншими членами професійного співтовариства і в цій якості виступає елементом «системної довіри» в суспільстві, тобто системою солідарної упевненості в сумі соціальних і професійних якостей членів співтовариства.

Отже, набуття нових для індивіда соціальних компетентностей означає, насамперед, набуття нових, спільних з іншими людьми, смислів. Використання пропонованого концепту інтерсуб'єктного підходу до дослідження комунікативних впливів на розвиток соціальної компетентності полягає в тому, що йдеться не про «озовнішення» суб'єкт-об'єктних відносин людини з людиною «у такому процесі, а про внутрішньосмислові, особистісні звернення людини до людини».

Саме «соціальність компетентності» із цього погляду і є той момент у взаємодії, який надає комунікативному акту внутрішньосмислового статусу, а соціальний аспект професійної діяльності індивіда виявляється в тому, що кожен її момент можна характеризувати «певним комунікативним станом», його спрямованістю до інших людей. Таким чином, поняття «комунікативний стан» розуміють як установку на певний вид або зміст спілкування, що детермінований двояким чином: і самим суб'єктом спілкування, і його очікуваннями, тобто є готовністю прийняти впливи з боку іншого суб'єкта.

Висновки. Результати дослідження дають змогу стверджувати, що соціологічне дослідження розвитку соціальної компетентності особистості повинно ґрунтуватися, з одного боку, на встановленні універсальних чинників реалізації потенцій здібностей індивіда, що сприяють конструктивному вирішенню суперечностей суб'єктивного особистісного ставлення до іншого, що існує у внутрішньоособистісному просторі суб'єкта професійної діяльності. З іншого боку, важливим є встановлення соціологічних маркерів соціально компетентної професійної поведінки фахівця, залежно від того, як його дії «зчитуються» або інтерпретуються груповими суб'єктами в самому процесі взаємодії й спілкування, а також коригуються всіма учасниками взаємодії.

Соціологічне дослідження формування соціальної компетентності фахівця потребує адекватного розширення й поглиблення соціологічної структури її чинників, оскільки саме «соціальний контекст чинить визначальний вплив на соціальні дії будь-якого індивіда й містить необхідні культурні та соціальні ресурси для вироблення соціальних значень дії, що визначають його поведінку в суспільстві» [14]. Разом з тим, те специфічне суб'єктне соціальне, що становить зміст поняття «соціальна компетентність» і виникає в процесі взаємодії людей, зазвичай детерміновано відмінностями їх місця й ролі в конкретних суспільних відносинах, що виявляється в різному ставленні індивідів і груп індивідів до явищ та процесів суспільного життя [17]. У цьому випадку завдання соціологічної науки в процедурі виявлення соціальних компетентностей певної фахової категорії, на наш погляд, полягає, насамперед, у їх типологізації, дослідженні зв'язків функцій у структурі діяльності типологізованого об'єкта на рівні закономірностей, отримання конкретного наукового знання про механізми її функціонування та форми прояву для досягнення відповідних соціальних цілей у специфічних середовищних і соціальних умовах.

Виходячи з різноманіття теоретичних напрацювань зі вказаної проблематики, на цьому етапі дослідження видається доцільною деталізація соціологічного об'єкта дослідження соціальної компетентності в контекстах сучасних міждисциплінарних опрацювань культурно-ментальних чинників і соціально-психологічних професійних аспектів соціальної взаємодії. У суто галузево-науковому значенні цей підхід до соціологічного дослідження соціальної компетентності, на нашу думку, надасть змогу апробувати та структурувати попередні галузеві напрацювання зарубіжних і віт-

чизняних науковців з метою імплементації й розвитку методології досліджень в українському соціологічному просторі.

Список використаної літератури

1. Абрамов Р. Н. Профессии после солидарности. Микросоциология профессий Э. Эбботта. Социальная динамика и трансформация профессиональных групп в современном обществе / под ред. В. А. Мансурова. Москва : Изд-во Ин-та социологии РАН, 2007. С. 32–53.
2. Большой толковый социологический словарь (Collins) : пер. с англ. Москва : Вече : АСТ, 1999. Т. 1 (А–О). 544 с.
3. Глебова Н. І. Соціальна компетентність як складова формування професіоналізму фахівців водного транспорту в умовах неперервної освіти. *Збірник наукових праць Херсонського державного університету: Педагогічні науки* / Херсон. держ. ун-т. Херсон, 2016. С. 71–75.
4. Ксенофонтова Е., Пехова Н. Социология компетентности и модель компетенций как области научного и практического интереса. *Вестник Московского университета. Серия 18. Социология и политология*. 2014. № 1. С. 194–206.
5. Малая О. Г. Развитие социальной компетентности личности в условиях корпоративной культуры : автореф. дис. ... канд. психол. наук. Москва, 2005. 23 с.
6. Новикова А. А. Социальная компетентность: критерии и методики определения. *Современные проблемы науки и образование*. 2015. № 1–1.
7. Погрібна В. Л. Соціологія професіоналізму : монографія. Київ : Алеута : КНТ : ЦУЛ, 2008. 336 с.
8. Равен Дж. Компетентность в современном обществе: выявление, развитие и реализация. Москва : Когито-Центр, 2002. 396 с.
9. Семенова В. В. Паттерны вертикальной мобильности профессионалов в период социальных трансформаций: социобиографический поход. *Социальная мобильность в России: поколенческий аспект* : монография / А. В. Ваньке и др. ; отв. ред. В. В. Семенова, М. Ф. Черныш, А. В. Ваньке. Ин-т социологии РАН. Москва : Ин-т социологии РАН, 2017. С. 157–178.
10. Социальная динамика и трансформация профессиональных групп в современном обществе / под ред. В. А. Мансурова. Москва : Изд-во Ин-та социологи РАН, 2007. 290 с.
11. Социологическая энциклопедия : в 2 т. / Нац. общественно-научный фонд ; рук. науч. проекта Г. Ю. Семигин ; гл. ред.: В. Н. Иванов. Москва : Мысль, 2003. Т. 1. 694 с.
12. Татенко В. А. Психология в субъектном измерении : монография. Киев : Просвита, 1996. 404 с.
13. Томас У., Знанецкий Ф. Методологические заметки (1918). *Американская социологическая мысль: тексты* / под ред. В. И. Добренькова. Москва : Изд-во МГУ, 1994. 496 с.
14. Элиас Н. Что такое социология? *Ионин Л. Г. Философия и методология эмпирической социологии*. Москва : Изд. дом ГУ ВШЭ, 2004. С. 150–166.
15. Delamare Le Deist F., Winterton J. Что такое компетенции? *Human Resource Development International (Міжнародний розвиток людських ресурсів)*. 2009. March. Vol. 8. № 1. С. 27–46.
16. Thomas Kurtz. Der Kompetenzbegriff in der Soziologie / Soziologie der Kompetenz. VS Verlag für Sozialwissenschaften (Wiesbaden) 2010. 294 S.
17. Cheetham and Chivers. The reflective (and competent) practitioner: A model of professional competence which seeks to harmonise the reflective practitioner and competence-based approaches. URL: <http://www.smithsrisca.demon.co.uk/PSYcheethametal1998.html/>.

Стаття надійшла до редакції 17.11.2017.

Глебова Н. И. Интегративные аспекты социологического исследования социальной компетентности специалистов

В статье анализируются наработки современной зарубежной и отечественной социологии в формировании социологического видения феномена социальной компетентности и раскрывается ее сущность как качественной характеристики индивида и социальных страт с определенными универсальными свойствами. Дается социологическая характеристика социальной компетентности как сложного интегративного образования специфической организации социального знания, организации коммуникативных навыков, противодействия незнанию, адаптированного социального поведения и способности к успешным межличностным взаимодействиям. Обосновывается роль фактора специфического субъектного социального, определяющего содержание понятия «социальная компетентность» и возникающего в процессе взаимодействия в контексте профессионального становления личности. Рассматриваются функция социальной компетентности в формировании новых моделей профессионализма, профессиональных институтов и других элементов рыночного порядка и возможности социального конструирования усилиями самих профессиональных групп. Определяются перспективы социологической науки в исследовании социальных компетентностей отраслевых специалистов и получении социологического знания для достижения соответствующих социальных целей в специфических условиях среды профессиональной деятельности.

Ключевые слова: социология компетентности, социальная компетентность, социальные и профессиональные качества, социальное поведение, личность профессионала.

Hlebova N. Integrative Aspects of Sociological Research of Specialists Social Competence

The article deals with approaches to the category of «social competence» as a qualitative characteristic of the individual and social strata with certain universal properties within the framework of modern developments of the concept of competence in contemporary sociological science.

The work of modern foreign and domestic sociology in the sociological vision formation of the social competence phenomenon of the individual is analyzed and its ontological essence is revealed through the notion of social value of the value subject and social installation as integrative for different types of competencies.

The sociological characteristic of social competence as a complex integrative formation of a specific organization of social knowledge, the organization of communicative skills, counteraction to ignorance, adapted social behavior, and the ability to succeed in interpersonal relationships is given.

The role of the factor of a specific subjective social, which concludes the meaning of the concept of «social competence», is substantiated and arises in the process of interaction and subjective aspects of the category, in the context of the individual professional development. The function of social competence in formation of professionalisms new models, professional institutes and other elements of the market order, and the possibilities of social design by the professional groups is established.

The promising approaches of sociological science to the research of social competences of branch specialists and the obtaining of sociological knowledge about the mechanisms of their functioning and forms of manifestation for achieving the corresponding social goals in specific professional environmental and social conditions and the ability to use the resources acquired in the process of vocational education are revealed.

Key words: sociology of competence, social competence, social and professional qualities, social behavior, personality of a professional.

ФУНКЦІОНАЛЬНА СПЕЦИФІКА ШКОЛИ-ІНТЕРНАТУ ЯК СОЦІАЛЬНО-ОСВІТНЬОЇ ІНСТИТУЦІЇ

У статті в контексті інституційного підходу проаналізовано функціональну специфіку школи-інтернату як соціально-освітньої інституції. Охарактеризовано функції формування горизонту можливостей для випускників, впливу закладу на формування структури суспільства, забезпечення розвитку та самореалізації учнів, їх професійної підготовки, виховну, соціалізаційну, корекційно-реабілітаційну, селективну, світоглядну. Розкрито специфіку поєднання в діяльності інтернатних закладів як функцій соціально-го інституту освіти, так і окремих функцій соціального інституту сім'ї.

Ключові слова: школа-інтернат, функції освіти, соціально-освітня інституція, соціологія виховання.

Розвиток системи освіти України на засадах гуманізації зумовлює підвищення уваги держави й суспільства до проблеми ефективного утримання та навчання соціально й фізично ослаблених дітей: дітей-сиріт, соціальних сиріт, дітей із неблагополучних сімей, дітей з особливими потребами. Важливу роль у реалізації державної політики захисту освітніх, культурних і соціальних прав дітей зазначених категорій відіграють навчальні заклади інтернатного типу, які водночас часто є об'єктом критики з боку ЗМІ, представників влади і громадських активістів. Суть цих звинувачень, як правило, зводиться до невідповідності діяльності шкіл-інтернатів вимогам сучасного життя, динаміці суспільних змін і потребам учнів.

Справді, інтернатний навчальний заклад за своєю сутністю є напівзакритою освітньою системою, перебування в якій частково ізолює вихованців від суспільства, зумовлюючи як позитивні, так і негативні наслідки. Позитивним є те, що вихованці перебувають під опікою держави й постійним доглядом з боку фахівців (учителів, вихователів, лікарів та ін.). Негативний аспект полягає в тому, що закритість школи-інтернату призводить до певного зниження рівня адаптованості випускників до суспільства, нестачі в них досвіду соціальної практики для успішного вирішення актуальних соціалізаційних завдань. Оскільки утруднена соціальна адаптація часто призводить до маргіналізації особистості й трагічної життєвої долі, проблема підвищення ефективності роботи інтернатних навчальних закладів нині перебуває в епіцентрі уваги влади й розглядається як головний чинник їх масштабного реформування.

Враховуючи дискусійність окреслених проблем, у контексті перспективи реформування системи інтернатних навчальних закладів зростає значення об'єктивної інформації про якість їхньої роботи, що зумовлює необхідність аналізу вже існуючих і проведення нових досліджень ролі шкіл-інтернатів в українському суспільстві. Особливої уваги потребує ана-

ліз функціональної специфіки шкіл-інтернатів, оскільки саме виконувани функції репрезентують значення цих закладів як соціально-освітніх інституцій у сучасному українському суспільстві.

Проблема функціонального призначення інтернатних навчальних закладів, їх ролі в підготовці соціально та фізично ослаблених дітей до участі в сучасному соціокультурному житті досліджується вітчизняними та зарубіжними науковцями. Так, Л. Канішевська до педагогічних функцій інтернатних закладів зараховує такі:

– охоронно-захисну, спрямовану на відстоювання прав та інтересів дітей і молоді на основі державного та міжнародного законодавства з метою забезпечення гарантованих їм прав і умов життєдіяльності;

– компенсаторну, що полягає у створенні умов, максимально наближених до життя дитини в сім'ї, комфортної атмосфери, відносин, які ґрунтуються на довірі, прийнятті, визнанні, підтримці, відповідальності, любові до дитини;

– реабілітаційну, яка передбачає стабілізацію й покращення стану здоров'я вихованця, заповнення прогалин у навчанні, формування впевненості та мотивації щодо подолання почуття тривоги, страху чи провини, психологічних комплексів, невпевненості у своїх силах, зміцнення активної, діяльної особистісної позиції дитини;

– запобіжно-профілактичну, що передбачає виявлення, запобігання та обмеження асоціальних явищ, причин соціальної дезадаптації вихованців, формування позитивної спрямованості особистості;

– залучення вихованців до мистецтва, відповідно до якої педагоги мають проводити систематичну роботу, спрямовану на вивчення інтересів та здібностей школярів у різних видах мистецтва, охоплення гуртковою роботою художньо-естетичного спрямування, що сприяє розвитку в них відчуття прекрасного;

– залучення вихованців до праці та допомоги їм у професійному самовизначенні, що полягає в охопленні школярів різними видами трудової діяльності, проведенні бесід, професійно зорієнтованих занять, створенні в школах-інтернатах профільних класів, формуванні у вихованців уявлень щодо ринку праці та професій [3, с. 125].

Розглядаючи соціалізаційну функцію інтернатних закладів, О. Сидоренко на основі аналізу даних емпіричного дослідження соціально-психологічного портрету випускників інтернатних закладів доходить висновку, що для діяльності цих закладів характерна наявність як негативних, так і позитивних результатів у реалізації зазначеної функції. У віці 16–18 років вихованці все ще перебувають під опікою держави та соціальних працівників, з ними працюють психологи й педагоги, вони займаються спортом, вважають себе підготовленими до самостійного життя на середньому рівні, мають досить гарні шанси вступити до ВНЗ. Побоювання випускників стосуються тільки їхнього майбутнього, насамперед, проблеми житла. Автор вважає, що одним із факторів депривації випускників інтер-

натних закладів є депривація власного простору, пов'язана з житловою проблемою у теперішньому та, особливо, у майбутньому [6, с. 252].

В. Покась пріоритетною в діяльності шкіл-інтернатів вважає освітньо-реабілітаційну функцію, оскільки подальший життєвий шлях випускників цих закладів визначається, передусім, їх здатністю спрямувати свій потенціал на досягнення соціально значущих цілей, що практично неможливо без достатніх психофізичних резервів і певного рівня освітньої підготовки. Учений констатує, що на початку ХХІ ст. в Україні створено мережу інтернатних закладів різноманітних типів, що в цілому відповідають потребам населення. У дитячих будинках, школах-інтернатах, навчально-реабілітаційних центрах сформувалися стабільні педагогічні колективи з досить високим рівнем кваліфікації. Функціонує система діагностики дітей з обмеженими можливостями, здійснюється їхнє інтегроване навчання, впроваджуються нові технології навчально-виховної та лікувально-реабілітаційної роботи. Разом із тим, інтернатні заклади відчувають труднощі, пов'язані з недостатнім фінансовим забезпеченням, поширенням соціального сирітства, зростанням захворювань [5, с. 24–25].

В. Яковлева важливою функцією інтернатних закладів вважає розвиток у вихованців життєвої компетентності. На думку автора, сензитивним періодом для розвитку компетентнісного потенціалу учнів інтернатних закладів виступає підлітковий період, який характеризується інтенсивним розвитком інтелектуальних здібностей, поглибленням особистісної рефлексії, прагненням до саморозвитку, самоствердженням власної індивідуальності, усвідомленням потреби на соціальне визнання. При цьому потрібно враховувати, що випускники інтернатних закладів суттєво відрізняються від випускників загальноосвітньої школи. Економічні, соціальні, психологічні проблеми, з якими стикаються випускники, впливають на формування їхніх життєвих орієнтирів, деформують соціальні установки, ускладнюють процеси пристосування до життя в соціумі, оскільки в них не сформовані навички самостійного життя, вміння побутового самообслуговування, позитивні стереотипи сімейних відносин у зв'язку з вступом у повноліття [7, с. 240].

Важливим чинником компетентності випускників інтернатних закладів у самостійному дорослому житті В. Яковлева вважає їх здатність і готовність до соціальної адаптації. Посилаючись на результати опитувань випускників інтернатів, автор зазначає, що навчальний заклад суттєво вплинув на їхнє подальше життя, сімейні відносини, психологічний та емоційний стан загалом. З одного боку, «інтернатська самостійність» дала змогу швидко адаптуватися до життя у відкритому соціумі, а з іншого – стала передумовою для багатьох труднощів. Таким чином, адаптація завжди є одним із провідних факторів формування життєвої компетентності особистості. Відповідно до наукових досліджень, соціально-психологічна адаптація випускника інтернату – це процес засвоєння ним колективних норм та цінностей, відпрацювання на їх засадах зразків поведінки і соціальних навичок [7, с. 241].

В. Нечипоренко необхідною передумовою розвитку життєвої компетентності у вихованців з обмеженими можливостями здоров'я в умовах спеціальних закладів освіти інтернатного типу вважає інноваційний розвиток цих закладів як відкритих систем, максимально інтегрованих у соціокультурний простір держави. Автор зазначає, що інноваційний розвиток для спеціального закладу освіти є, з одного боку, умовою подальшого поступу, а з іншого – загрозою розбалансування внутрішньошкільного освітнього простору у випадку перевищення критичної межі інновацій, втрати рівноваги між ними та стабільними алгоритмами роботи. Запобігти таким ризикам можна за умови врахування при розробці та реалізації стратегії діяльності спеціального закладу внутрішніх і зовнішніх детермінант його діяльності. До внутрішніх детермінант належать призначення навчального закладу та усталені підходи до організації його роботи; до зовнішніх – різнопланові чинники макросередовища, головними серед яких є світові тенденції розвитку освіти й науки; особливості соціально-економічного, політичного та культурного розвитку країни; традиції в галузі освітньої діяльності; освітня політика; рівень розвитку психолого-педагогічної науки. Прогнозування впливу цих чинників на траєкторію реалізації місії закладу дає змогу розробити модерну, перспективну стратегію його розвитку, яка відповідає сучасним глобалізаційним викликам і потребам національної освіти [4, с. 10–11].

Аналізуючи соціалізаційну функцію шкіл-інтернатів, М. Астоянц зазначає, що однією з найважливіших проблем випускників цих закладів є процес переходу від опіки до незалежності. Вони стикаються з проблемами життя, пошуку роботи, організації побуту, харчування, взаємодії з іншими людьми, отримання медичної допомоги, створення та збереження власної сім'ї. Після випуску з інтернату або дитячого будинку колишні вихованці продовжують зберігати соціальні зв'язки переважно у своєму соціальному середовищі, роль сироти часто реалізується протягом усього життя [1, с. 54–63].

Зарубіжні науковці велику увагу приділяють аналізу селективної функції шкіл-інтернатів. Британський учений К. Вайт зазначає, що вихованці цих закладів відрізняються від інших дітей через велику кількість стигматизуючих процесів, з якими вони стикаються в школі, у відносинах із сусідами, у контактах із соціальними службами тощо [10, с. 73].

У дослідженні І. Сінклера та І. Гіббса встановлено, що п'ята частина вихованців інтернатних закладів не підтримували контактів зі своїми сім'ями або зовсім не мали сім'ї, ще п'ята частина зустрічались із членами своїх сімей від двох разів на тиждень до одного разу на місяць. Інші діти бачили батьків частіше, однак більше ніж третина дітей зазначили, що бачать їх недостатньо часто [9, с. 17].

У контексті виховної функції інтернатного закладу дослідники вважають цінною можливість розміщення в одній групі братів і сестер, які опинилися в ситуації батьківської депривації й потребують професійної

підтримки. М. Косонен наголошує, що безперервність відносин із сиблінгами має велике значення для дитячого благополуччя, адже й самі вихованці інтернатів позитивно ставляться до їх розміщення в умовах, які дають змогу підтримувати контакти із сестрами та братами [8, с. 814].

Отже, аналізуючи діяльність шкіл-інтернатів, вітчизняні і зарубіжні науковці виділяють ряд функцій, які мають першочергове значення для виконання закладами цього типу своєї місії соціально-освітньої інституції. Разом із тим, перелік цих функцій потребує доповнення та осмислення з урахуванням сучасних реалій українського суспільства, які позначаються на зміні пріоритетів функціонального призначення інтернатних закладів.

Мета статті – здійснити аналіз функцій школи-інтернату як соціально-освітньої інституції, що забезпечує підготовку фізично й соціально ослаблених дітей до життя в суспільстві.

Теоретико-методологічною основою для аналізу функціонального призначення інтернатних навчальних закладів є інституційний підхід, оскільки конкретний, специфічний зміст діяльності певного інституту конституюється репертуаром його функцій. Для характеристики школи-інтернату з позицій інституційного підходу потрібно описати й проаналізувати нормативну основу її діяльності, тобто закони, положення та інші офіційні документи, які надають функціям шкіл-інтернатів упорядкованого, легітимного і стійкого характеру. Нормативно-правове підґрунтя роботи закладів цього типу становлять як основні законодавчі документи (Конституція України, Закони України «Про освіту», «Про загальну середню освіту», «Про охорону дитинства», «Про соціальну роботу з дітьми та молоддю», «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування»), так і спеціалізовані нормативно-правові акти, що стосуються безпосередньо діяльності інтернатів (Положення «Про загальноосвітній навчальний заклад», «Про загальноосвітню школу-інтернат та загальноосвітню санаторну школу-інтернат»). Зокрема, Положення «Про загальноосвітню школу-інтернат та загальноосвітню санаторну школу-інтернат» визначає вимоги до навчальної, виховної, організаційної, корекційно-розвиткової діяльності цих навчальних закладів. Тим самим закріплюється їх інституційний характер, оскільки зміст Положення об'єднує нормативний та організаційний компоненти школи-інтернату як соціального інституту освіти й виховання.

Функціональна специфіка шкіл-інтернатів полягає в поєднанні в їхній діяльності як функцій соціального інституту освіти, так і окремих функцій соціального інституту сім'ї. Це стосується, насамперед, функцій виховання та соціалізації, які властиві й загальноосвітнім школам, але в інтернатних закладах виховний процес і діяльність щодо розвитку соціальних навичок учнів мають компенсувати певний дефіцит соціалізуючого впливу їхніх сімей. У сучасних умовах на інтернатні заклади покладена відповідальність за формування повноцінного члена суспільства з тією сукупністю особистісних якос-

тей, які дають змогу людині успішно реалізувати себе в соціальному житті, адекватно контактувати з іншими особами, досягати визнаних і схвалюваних суспільством цілей, використовуючи для цього відповідні засоби.

Оскільки важливою умовою нормального психосоціального розвитку особистості є її залучення до певної референтної групи, школа-інтернат задовольняє потребу дітей у спілкуванні з однолітками та дорослими. Взаємодіючи в основному зі співробітниками інтернату (педагогами, обслуговуючим і допоміжним персоналом), вихованці набувають обмеженого досвіду спілкування з дорослими, що є негативним чинником підготовки до дорослого життя поза інтернатом. Випускники інтернатного закладу часто переносять норми спілкування з його працівниками на представників інших соціальних ролей, що може призводити до помилкових установок, неочікуваних реакцій і стресових ситуацій у їхньому житті. Враховуючи це, у концепції діяльності та розвитку школи-інтернату, на відміну від звичайної загальноосвітньої школи, повинен чіткіше артикулюватися пріоритет соціальної інклюзії учнів, їх залучення до взаємодії з представниками різних соціальних ролей, характерних для позашкільного життя. Це завдання суспільної освіти має бути враховано в програмах розвитку в учнів життєвих компетенцій та організації їхньої соціальної практики, яка виступає головним чинником пізнання закономірностей і принципів соціокультурного життя, опанування нових соціальних ролей та набуття досвіду їх виконання у різних умовах.

Разом із тим, найбільш дискусійним моментом в оцінюванні діяльності інтернатних закладів є реальний рівень ефективності реалізації ними виховної та соціалізаційної функцій. На нашу думку, у цій дискусії не варто абсолютизувати окремі приклади як зразкових шкіл-інтернатів, де виховання й соціалізація учнів здійснюються досить успішно, так і тих інтернатів, у яких виховний процес налагоджений недостатньо ефективно. Цю проблему необхідно розглядати об'єктивно, з наукових позицій, ґрунтуючись на емпіричних даних психолого-педагогічних і соціологічних досліджень, а не в межах емоційно забарвленого, упередженого стереотипу про суцільно негативну роль «закритих закладів», що часто домінує в мас-медіа.

Проблеми реформування соціального інституту школи-інтернату в основному є предметом психолого-педагогічних досліджень, тоді як соціологи цій проблемі майже не приділяють уваги. Прийняття виваженого рішення стосовно напрямів реформування інтернатних закладів утруднюється через недостатність об'єктивних даних щодо якості навчально-виховної роботи в умовах цих закладів, ефективності підготовки вихованців до успішної соціальної адаптації. Ідеться про виявлення за результатами соціологічних досліджень конкретних відсотків випускників, які стали успішними або маргіналізованими після закінчення інтернату. Окремі автори з психолого-педагогічних позицій стверджують, що випускники інтернатних закладів менш підготовлені до дорослого життя, ніж інші молоді люди, але при цьому не враховуються компенсаторні механізми, які дають змогу ви-

хованцям школи-інтернату успішно інтегруватися в сучасне суспільство. Лише відстеження їхньої життєвої траєкторії є основою для аргументованої констатації рівня ефективності роботи інтернатних закладів як соціальних інституцій, місія яких – не тільки навчати та виховувати учнів, а й готувати їх до реалій самостійного дорослого життя.

Специфічною для шкіл-інтернатів є також корекційно-реабілітаційна функція, що полягає в наданні професійної допомоги й підтримки соціально та фізично ослабленим дітям. Для інтернатних закладів санаторного та спеціального типів ця функція є пріоритетною та нормативно встановленою, як і функції виховання та соціалізації учнів. Тісний взаємозв'язок усіх цих функцій на практиці виявляється через організацію освітньо-реабілітаційної діяльності інтернатного закладу, оскільки обмежені можливості здоров'я багатьох учнів не дають їм змоги успішно засвоїти шкільну програму на рівні державних стандартів освіти без додаткової педагогічної допомоги. Її реабілітаційний характер репрезентовано в понятті «педагогічна реабілітація», яке широко використовують у сучасному соціально-педагогічному дискурсі і яке відображає специфіку навчальної роботи з учнями, які мають особливі освітні потреби.

Однією з важливих функцій школи-інтернату є формування горизонту можливостей для випускників, тобто потенціалу їхніх соціальних практик, сукупності варіантів життєвих стратегій, які відповідають потенційним можливостям відповідно до цього рівня освіти. Водночас горизонт можливостей – це оцінка життєвих шансів особистості стати успішною людиною, уявлення про те, чого може досягти середньостатистичний випускник школи-інтернату, якщо не брати до уваги виняткових випадків.

Фактично, для випускників інтернатних навчальних закладів горизонт можливостей є ідентичним горизонту випускників загальноосвітніх шкіл з похибкою на знижені можливості життєвого старту через відсутність підтримки з боку сім'ї. Але в горизонт можливостей закладаються також ті явні та латентні чинники, які зумовлені існуючими суспільними стереотипами про реальні обмеження можливостей випускників шкіл-інтернатів у зв'язку з їх зниженим соціальним іміджем та статусом. На підставі аналізу біографій випускників інтернатних закладів системи освіти виявлено, що вони тією чи іншою мірою відчували на собі стигматизацію, думку оточення про їх знижений потенціал щодо соціальної самореалізації.

Горизонт можливостей випускників суттєво визначається типом інтернатного закладу, в якому вони здобувають освіту. Так, психоневрологічні інтернати однозначно готують випускників до робітничих професій, що не вимагають наявності загальної середньої освіти. Для вихованців цих закладів, які дійсно мають психічні відхилення й затримку психічного розвитку, таку кар'єрну перспективу можна вважати вдалою, адже в майбутньому, незважаючи на психофізичні особливості, вони будуть здатні працевлаштуватися, виконуючи прості професійні функції. Але, якщо в таких

зкладах вчать психічно нормальні діти, то в майбутньому свій життєвий ресурс вони не зможуть реалізувати повною мірою. Ані знань, ані відповідного документа про повну загальну середню освіту вони не зможуть отримати й будуть змушені все життя займатися простими видами праці, переважно фізичної, хоча об'єктивно можуть бути здатними на більш кваліфіковану трудову діяльність.

Горизонт можливостей також визначається переліком тих вищих та професійно-технічних навчальних закладів, в яких випускники інтернатних закладів зможуть продовжити навчання. Більшість із них обирають навчальні заклади свого міста або області, оскільки існують формальні й неформальні домовленості з керівництвом конкретних вищих і професійно-технічних закладів щодо вступу випускників саме до них.

На нашу думку, для розширення горизонту можливостей важливу позитивну роль можуть відігравати асоціації успішних випускників інтернатів, які доцільно створювати в усіх закладах цього типу. Позитивні приклади успішної соціальної практики випускників минулих років стимулюватимуть вихованців приймати більш амбітні рішення щодо побудови свого майбутнього, розширюватимуть їхню життєву перспективу.

З позицій соціології освіти, важливою функцією інтернатних закладів як соціального інституту є їхній вплив на формування структури суспільства та характер соціальної мобільності випускників. За нашими даними (анкетне опитування 756 випускників шкіл-інтернатів з різних регіонів України), випускники шкіл-інтернатів поповнюють середній, нижчий-середній і нижчий соціальні класи. Результати нашого соціологічного дослідження свідчать, що лише невелика частина вихованців школи-інтернату вступають до вищих навчальних закладів, порівняно з випускниками загальноосвітніх шкіл. Більша частина випускників вступає до професійно-технічних навчальних закладів, що свідчить про орієнтацію на заняття низьких та середніх соціальних ніш у соціально-професійній структурі суспільства. Вертикальна соціальна мобільність цієї категорії молоді незначна, навіть горизонтальні, географічні переміщення відносно обмежені, адже близько 80% випускників продовжують жити в тій місцевості (місті, регіоні), де здобули освіту. Середньо-спеціальну освіту здобувають близько 45% випускників інтернатів, вищу освіту – приблизно 25%. Водночас результати нашого емпіричного дослідження вказують на помилковість тези про нібито суцільну маргіналізацію випускників шкіл-інтернатів, їх повну неготовність до самостійного життя.

Під час навчання в школі-інтернаті підростаючому поколінню транслиуються не тільки знання, а й у цілому культура, формується певний тип особистості, властивий для відповідної цивілізації та суспільно-історичних умов. Реалізація цієї функції є значущою не тільки для кожної конкретної дитини, а й для суспільства в цілому, оскільки завдяки отриманим знанням і засвоєній культурі діти готуються до заміщення попереднього покоління.

У більш широкому розумінні, освіта є умовою інтеграції різних поколінь, завдяки чому зберігається загальний комплекс соціальної пам'яті цього соціуму протягом тривалого історичного періоду. Школи-інтернати є відносно ізольованими спільнотами лише в організаційному плані, але залишаються відкритими в соціокультурному контексті. Одним із завдань цих освітніх установ є компенсація своєї організаційної ізольованості відкритістю в соціокультурному плані.

Однією з функцій, що має значення як в освітньому, так і в суспільному контекстах, є селективна. Соціальна селекція властива будь-якій школі, але в умовах інтернатного закладу вона має ряд специфічних характеристик. Якщо більшість звичайних загальноосвітніх шкіл мають можливість різними засобами формувати свій контингент учнів, здатних і готових до подальшого навчання, то інтернати в основному орієнтовані на обмежений вибір. Сам факт навчання в школі-інтернаті означає певний вид селекції, виділення дітей з обмеженими соціальними та/або психофізичними можливостями, тобто такий заклад інституціалізує соціальну селекцію. Документ про освіту, виданий у школі-інтернаті, певною мірою вказує зовнішньому соціальному оточенню на статус випускника з негативною конотацією. Цей статус екстраполюється на інтерпретацію майбутньої життєвої перспективи, і тому випускнику з амбітними життєвими планами доведеться докласти значних зусиль, щоб нейтралізувати стигматизуючий вплив свого статусу вихованця школи-інтернату.

Звичайно, найбільш прогресивні інтернатні заклади, що позиціонують себе як зразкові, прагнуть компенсувати результат первинної селекції зовнішніми формами презентації свого навчального закладу: дають йому новаторські, звучні назви, оформлюють наочну експозицію досягнень свого інтернату, створюють сайти з позитивною інформацією і свідченнями різнопланових здобутків, інформують про успіхи своїх випускників, проводять ювілейні заходи із залученням громадськості та журналістів, випускають книги зі спогадами випускників і вихователів. Наприклад, на сайті Запорізької спеціальної загальноосвітньої школи-інтернату «Орієнтир» зазначено: «Про результати навчально-виховної роботи школи-інтернату красномовно свідчать показники участі вихованців в обласних інтелектуальних і творчих конкурсах: діти постійно займають призові місця. Сотні вихованців, які вийшли зі школи-інтернату за 45 років її існування, знайшли свою долю – вони реалізували себе і в соціальній, і в професійній, і в сімейній сферах, впевнені у власних силах. Школа-інтернат допомагає дітям з проблемами зору повірити в себе, в свої творчі здібності і можливості, сприяє всебічному розвитку особистості, соціальній адаптації учнів зі зниженим зором і їх інтеграції в соціум» [2]. Але такі послідовні дії щодо формування власного іміджу для шкіл-інтернатів є скоріше винятком, ніж правилом, тому необхідною є участь держави у проведенні системної піар-компанії з коригування соціального іміджу шкіл-інтернатів.

Однією з основних функцій освітніх закладів є створення умов для самореалізації особистості, виявлення та розвитку здібностей усіх учнів. За результатами нашого емпіричного дослідження, ця функція досить успішно реалізується школами-інтернатами, оскільки їх випускники високо оцінюють значення особистісного самовдосконалення й саморозвитку, усвідомлюють їх значення для успішної життєбудови. При опитуванні 734 випускників інтернатів за не випадковою вибіркою 36,8% респондентів відзначили серед п'яти найбільш важливих для себе цінностей «активне і діяльне життя, високі досягнення», 23% – «розвиток (постійне духовне і фізичне вдосконалення)», 17% – «пізнання (розширення своєї освіти, кругозору та культури)», 9% – «творчість». Ці цінності були обрані зі списку 18 можливих варіантів, які включали пункти про здоров'я, матеріальне благополуччя й інші матеріальні та постматеріальні цінності.

Хоча школа-інтернат як соціальний інститут загалом є загальноосвітнім, а не професійно-орієнтованим навчальним закладом, у багатьох конкретних інтернатах здійснюється первинна професійна спеціалізація учнів, тож певною мірою вони виконують функцію професійної підготовки. Як правило, інтернатний заклад орієнтує учнів на низько- і середньокваліфіковані види професій (швачка, масажист тощо), надаючи їм можливість отримати мінімальну професійну підготовку, щоб відразу після закінчення школи зайняти певні професійні ніші й фінансово утримувати себе. Якщо школа-інтернат орієнтує учнів на продовження навчання, то скоріше в професійно-технічних закладах, які випускники обирають з більшою ймовірністю, ніж вищі навчальні заклади.

У контексті аналізу функціональної специфіки інтернатних навчальних закладів доцільно розглянути можливість посилення їх світоглядної функції, яка в період радянської системи була пріоритетною, а з 1990-х рр. відступила на другий план у зв'язку з демократизацією суспільства й відновленням плюралізму в освіті. Проте в сучасних умовах посилення цієї функції та її наповнення новим, національним контентом сприятиме підвищенню статусу школи-інтернату як соціального інституту. Своєчасним є забезпечення національно-патріотичної спрямованості виховної роботи, по можливості – організація довійськової підготовки учнів, що сприятиме відродженню розуміння інтернату як соціального інституту виховання патріотів та захисників України і буде значною мотивацією для державної влади щодо підтримки системи інтернатних закладів.

Висновки. Отже, у контексті інституційного підходу специфіка шкіл-інтернатів полягає в поєднанні функцій соціального інституту освіти й окремих функцій соціального інституту сім'ї. Корекційно-реабілітаційна функція закладів цього типу передбачає надання професійної допомоги й підтримки соціально та фізично ослабленим дітям. Функція формування горизонту можливостей випускників для інтернатних навчальних закладів є більш вираженою порівняно зі звичайною школою у зв'язку з їх більшим впливом на життєві траєкторії випускників.

З позицій соціології освіти важливою функцією інтернатних закладів як соціального інституту є їхній вплив на формування структури суспільства та характер соціальної мобільності випускників. Хоча випускники шкіл-інтернатів в основному поповнюють середній, нижче-середній і нижчий соціальні класи, більшість із них успішно інтегрується в суспільство, тому стереотип про їх нібито суцільну маргіналізацію й повну неготовність до самостійного життя є помилковим. Характерною для випускників інтернатів є групова соціальна мобільність, коли життєві старту в соціальних переміщеннях закладаються людині не індивідуально, а як члену соціальної групи випускників навчального закладу певного типу.

Селективна функція в діяльності інтернатних закладів є більш вираженою порівняно з іншими загальноосвітніми школами, оскільки сам факт навчання в школі-інтернаті означає певний вид інституціалізованої соціальної селекції. Досить успішно інтернатні заклади виконують функції забезпечення професійної підготовки, самореалізації та різнобічного розвитку учнів, тоді як їх світоглядна функція в сучасних умовах вимагає більшої уваги, зокрема, наповнення національним контентом для підвищення статусу школи-інтернату як соціального інституту.

Список використаної літератури

1. Астojанц М. С. Дети-сироты: анализ жизненных практик в условиях интернатного учреждения. Опыт включенного наблюдения. *Социологические исследования*. 2006. № 3. С. 54–63.
2. Запорожская специальная общеобразовательная школа-интернат «Ориентир». URL: http://www.deti.zp.ua/show_article.php?a_id=507917.
3. Канішевська Л. В. Виховання соціальної зрілості старшокласників загальноосвітніх шкіл-інтернатів у позаурочній діяльності : монографія. Київ : ХмЦНП, 2011. 368 с.
4. Нечипоренко В. В. Теоретичні і методичні засади навчально-реабілітаційної діяльності спеціального закладу як відкритої соціально-освітньої системи : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.03. Київ, 2013. 44 с.
5. Покась В. П. Зміна філософської парадигми управління навчально-виховним процесом інтернатних закладів освіти України : автореф. дис. ... д-ра філос. наук : 09.00.10. Київ, 2012. 34 с.
6. Сидоренко О. А. Соціально-психологічний портрет випускників інтернатних закладів. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*. 2013. № 3. С. 248–255.
7. Яковлева В. Я. Технология подготовки педагогов к формированию жизненной компетентности у выпускников школ-интернатов посредством интернет-консультирования. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. 2015. Вип. 6. С. 234–243.
8. Kosonen M. Maintaining sibling relationships: neglected dimension in child care practice. *British Journal of Social Work*. 1996. P. 810–816.
9. Sinclair I., Gibbs I. Children's homes: A study in diversity. Chichester : Wiley, 1998. 211 p.
10. White K. Children and foster care: inclusion, exclusion and life chances. *Children and Social Exclusion* / ed. by K. White. London : NCVCCO, 1999. 276 p.

Стаття надійшла до редакції 11.11.2017.

Гордиенко Н. Н. Функциональная специфика школы-интерната как социально-образовательной институции

В статье в контексте институционального подхода проанализирована функциональная специфика школы-интерната как социально-образовательной институции. Охарактеризованы функции формирования горизонта возможностей для выпускников, влияния заведения на формирование структуры общества, обеспечения развития и самореализации учащихся, их профессиональной подготовки, воспитательную, социализационную, коррекционно-реабилитационную, селективную, мировоззренческую. Раскрыта специфика сочетания в деятельности интернатных заведений как функции социального института образования, так и отдельных функций социального института семьи.

Ключевые слова: школа-интернат, функции образования, социально-образовательная институция, социология воспитания.

Gordienko N. Functional Specificity of the Boarding School as a Social and Educational Institution

The article analyzes the functional specificity of the boarding school as a social-educational institution. The specificity of the combination in the work of residential institutions as functions of the social educational institution, as well as the separate functions of the social institution of the family is disclosed. The functions of forming the horizon of opportunities for graduates, the influence of the institution on the formation of the structure of society, ensuring development and self-realization of students, their professional training, educational, socialization, correction and rehabilitation, selective, ideological functions are described.

It is shown that the correction and rehabilitation function of institutions of this type is to provide professional assistance and support to socially and physically weakened children. The function of forming the horizons of opportunities for graduates for boarding schools is more pronounced than ordinary schools because of their greater impact on the life trajectory of graduates.

From the standpoint of sociology of education, an important function of boarding schools as a social institution is their influence on the formation of the structure of society and the character of the social mobility of graduates. Although graduates of boarding schools basically replenish the average, lower, middle and lower social classes, most of them successfully integrate into society, so the stereotype of their allegedly continuous marginalization and complete unwillingness to live independently is false. Characteristic for graduates of boarding schools is group social mobility, when the vital beginnings in social movements are laid not individually by a person, but as a member of a social group of graduates of a certain type of educational institution.

The selective function in the activities of residential institutions is more pronounced in comparison with other general education schools, since the fact of studying at a boarding school means a kind of institutionalized social selection. The residential institutions are quite successful in providing vocational training, self-realization and diverse student development, while their world-view function in modern conditions requires more attention, in particular, the filling of national content to improve the status of boarding school as a social institution.

Key words: boarding school, functions of education, social-educational institution, sociology of upbringing.

УДК 338.48-6:[502/504+62/69]

А. С. ЛОБАНОВА

ЕКОПРОМИСЛОВИЙ ТУРИЗМ ЯК СОЦІОДІЯЛЬНІСНА ПРАКТИКА: ЕКСПЛІКАЦІЯ ПОНЯТТЯ

У статті проаналізовано зміст поняття «промисловий туризм», який набув поширення в сучасному світі. Зроблено акцент на методиці співпраці науковців-географів та місцевого самоврядування стосовно створення умов для промислового туризму в Криворізькому індустріальному регіоні, який має потужний потенціал для його розвитку. Обґрунтовано авторську пропозицію щодо запровадження до наукового обігу терміна «екпромисловий туризм», який, на противагу від «промислового туризму», змістовно враховує невід'ємну екологічну компоненту промислово-природних об'єктів і локацій, що привертають увагу туристів. Визначено мету та інструментальні цінності екпромислового туризму як соціокультурного й соціально-економічного явища, окреслено характерні його ознаки як соціодіяльнісної практики.

Ключові слова: промисловість, промисловий туризм, довкілля, екологічна свідомість, екпромисловий туризм, раціональне природокористування, зрівноважений економічний розвиток.

Технологізація сучасного життя, прискорення економічного розвитку зумовлюють збільшення техногенного навантаження на природні ландшафти й території, що нерідко призводить до їх часткової або повної руйнації. Особливо це помітно в тих регіонах, де відбуваються природні чи технічні катастрофи. Достатньо згадати зону Чорнобильської аварії, в якій життя завмерло після вибуху на атомній станції. А у великих промислових регіонах, наприклад, таких як Кривий Ріг, які мають великі запаси природних копалин, унаслідок їх видобутку історично сформувалися великі території з накопиченими мільйонами тонн відвалів і штучних озер, які, як це не дивно, іноді вражають своїм незвичним виглядом і формою.

Саме територіальні ареали, які сформувалися після техногенних чи природних катастроф, або після видобутку природних копалин, приблизно у другій половині минулого століття почали приваблювати туристів і мандрівників для їх оглядин, що і створило підвалини для розвитку промислового туризму. Не випадково в сучасних українських реаліях з'явився промисловий туризм, який особливо активно почав інтенсифікуватися останніми роками, маючи специфічні особливості, порівняно з іншими країнами. Тому **актуальність** цієї статті зумовлена необхідністю аналітичного осмислення промислового туризму як соціокультурного й соціально-економічного явища та соціодіяльнісної практики в сучасних українських реаліях.

Український дослідник В. Г. Кулеш, аналізуючи особливості промислового туризму, підкреслює, що він є відносно новим напрямом у світі, а в Україні лише набуває свого розвитку [див.: 1]. Питання про можливості активізації промислового туризму в Україні розглянуто у працях В. Ф. Данільчука,

Г. І. Денисика, Г. Ю. Тютюнника, О. Ю. Чередниченко та ін. Останніми роками активізувалися наукові розвідки стосовно промислового (індустріального) туризму науковцями Криворізького державного педагогічного університету – доцентами В. Л. Казаковим, Т. А. Казаковою і В. С. Пацюк, які розгорнули широку науково-дослідницьку й організаційну роботу з розвитку та пропагування *індустріального туризму* на Криворіжжі – великому промислому регіоні. Для цієї мети в місті створено Інститут розвитку міста й розроблено Програму розвитку промислового туризму у Кривому Розі на 2013–2015 рр., реалізація якої сприяла тому, що промислові ландшафти та підземні шахти стали затребуваними об'єктами уваги з боку великої кількості зацікавлених осіб і місто отримало шанс увійти до п'ятірки найбільш привабливих українських туристичних місць промислового характеру, поруч з Соляною шахтою у м. Солевар, Чорнобильською зоною, Електросталеплавильним заводом Інтерпайп Сталь у Дніпрі і Полтавським гірничозбагачувальним комбінатом [2].

Варто зазначити, що промисловий туризм у світі розпочав свою історію у 30–40-х рр. минулого століття, коли французька автомобільна компанія «Пежо» і німецька пивоварна компанія Kronenbourg запросили до своїх цехів усіх бажаючих ознайомитися з процесами виготовлення автомобілів і варіння пива, тим самим фактично розпочавши еру промислових екскурсій. А в другій половині ХХ ст. у багатьох країнах з'явилися організовані тури на промислові об'єкти. Екскурсії на підприємства видобувної промисловості, зокрема, до шахт, рудників, кар'єрів відмічені на 4 континентах. Піонером у розвитку шахтного туризму прийнято вважати соляну шахту Величку у Польщі. Цей вид туризму набув поширення також у Швеції (залізорудні шахти м. Кірина), Естонії (сланцеві шахти Кохтла-Нимме), Норвегії (мідний рудник Ророс), Чехії (срібний рудник Кутна-Гора), Словаччині (золоторудна шахта Банска Штявница), Росії (в Хібінах, Солікамську, Воркуті), Чилі (мідний рудник Чукікамата), ПАР (алмазні шахти Кімберлі), Австралії (золоті шахти м. Теннант Крік), Фінляндії [3].

Отже, промисловий туризм набуває розповсюдження і як дозвіллева практика має своїх активних пошанувальників. Разом з тим, у науковій літературі не вистачає соціологічних обґрунтувань його як соціокультурного явища, залишаються неоднозначними його зміст і функціональне призначення. Більше того, сам конструкт «промисловий туризм» повною мірою не охоплює в'язого спектра туристичних екскурсій, які здійснюються не тільки на діючі підприємства, але й на ті, що відпрацьовані. Крім того, у ньому не врахована *екологічна компонента*, яка імпліцитно йому властива.

Метою статті є уточнення змісту *промислового туризму* й пошук синонімічних йому термінів, що всебічно розкривають природу цього соціокультурного явища. Для досягнення мети необхідно, *по-перше*, проаналізувати в контексті соціології туризму підходи до розуміння туризму, уточнити його зміст і обґрунтувати доцільність введення в науковий обіг

поруч з поняттям «промисловий» і «екопромисловий туризм»; *по-друге*, виявити його інструментальні цінності як соціокультурної практики в сучасних українських реаліях; *по-третє*, з'ясувати функціональні можливості в сучасних умовах. Ці завдання набувають особливої актуальності в процесі інституціоналізації соціології туризму, яка реально втілюється у вітчизняному науковому просторі.

Логіка наукового пошуку відповідей на поставлені завдання потребує з'ясування основних теоретичних підходів до дослідження соціології туризму, а відтак і промислового туризму як одного з її об'єктів. Як зазначає В. О. Квартальновий, доцільно розглядати соціологію туризму в межах чотирьох основних концепцій: конфліктологічної, функціоналістської, мотиваційної (М. Вебер) і формальної (Г. Зіммель), феноменологічної (А. Шюц) та етнометодологічної [4, с. 93–97].

Українські вчені М. В. Лукашевич і Ф. Ф. Шандор вважають, що конфліктологічна концепція дає змогу з'ясувати причини конфлікту, який виникає між занадто формалізованою й зорієнтованою на виробництво відповідних послуг як товару масової культури індустрією туризму та зростанням потреб туристів у якісних культурних послугах релаксаційного та пізнавального характеру. Якщо функціоналістська концепція, розкриваючи чинники та компоненти туристичної сфери, на жаль, не дозволяє з'ясувати її динаміку та соціокультурні і соціопсихологічні особливості її користувачів, агентів і надавців туристичних послуг, то мотиваційна – сприяє проникненню у «серцевину феномену туризму» і дозволяє з'ясувати ті причини, які спонукають людей до подорожей у певні країни або певні місця. І, нарешті, формальна, феноменологічна та етнометодологічна концепції дозволяють протиставити дві традиції, що визначають поведінку людини-туриста, – «принципу поведінки відповідно до усталених очікувань з боку суспільства та принципу автономії, згідно з яким людина приймає чи відкидає соціальні оцінки ситуації іншим» [5, с. 39–42].

До спектра названих теорій можна зарахувати й соціокультурну модель туризму, яку запропонував Жафар Жафарі. Зміст цієї теорії полягає в тому, що існування світового туристичного руху передбачає наявність двох систем – висилаючої (повсякдення) та приймаючої (неповсякдення). Якщо перша система забезпечує мешканців можливостями регенерації фізичних і психічних сил через рекреацію, то у другій відбувається зіткнення туристів з мешканцями рецепційних районів, які зайняті роботою й обов'язками щоденного ритму життя. Унаслідок цього зіткнення відбуваються численні міжособистісні й міжкультурні відносини, а суперечливість їх орієнтацій є джерелом і причиною різноманітних змін у системі, що приймає, і створює загрозу для її ідентифікації [6].

Доречною для дослідження туристичної сфери є соціологія рефлексивної модернізації Ульріха Бека, на підґрунті якої учений аналізує глобальну екологічну загрозу в різних її проявах і розглядає суспільство як сус-

пільство ризику [7]. Так, останніми роками особливо запитуваними є туристичні екскурсії до зони Чорнобильської аварії, наслідки якої торкаються практично кожної людини. І якщо, відповідно до цієї теорії, кожна людина, незалежно від її статусу та віку живе в суспільстві ризику, то кожний відвідувач цієї локації потрапляє до зони *підвищеного ризику* для свого здоров'я та життя.

Туристична сфера в сучасному світі охоплює приблизно до 17% населення землі. Так, за даними Всесвітньої туристичної організації при ООН, кількість туристів у світі зростає у 2015 р. на 4,4% і досягла 1,184 млрд осіб [8]. Зростання кількості туристів зумовлює й розширення спектра туристичних послуг, який збагачується за рахунок не тільки нових дозвіллевих практик, а й туристичних практик екстремального, екологічного та промислового характеру.

Вочевидь, поняття «промисловий туризм» використовують для позначення екскурсій, які реалізуються на промислових територіях. Так, наприклад, В. Г. Кулеш вважає, що промисловий туризм є новим міждисциплінарним напрямом і являє собою «організацію регулярних туристичних турів на діючі (або ті, що колись діяли) промислові підприємства з метою задоволення пізнавальних, професійних, ділових інтересів» [1, с. 1]. Власне, можна було б і погодитися з таким розумінням, якби в цьому визначенні територіальні локації туристичних екскурсій не були обмежені промисловими підприємствами. Адже екскурсії можуть здійснюватися не тільки на промислових підприємствах, але і в екологічних ландшафтах, в межах яких видобувалися або видобуваються корисні копалини. Науковці Криворізького державного педагогічного університету В. Л. Казаков, Т. А. Казакова, О. Й. Завальнюк і В. С. Пацюк, за ініціативою яких промисловий туризм набуває свого розвитку, послуговуються поняттями і промисловий, і індустріальний туризм. Так, «промисловий туризм», сутнісною компонентою його є відвідування підприємств, що працюють, вони розглядають як різновид техногенного туризму [9]. В. С. Пацюк використовує дефініцію «індустріальний туризм», під яким розуміє вид активного туризму, зосередженого в промислових регіонах, метою якого є споглядання індустріальних ландшафтів, ознайомлення з витворами індустріальної архітектури, відвідування працюючих виробничих підприємств для задоволення пізнавальних, професійних, ділових інтересів [10]. Українська асоціація активного екологічного туризму пропонує розглядати промисловий туризм як «організацію турів на діючі (або ті, що діяли колись) промислові підприємства та місця народних промислів», метою яких є «задоволення пізнавальних, наукових, професійних, ділових, культурологічних та інших потреб» [11].

Власне, поняття і «виробничий», і «промисловий», і «індустріальний», і «техногенний» туризм дослідники використовують для позначення екскурсій на промислові об'єкти або до промислових зон. З'ясуємо, чи є ці

поняття тотожними, і яке з них найбільш точно характеризує предмет нашого дослідження. Для цього звернемося до їх етимології. Для розуміння туризму як явища послугуємося визначенням, прийнятим Статистичною комісією ООН в 1993 р., згідно з яким це є діяльність осіб, які подорожують та перебувають у місцях за межами їх звичного середовища протягом періоду, який не перевищує року поспіль, з метою відпочинку, а також з діловими та іншими цілями [5, с. 60].

Поняття «виробничий», вочевидь, походить від термінів «виробництво», «виробляти», що означає процес створення матеріальних і нематеріальних благ, у ході якого люди вступають у виробничі відносини, тобто відносини продукування (*вироблення*) певного кінцевого продукту (результату праці): товару або послуги. Відтак, *виробничим* можна називати будь-який вид туризму, а не тільки той, який здійснюється на підприємствах, де виробляються будь-які матеріальні блага: автомобілі, комп'ютери, літаки, одяг, напої, меблі тощо, оскільки в результаті екскурсій їх організатори та екскурсіводи самі є продуцентами (*виробниками*) певних туристичних соціокультурних послуг, що обмінюються на гроші туристів, які є їх користувачами (покупцями).

Термін «*промисловий*» є похідним від поняття «промисловість», що означає *сферу (галузь) економіки*, яка забезпечує потреби господарства в сировинних матеріалах, паливі, енергії, машинах, технічному обладнанні тощо, здійснює технічне переозброєння всіх інших сфер і галузей економіки, а також задовольняє різноманітні потреби населення.

Тож зміст терміна «промисловий туризм» пов'язаний безпосередньо з екскурсійними оглядинами промислових підприємств, властивих для них технологічних процесів, їх виробничої інфраструктури, територій, на яких вони розташовані. Тому його найчастіше використовують у західноєвропейській науковій літературі, оскільки саме з екскурсій на промислові підприємства він бере свій початок.

Як синонім промислового туризму науковці використовують термін «індустріальний туризм». Індустріальний у перекладі з англійської мови (*industrial*) означає промисловий [12, с. 364], а з латинської (*industria*) – діяльність [13, с. 198]. І хоча в широкому вжитку прийнято індустрію ототожнювати з промисловістю, все ж таки з етимологічної точки зору варто звернути увагу й на латинське походження цього терміна, відповідно до якого «індустріальний» розглядається як «діяльнісний». Невипадково останнім часом поняття «індустрія» використовують не лише для характеристики промисловості, але й, наприклад, для відпочинку (індустрія дозвілля), освіти (індустрія освітніх послуг), оздоровлення (індустрія репродуктивних практик), відпочинку (індустрія туристичних послуг) тощо.

Отже, з етимологічної точки зору терміни «виробничий», «промисловий», «індустріальний» позначають сферу виробництва матеріальних благ та послуг, і цілком очевидно, що можуть бути використаними для ха-

рактики туризму, який пов'язаний з промисловими підприємствами та їх ареалами. Однак, на нашу думку, жоден із цих термінів не розкриває повною мірою його зміст тому, що кожне, без винятку, діюче підприємство та його промислова зона, споріднено пов'язані з довкіллям, у межах яких вони розташовані. Більше того, значна частина промислових об'єктів, які стають цікавими для туристів, або вже припинили свою діяльність унаслідок різноманітних обставин (банкрутство, аварії, завершення видобутку наявного обсягу корисних копалин тощо), або перебувають на останній стадії свого життєвого циклу, що безпосередньо впливає на ландшафти, які оточують місця їх розташування.

Тому будь-які туристичні маршрути на функціонуючі або нефункціонуючі підприємства знаходяться в екологічних ареалах, впливаючи на їх стан, краєобраз, видозмінюють їх, що і привертає насамперед увагу туристів. А відтак виникає думка про те, що використання в науковій літературі терміна «промисловий туризм» є дещо обмеженим, оскільки орієнтується тільки на огляд власне промислового підприємства і не враховує довкілля, яке, між іншим, і є невід'ємною його компонентою.

Більш точним науковим терміном, вважаємо, може бути «*екопромисловий туризм*». Для пошуку аргументів на користь цієї пропозиції, з'ясуємо, насамперед, що являє собою «екологічний туризм». Як зазначає В. В. Храбовченко, мають місце твердження, що вперше цей термін було використано Мілером у 1978 р. для позначення одного з варіантів зрівноваженого розвитку туризму [14]. У найбільш поширеному розумінні екологічний туризм (екотуризм) – це ті «варіанти, види і способи пізнавальних мандрів різної складності (зокрема, наприклад, *adventure travel*), для яких головним ресурсом, а також мотивацією є натуральне природне середовище або його окремі елементи: пейзажі, пам'ятки природи, певні види рослин або тварин, чи їх поєднання» [15]. Між тим, є й інше його визначення як природного туризму, що «включає вивчення природного і культурного довкілля і слугує для покращення його стану», а відтак пов'язується із зусиллями щодо підтримки екологічної рівноваги у природі (В. В. Храбовченко) [14]. М. П. Лукашевич і Ф. Ф. Шандор зазначають, що єдине визначення екотуризму відсутнє, а Міжнародний союз охорони природи (МСОП) визначає його як «подорож з відповідальністю за навколишнє середовище щодо непорушення природних територій для вивчення і насолоди природою і культурними визначними пам'ятками, що сприяє охороні природи, «м'яко» діє на навколишнє середовище, забезпечує активну соціально-економічну участь місцевих жителів і отримання ними вигод від цієї діяльності» [5, с. 67–68].

Таке визначення наближає нас до розуміння того, що мотивацією екологічного туризму є не тільки споглядання природних ареалів, флори та фауни для естетичної насолоди, а насамперед, прагнення – споглядаючи, діагностувати їх стан і здійснювати необхідну соціальну діяльність для їх

збереження та відтворення. Це підтверджується й думкою українського дослідника О. Ю. Дмитрука, який вважає, що основною ідеєю екологічного туризму є, насамперед, «турбота про навколишнє природне середовище, що використовується у туристичних цілях» [16]. Він стверджує, що саме таке використання природи в поєднанні з вихованням любові до неї, усвідомленням важливості її захисту та відтворення і є основною відмінною рисою екологічного туризму, що реалізується в його завданнях та функціях. Підтвердженням зазначеної ідеї є основні принципи екологічного туризму, які сформулював О. Ю. Дмитрук, а саме: екологічний, геоекоекологічний (конструктивно-географічний), екостабілізуючий, інтелектуально-освітній, соціально-етичний, етноекологічний та економіко-розвивальний [16], що забезпечують його функціонування не тільки в напрямі відпочинку людей, а й їх культурного виховання, раціонального ставлення до природи з метою зрівноваженого розвитку тих регіонів, в яких збереглися та існують натуральні природні ареали.

Отже, у розглянутому вище контексті запровадження терміна «екопромисловий туризм» дає змогу розширити межі туристичних екскурсій від діючих та недіючих промислових підприємств і промислових зон (*промисловий туризм*) до споглядання природних ландшафтів, які створилися або геомодифікувалися внаслідок виробничої діяльності людей (*екологічний туризм*). Тому його *метою* є не тільки відпочинок, реалізація культурознавчих і інтелектуальних запитів, а й формування нового рівня екологічної свідомості, компонентою якої є усвідомлення раціонального ставлення до природного середовища, збереження природних ландшафтів, прагнення до зрівноваженого економічного розвитку індустріальних регіонів.

Таке розуміння *екопромислового туризму* має не тільки соціокультурне, а й соціальнодіяльнісне навантаження, оскільки йдеться не просто про задоволення пізнавальних, культурних, дозвіллевих потреб, а й про здійснення в процесі туристичних екскурсій у промислово-природні ареали необхідної соціальної діяльності, спрямованої на їх збереження і/або відновлення (реконструкцію, відтворення) їх ландшафтів, які зазнали техногенного впливу або природних катастроф.

Екопромисловий туризм можна розглядати і як соціокультурне та соціально-економічне явище, і як соціодіяльнісну практику.

Як соціокультурному та соціально-економічному явищу йому властиві такі *ознаки*, як: існування в соціально-природній та історико-культурній реальності; задоволення потреб людей у пізнанні геостану промислово-природних об'єктів та їх ареалів, які виникли внаслідок людської виробничо-перетворювальної діяльності або техногенних чи природних катастроф; здійснення функцій раціоналізації вільного часу та психофізичної релаксації користувачів; формування екологічної свідомості туристів, невід'ємною компонентою якої є раціональне природокористування й зрівноважений розвиток регіонів; ринковий характер з властивими для нього

попитом на туристичні послуги еколого-промислового напрямку і відповідною їх пропозицією.

Разом з тим, екопромисловий туризм є соціально діяльнісною практикою, оскільки:

по-перше, являє собою соціально-економічну діяльність з організації й надання платних туристичних послуг на діючі та відпрацьовані промислові об'єкти, які знаходяться в природних умовах їх функціонування чи існування (туристичні екскурсії на діючі й відпрацьовані шахти, кар'єри, у зону Чорнобильської аварії тощо);

по-друге, є дієвим засобом формування розвинутого екологічного мислення та раціонального природокористування в процесі виробництва товарів і послуг (туристичні екскурсії на підприємства автомобільної, авіаційної, харчової, легкої промисловості);

по-третьє, активною формою проведення вільного часу й задоволення пізнавальних та професійних потреб певних соціальних груп людей (туристичні тури для підлітків і молоді з професійною орієнтацією, з культурно-пізнавальною метою, з маркетинговою орієнтацією тощо);

по-четверте, додатковим і доцільним економічним способом залучення інвестицій у розвиток промислових регіонів, оскільки є реальна можливість створити культурно-просвітницькі майданчики, музеї промисловості у відпрацьованих промислових зонах;

по-п'яте, інноваційним інструментом створення позитивного іміджу промислових регіонів, які традиційно вважають непридатними для інтелектуального та соціально-культурного розвитку.

Висновки. Наприкінці ХХ – поч. ХХІ ст. однією з найбільш поширених туристичних практик у світі став промисловий туризм, метою якого є організація регулярних туристичних турів для певних соціальних груп на діючі (або ті, що колись діяли) промислові підприємства, зокрема до зон техногенних і природних катастроф (наприклад, зони Чорнобильської аварії). Оскільки в Кривому Розі як великому індустріальному регіоні, що має унікальні підприємства, шахти, кар'єри, старовинні промислові об'єкти, рукотворні аналоги гірських ландшафтів, діє перша в Україні міська програма розвитку промислового туризму, його зміст, мета та цінності привертають посилену увагу науковців.

У науковій літературі немає однозначного тлумачення змісту промислового туризму, а в підручниках із соціології туризму він узагалі не аналізується [див.: наприклад, 5]. Більше того, науковці користуються поняттями «промисловий», «індустріальний», «виробничий туризм», вкладаючи в них однаковий зміст, а саме проведення туристичних екскурсій на діючі і/або недіючі промислові підприємства з метою задоволення пізнавальних, культурних, наукових та інших потреб людей. А відтак не вистачає поняттєвої ясності, у чому полягає подібність і розбіжність між цими поняттями.

Епістемологічний аналіз понять «виробничий», «промисловий», «індустріальний» свідчить, що вони є тотожними й означають сферу виробництва матеріальних благ і послуг, тому їх можна вживати як синоніми для позначення туризму, який здійснюється в промислових локаціях. Однак в умовах інтенсивної технологізації промислове виробництво нерозривно пов'язане з довкіллям, здійснюючи на нього техногенне навантаження, чим викликає його суттєві зміни та деформації, які, з одного боку, нерідко є дивовижними об'єктами для туризму, а з іншого – потребують ландшафтної реконструкції, відновлення, геопросторової декомпозиції. З огляду на це, вважаємо, що існуюче в науковій літературі розуміння «промислового туризму» не розкриває повністю його змісту, оскільки не враховує екологічної складової, яка є невід'ємною його компонентою. Натомість пропонуємо ввести в науковий обіг поняття «*екопромисловий туризм*», який доцільно розглядати і як соціокультурне, і як соціально-економічне явище, і як соціодіяльнісну практику.

Метою екопромислового туризму є надання туристичних послуг для задоволення попиту певних соціальних груп населення на екскурсії у промислово-природні локації працюючих і непрацюючих промислових об'єктів, зони техногенних і природних катастроф. *Інструментальними цінностями* екопромислового туризму є такі: вплив на формування професійної орієнтації підлітків і молоді; задоволення пізнавальних і культурних запитів туристів; формування належного рівня екологічної свідомості щодо розуміння необхідності раціонально-бережливого використання природних ресурсів та обов'язкового їх відтворення для прийдешніх поколінь; створення позитивного іміджу промислових регіонів як культурно-просвітницьких та екологічнобезпечних центрів; упередження руйнівних наслідків людської виробничо-перетворювальної діяльності тощо.

Звісно, запропонована наукова ідея щодо введення в поняттєвий апарат соціології туризму терміна «екопромисловий туризм» потребує подальшого обґрунтування в науковому дискурсі.

Список використаної літератури

1. Кулеш В. Г. Перспективи розвитку промислового туризму в світі та в Україні. *Вісник ДІТБ*. 2010. № 14. С. 90–95. URL: http://tourlib.net/statti_ukr/kulesh2.htm/
2. Пацюк В., Казаков В. Індустріальний туризм як засіб формування туристичного образу промислових центрів. *Географія, економіка і туризм: національний та міжнародний досвід* : матеріали ювілейної X Міжнар. наук. конф. Львів, 2016. С. 324–330.
3. Сучасні тенденції розвитку туристичної діяльності в галузі індустріального туризму за кордоном. *Промисловий (індустріальний) туризм*. URL: <http://www.irm.kr.ua/uk/projects/promislovij-industrialnij-turizm/418-suchasni-tendentsiji-rozvitku-turistichnoji-diyalnosti-v-galuzi-industrialnogo-turizmu-za-kordonom/>
4. Квартальнов В. А. Біосфера и туризм : в 5 т. Москва : Наука, 2002. Т. 3. 434 с.
5. Лукашевич М. В., Шандор Ф. Ф. Соціологія туризму : курс лекцій / передм. В. К. Федорченка. Ужгород : Мистецька Лінія, 2008. 340 с.
6. Модель туризму за Жафаром Шафарі. URL: http://pidruchniki.com/14980812/turizm/model_turizmu_zhafari/
7. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну. Москва, 2000. 384 с.

8. Кількість туристів у світі досягла 1,2 млрд людей: Куди їдуть. *fi новини*. 2016. 19 січня. URL: <https://news.finance.ua/ua/news/-/367481/kilkist-turystiv-u-sviti-dosyagla-1-2-mlrd-lyudej-kudy-yidut>.
9. Казаков В. Л., Казакова Т. А., Завальнюк О. Й. Техногенний туризм у системі природокористування. *Екологія і раціональне природокористування* : зб. наук. пр. Сумського держ. пед. ун-ту. Суми, 2006. С. 244.
10. Пацюк В. С. Індустріальний туризм і перспективи його розвитку в Україні. URL: http://tourlib.net/statti_ukr/pacjuk2.htm
11. Українська асоціація активного екологічного туризму. URL: <http://uaeta.org/ua/tourism/22>.
12. Англо-русский словарь. 23-е изд., стер. Москва : Рус. язык, 1990. 848 с.
13. Словарь иностранных слов. 8-е изд., стереотип. Москва, 1981. 624 с.
14. Храбовченко В. В. Экологический туризм : учеб.-метод. пособие. Москва : Финансы и статистика, 2003. 208 с. URL: <http://buklib.net/books/21957/>
15. Экотуризм: виды экологического туризма : энциклопедия. URL: <http://travel172.ru/articles/66.html>.
16. Дмитрук О. Ю. Екологічний туризм : навч. посібник. Київ : Альтерпрес, 2004. 192 с.

Стаття надійшла до редакції 05.11.2017.

Лобанова А. С. Экопромышленный туризм как социодетальностьная практика: экспликация понятия

В статье анализируется содержание понятия «промышленный туризм», который получил довольно широкое распространение в современном мире. Делается акцент на методике сотрудничества ученых-географов и местного самоуправления по созданию условий для промышленного туризма в Криворожском индустриальном регионе, который имеет мощный потенциал для его развития. Обосновывается авторское предложение о введении в научный оборот термина «экопромышленный туризм», который, в отличие от «промышленного туризма», содержательно учитывает неотъемлемую экологическую компоненту промышленно-природных объектов и локаций, привлекающих внимание туристов. Определяются цель и инструментальные ценности экопромышленного туризма как социокультурного и социально-экономического явления, обозначаются характерные его признаки как социодетальностной практики.

Ключевые слова: *промышленность, промышленный туризм, окружающая среда, экологическое сознание, экопромышленный туризм, рациональное природопользование, стабильное экономическое развитие.*

Lobanova A. Eco-Industrial Tourism as a Socio- Activity Practice: an Explication of the Concept

The article analyzes the meaning of the term «industrial tourism», which became quite widespread in the modern world. The article is devoted to the methodology of cooperation of geographers and scientists of local self-government concerning creation of conditions for industrial tourism of the Krivoy Rog industrial region, which has considerable potential for its development.

It is worth noting that in the scientific literature there is no unambiguous interpretation of the content of industrial tourism, and in textbooks on sociology of tourism, he is not analyzed at all.

Moreover, scientists use the notions of industrial, industrial, industrial tourism, investing in them the same content, namely conducting tourist excursions to existing and / or non-operating industrial enterprises in order to meet the cognitive, cultural, scientific and

other needs of people. And, consequently, there is a lack of conceptual clarity, which is the similarity and discrepancy between these concepts.

The author's proposal for the introduction of the term «eco-industrial tourism», which, in contrast to «industrial tourism», takes into account the integral ecological component of industrial-natural objects and locations attracting the attention of tourists, is substantiated. «Eco-industrial tourism» is considered both as socio-cultural, and as a socio-economic phenomenon, and as a socio-activity practice.

The purpose of eco-industrial tourism is to provide tourist services to meet the demand of certain social groups for excursions to industrial and natural locations of active and inactive industrial facilities, zones of technogenic and natural disasters.

Instrumental values of eco-industrial tourism are the following: influence on the formation of professional orientation of adolescents and young people; satisfaction of cognitive and cultural requests of tourists; formation of a proper level of ecological consciousness in understanding the need for rational and lean use of natural resources and their mandatory reproduction for future generations; creation of a positive image of industrial regions as cultural and educational and ecologically safe centers; prevention of devastating effects of human production and transformation activity, etc.

Certainly, the proposed scientific idea of introducing the concept of «eco-industrial tourism» into the conceptual apparatus of the sociology of tourism requires further substantiation in scientific discourse.

Key words: *industry, industrial tourism, environment, ecological consciousness, eco-industrial tourism, rational use of nature, balanced economic development.*

УДК 305-055.2:331.54:331.36:342.2(477)

Т. О. РАТУШНА, О. С. СОРОКІНА

ДОСЛІДЖЕННЯ СУБ'ЄКТИВНИХ БАР'ЄРІВ ПРОФЕСІЙНОГО ЗРОСТАННЯ ЖІНОК В ОРГАНАХ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ У ВИМІРІ СОЦІОЛОГІЇ

Стаття присвячена дослідженню бар'єрів кар'єрного зростання жінок в українському суспільстві, зокрема в органах державної влади. Об'єктивним показником гендерного розриву в Україні є статистичні дані національних та міжнародних досліджень, які демонструють незначну кількість жінок на керівних посадах в органах державної влади; відсутність механізмів реагування на випадки гендерної дискримінації; неготовність жінок до опанування управлінської ролі. В органах державної влади наявні ознаки горизонтальної та вертикальної гендерної сегрегації, існує розподіл на «чоловічі» та «жіночі» сфери діяльності.

Ключові слова: гендерна політика, кар'єра жінки, суб'єктивні бар'єри, органи державної влади.

Сучасний пришвидшений темп розвитку суспільства ставить перед особистістю багато нових завдань і викликів, зокрема на ринку праці, який зараз потребує професіоналів з новими знаннями та компетенціями, тому питання побудови успішної кар'єри як одного з аспектів самореалізації особистості також набуває великого значення. Побудова кар'єри – досить складний процес, який включає об'єктивну (умови та можливості, що надаються суспільством) та суб'єктивну (здатності особистості, її прагнення та устремління) складові. Професійна самореалізація й кар'єрне зростання як її складова виступають вагомим аспектом стратегії життя особистості та інструментом реалізації суспільного потенціалу загалом.

Для українського ринку праці в сучасних економічних умовах характерні висока конкуренція та гендерна асиметрія. Так, Н. Самолук та Г. Юрчик зазначають, що свідченням цього є статистичний аналіз рівня економічної активності, зайнятості, безробіття та оплати праці в розрізі статевої ознаки. Зокрема, рівень економічної активності чоловіків на вітчизняному ринку праці перевищує аналогічний показник для жінок на понад 10%, а рівень гендерної диференціації оплати праці значно вищий за середньоєвропейський і становить 25% [1, с. 51]. Ці дані наведені в цілому безвідносно до сфери зайнятості, але якщо розглянути сферу управління, то розрив тільки збільшується.

У зв'язку з активним упровадженням політики гендерної рівності в Україні та намаганням відповідати нормам європейської спільноти цій царині, особливу увагу привертають органи державної влади. Останні виступають як ієрархізовані структури зі сформованою ще за часів Радянського Союзу інституційною пам'яттю, елементи якої первісно були орієнтовані

скоріше на сприяння кар'єрному зростанню чоловіків, ніж жінок. Маючи втілення в корпоративній культурі установи, нормах і правилах поведінки, вони створюють штучні перепони для кар'єрного зростання жінок та їх професійної самореалізації.

У 2015 р. Україна посіла 67-ме місце серед 145 країн згідно з Глобальним звітом про стан гендерної рівності у світі за індикаторами «гендерне співвідношення серед депутатів Верховної Ради України та депутатів місцевих органів влади», «співвідношення середнього рівня заробітної плати жінок та середнього рівня заробітної плати чоловіків».

Зокрема, частка жінок у Верховній Раді України VIII скликання становить 12%, що несуттєво більше порівняно із попередніми скликаннями, за наявності законодавчої норми не менш як 30% [2].

У демократичному суспільстві в реалізації гендерної політики в державі важливим аспектом є нормативно-правова база, й Україна в цьому плані вже достатньо просунулась, але на практиці законодавчі ініціативи щодо формування політики рівних можливостей часто не спрацьовують, оскільки немає дієвих механізмів забезпечення гендерного паритету. Західні демократичні суспільства вже оцінили переваги розширення участі жінок у різних сферах суспільного життя, зокрема в розподілі управлінських функцій. Тому забезпечення коректної гендерної політики не повинно залишатись тільки декларованою метою, що є недосяжною в сучасних суспільних реаліях, а повинно стати важливим завданням майбутнього розвитку українського суспільства.

Гендерну політику в сфері управління досліджували І. Грабовська, Н. Грицяк, Н. Карпачова, Л. Кобелянська, І. Лагутіна, М. Малишева, О. Ярош. Але дослідження гендерної політики набувають актуальності.

Таким чином, в українському суспільстві виникла ситуація, коли, з одного боку, декларується наближення до норм Європейського Союзу щодо рівної участі жінок і чоловіків у розподілі праці, зокрема управлінських функцій, а з іншого – недостатнім є представництво жінок на найвищих управлінських посадах, що знижує потенціал розвитку українського суспільства. Тому важливим, на нашу думку, є вивчення особливостей гендерної політики в Україні, а також причин та умов виникнення бар'єрів професійного зростання жінок в органах державної влади.

Мета статті – на основі теоретичного аналізу та використання емпіричних даних визначити специфіку суб'єктивних бар'єрів професійного зростання жінок, які працюють в органах державної влади.

Політика гендерної рівності є ключовим елементом провідних країн світу, покликаним цілком забезпечити рівні права й можливості чоловікам та жінкам у різних сферах життя, зокрема в професійному зростанні. Так, 16 листопада 2017 р. мер Лондона Sadiq Khan публічно виголосив доповідь стосовно зростання представництва жінок та їх паритетної кількості із чоловіками в органах влади та на ключових управлінських позиціях під час

його перебування на посаді з травня 2016 р., що є для міста своєрідним рекордом та вагомим досягненням [3].

Орієнтиром для формування національної нормативно-правової бази у сфері рівноправ'я чоловіків та жінок слугують такі міжнародні акти: Конвенція Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (1979), «Цілі сталого розвитку 2016–2030» (2015), Європейська конвенція з прав людини, Програма Ради Європи з питань гендерної рівності на 2014–2017 рр. тощо.

На законодавчому рівні в Україні цю проблематику регулюють, зокрема, Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» (2005), Концепція Державної соціальної програми забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2021 р. (2017), цільові програми щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків.

Та незважаючи на вже розроблені документи та декларований курс на впровадження принципів гендерної рівності, згідно з The Global Gender Gap Report 2017, опублікованим 2 листопада 2017 р., Україна посідає 61-шу позицію зі 144 країн світу (у 2015 р. країна посідала 67-ме місце серед 145 країн світу). Із чотирьох сфер суспільного життя, які є у фокусі дослідження (освіта, здоров'я, економіка та політика), гендерний паритет представлений лише у двох сегментах: «освіта» та «здоров'я». «Економіка» посідає проміжну позицію, а «політика» – найнижчу з показниками 12,3% жінок проти 87,7% чоловіків у парламенті, 13,0% жінок проти 87,0% чоловіків на міністерських посадах [4, с. 328–329]. Тому необхідно розглянути об'єктивні та суб'єктивні фактори, що впливають на виникнення бар'єрів професійного зростання жінок в органах державної влади.

Сучасні національні тенденції в царині жіночої професійної самореалізації частково зумовлені історичною спадщиною, зокрема нормами та традиціями, сформованими за часів радянського минулого. Ідеологічно позиція жінки в Радянському Союзі не мала відрізнятись від позиції чоловіка. Але на практиці рівноправність чоловіка та жінки за радянських часів визначалась переважно через опанування жінкою чоловічих професій: вантажника, водія, будівельника, а не високого рівня професійного статусу. Професійну діяльність визначали як важливу складову життя, але йшлося не про кар'єрне зростання, а про продуктивність праці, «виконання» та «перевиконання» планів, досягнення значних кількісних показників професійної діяльності на певній професійній позиції, яку обіймала жінка.

Так, найпоширенішими образами радянської жінки в друкованій пресі та медіапросторі були: «трудівниця», «мати»/«мати-героїня», «активістка», «господиня», «гарна дружина» [5, с. 177–178]. Але в реальному житті зберігалось домінанте становище образу та функцій «матері», у фокусі уваги якої були виховання дитини та суспільні інтереси, які плекались

і відтворювались у діяльності Комітету радянських жінок, журналах «Радянська жінка», «Робітниця», «Селянка» тощо.

Враховуючи особливості ідеології радянського періоду, де прагнення до кар'єри розглядали як прояв індивідуалізму, бажання задоволення власних потреб, що мало негативне значення та всіляко засуджувалось, стає зрозумілим той факт, що жінки переважно й не розглядали власну професійну діяльність в аспекті кар'єрного зростання. А необхідність подвійної чи потрійної зайнятості, як-то: поєднання ролей матері та трудівниці; практика переважно одноосібного ведення домашнього господарства (цей аспект був гендерно маркованим та визначався як суто «жіноча справа»), майже унеможливлювала професійне кар'єрне зростання.

Цікавим є те, що критерієм жіночої успішності в цей період було не кар'єрне зростання, а наявність чоловіка та дітей. Яскравим прикладом є героїня популярного фільму «Службовий роман», яка обіймає високу позицію керівника державної установи союзного значення, але представлена як особистість із глибокими внутрішніми проблемами, які розв'язуються лише з появою чоловіка та прийомних дітей, що наповнює її життя смыслом та радістю.

Щодо чоловічої гендерної ролі, то вона, враховуючи минуле періоду Другої світової війни, переважно асоціювалась із чоловіком-переможцем, здатним до розв'язання будь-яких складних та навіть катастрофічних соціальних проблем, що автоматично транслиувалось на всі інші сфери суспільного життя, а не тільки на період військових конфліктів [6].

Дія зазначених факторів вибудовувала в жінок модель поведінки та стратегію життя, у яких вона була, з одного боку, рівною із чоловіком у можливості опанувати «чоловічу» професію (переважно у сфері малокваліфікованої фізичної праці), а з іншого – мала займатись «жіночими» справами (боротьба за мир, щасливе дитинство, здоров'я дітей тощо) й усувалась від прийняття стратегічних рішень та обіймання керівних посад, що загалом сприймалось як «природний» стан розподілу професійних і гендерних ролей у суспільстві.

Зважаючи на всі ці особливості, українському суспільству необхідна виважена гендерна політика, зокрема в органах державної влади. Як зазначає Л. Воронько, гендерна політика в системі державного управління – це складова державної гендерної політики, що спрямована на утвердження гендерної рівності в органах державної влади шляхом реалізації гендерної паритетності у владних структурах і досягнення гендерно збалансованої участі у прийнятті управлінських рішень на національному, регіональному та місцевому рівнях [7, с. 7]. Принципи гендерної рівності в управлінні державними установами в Україні дотримуються не повною мірою, оскільки хоч кількість жінок і чоловіків у відсотковому співвідношенні в органах державної влади приблизно рівна, залишається розрив у зайнятті най-

вищих керівних посад, що безпосередньо пов'язані з прийняттям управлінських рішень, де значну перевагу мають саме чоловіки.

Поєднання декількох чинників у функціонуванні органів державної влади, а саме: консерватизм, тяжіння до усталених та «перевічених часом» практик за часів суспільних трансформацій, соціалізаційний аспект набуття професійних норм, – призводить до постійного відтворення в сучасних умовах канонів та зразків радянських норм, які формують суб'єктивні бар'єри кар'єрного просування для жінок, збіднюючи таким чином особистісний і суспільний професійний потенціали.

Згідно з «Державною соціальною програмою забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2021 року», до основних причин гендерної нерівності в українському суспільстві належать:

- відсутність комплексної системи реагування на випадок дискримінації за ознакою статі, запобігання гендерно зумовленому насильству та дискримінації й надання допомоги особам, які від них постраждали;

- недосконала практика застосування законодавства у сфері забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків;

- збереження стійких стереотипів щодо розподілу ролей жінок і чоловіків у сфері зайнятості, політики, у суспільстві та сім'ї тощо [2].

Усі ці об'єктивні фактори впливають на рівне забезпечення прав та можливостей жінок та чоловіків. Водночас у більшості досліджень жодним чином не згадано про готовність самих жінок до виконання управлінських функцій на рівні із чоловіками та про готовність чоловіків «ділитись» ними. Таким чином, не враховано суб'єктивних факторів, що впливають на цю ситуацію. Варто підкреслити, що низький рівень активності щодо захисту своїх прав жінками теж призводить до того, що існує диспропорція у сфері управління.

Також треба зазначити, що жінки часто не вірять у власні сили, що знижує їх амбіції. Так, за даними дослідження Інституту соціології НАНУ, жінки більш песимістично оцінюють свої шанси обійняти керівну посаду в органах управління державою, ніж чоловіки. Якщо серед жінок частка тих, хто вважає, що представникам саме жіночої статі складніше зайняти керівні посади, становить 53%, то серед чоловіків, які поділяють цю думку, – 40% [8, с. 35]. У цьому ж дослідженні зазначено, що органи державної влади місцевого рівня є більш доступними для жінок: чим нижчий рівень владних повноважень і сам посадовий щабель, тим більша частка жінок.

Щоб проаналізувати особливості впровадження гендерної політики в органах державної влади місцевого рівня та визначити суб'єктивні бар'єри професійного зростання жінок, проведено дослідження доступної статистичної інформації щодо гендерної політики в Запорізькій обласній державній адміністрації та ряд експертних інтерв'ю (травень 2017, n = 10). Метою дослідження був аналіз специфіки гендерного розподілу керівних посад у Запорізькій обласній державній адміністрації у 2017 р. Власне дослідження

будується на поєднанні контент-аналізу та експертних інтерв'ю, комбінація яких дала змогу отримати та зіставити числові й експертні оцінки.

Результати дослідження можна подати у вигляді низки ключових положень: наявні прояви гендерної сегрегації праці (горизонтальної та вертикальної), виключення жінок із системи неформальних професійних зв'язків в установі, наявність суб'єктивних бар'єрів кар'єрного зростання.

Групування департаментів та управлінь Запорізької обласної державної адміністрації показало наявність структурних одиниць із паритетним співвідношенням чоловіків та жінок, а також одиниць із чітко вираженою гендерною диспропорцією, що є свідченням наявної горизонтальної гендерної сегрегації.

Паритетна кількість чоловіків та жінок є наявною в департаментах: освіти та науки, екології та природних ресурсів, культури, туризму, національностей та релігій, житлового-комунального господарства та будівництва. «Чоловічими» є департаменти: агропромислового розвитку, питань цивільного захисту населення. «Жіночими» є департаменти: охорони здоров'я, фінансів, промислового розвитку та інфраструктури, економічного розвитку і торгівлі соціального захисту населення.

Гендерно нейтральними є сфери освіти, культури, архітектури, житлового господарства. Чоловіки обирають спеціальності, пов'язані з розумовою діяльністю, відрядженнями та виїздом на конкретні об'єкти, а жінки – роботу, пов'язану з допомогою іншим, розумовою та кабінетною працею.

Вертикальна гендерна сегрегація частково виявляється на посадах керівника та директора департаменту. Якщо на посадах керівника департаменту зберігається паритет (25 жінок та 21 чоловік), то посади директорів займають 9 чоловіків та 2 жінки. Додатковим аргументом на користь цього твердження є той факт, що головою Запорізької обласної державної адміністрації жодного разу не була жінка.

На додаток до цієї інформації для розуміння суб'єктивних факторів, що впливають на побудову кар'єри в органах державної влади, проведено експертні інтерв'ю, аналіз яких дав змогу сформулювати такі положення щодо бар'єрів кар'єрного просування:

1. Серед осіб, що приймають рішення про підвищення, поширеною є думка про те, що стабільність керівного складу та ефективна робота відділу краще забезпечуються чоловіком-керівником унаслідок того, що відпустка по догляду за дитиною по досягненні нею трирічного віку в Україні є переважно жіночою практикою (до так званого «активного татства» в Україні залучені лише 4% чоловіків [9]), тому близька або можлива перспектива материнства виступає потенційною перешкодою підвищення.

2. Серед експертів поширена думка про неможливість однаково успішного поєднання соціальних ролей матері, господині та професіонала. Для цього є і об'єктивні обставини: дійсно, жінка часто має так звану подвійну зайнятість, тому йдеться про систематичне перенавантаження та

перевтому жінки й необхідність встановлювати пріоритети в системі «родина-робота», у якій перше місце переважно посідає родина.

3. Бар'єри суб'єктивного плану, пов'язані з несприйняттям себе як керівника та/або успішного керівника. Провідну роль у цьому процесі відіграють:

– стереотипні уявлення, серед яких: страх втратити власну жіночність, упевненість у генетично зумовленій схильності до управління в чоловіків тощо, які відтворюються в суспільній свідомості на побутовому рівні;

– психологічні стани та страхи: побоювання виявити власну некомпетентність та не виправдати очікувань, невпевненість у процесі опанування нових соціальних ролей, «вивчена безпорадність» та/або негативний досвід у минулому при спробі опанування «чоловічої» ролі;

– специфіка національного вирішення професійних питань, яка полягає в тяжінні до їх неформального вирішення, під час чоловічого спілкування «за чаркою», виїздів «на природу» тощо, створення неформального кола друзів, переважно чоловіків;

– внутрішня неготовність жінок активно відстоювати власні професійні здобутки в ситуації суперечок і конфліктів, особливо за допомогою юридичного механізму розв'язання та звернення до суду.

Висновки. Дані нашого дослідження підтвердили теоретичну гіпотезу про те, що на кар'єрне просування жінок в органах державної влади впливають як об'єктивні, так і суб'єктивні фактори. До об'єктивних факторів належать умови, створені в суспільстві, що законодавчо забезпечують гендерний паритет, культурні та соціальні норми й традиції щодо ролі жінки в суспільстві, оцінка на їх основі можливості жінки брати участь у прийнятті важливих управлінських рішень, соціальний клімат в організації чи установі, зокрема ставлення до жінки-керівника.

До суб'єктивних факторів належать особистісні характеристики жінки, її амбіції й прагнення до виконання управлінських функцій, самооцінка, лідерські якості, упевненість у власних силах і відповідності займаному становищу.

При вивченні проблеми паритетного розподілу управлінських функцій дослідники зазвичай звертають увагу саме на об'єктивні фактори, наприклад, на стан нормативно-правової бази та приведення її у відповідність до європейських вимог, відсоткових співвідношеннях жінок та чоловіків, що займають керівні посади, але при цьому майже немає ґрунтовних досліджень щодо того, як самі жінки-управлінці ставляться до своєї ролі, як її оцінюють, як бачать забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків у сфері управління.

Тому, на нашу думку, перспектива подальшої розробки цієї теми полягає у висвітленні саме суб'єктивних бар'єрів кар'єрного просування жінок в органах державного управління та дослідження впливу особистісних якостей жінки на її кар'єрне зростання.

Список використаної літератури

1. Самолюк Н. М., Юрчик Г. М. Проблема «гендерної асиметрії» на ринку праці України. *Соціально-трудові відносини: теорія та практика*. 2013. № 1. С. 46–52.
2. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції Державної соціальної програми забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2021 року» від 5 квітня 2017 р. № 229-р. *Законодавство України*. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/229-2017-p#n9>.
3. Sadiq Khan. Major of London. URL: <https://twitter.com/sadiqkhan>.
4. The Global Gender Gap Report 2017. URL: http://www3.weforum.org/docs/WEF_GGGR_2017.pdf/.
5. Тищенко Ю. А. Журнал «Радянська жінка» як джерело до вивчення державної політики у сфері охорони дитинства в УРСР (1968–1985 рр.). *Молодий вчений*. 2016. № 9 (36). С. 176–183.
6. Кон И. С. Советские сценарии маскулинности. *Мужчина в меняющемся мире*. URL: http://bookap.info/vozrast/kon_muzhchina_v_menyayushchemsya_mire/gl19.shtm.
7. Воронько Л. О. Гендерна політика в системі державної служби: поняття і сутність. *Державне управління: теорія та практика*. 2012. № 2. С. 91–96.
8. Гендерні стереотипи та ставлення громадськості до гендерних проблем в українському суспільстві / за ред. Ю. І. Саєнка. Київ : ВАІТЕ, 2007. 143 с.
9. Основний інстинкт. Чому в Україні вигідніше йти в декрет чоловікові. URL: <https://novynar.com.ua/ukraine/78967-osnovnij-instinkt-chomu-v-ukrayini-vigidnishe-jti-v-dekret-cholovikovi.html>.

Стаття надійшла до редакції 15.11.2017.

Ратушная Т. А., Сорокина А. С. Исследование субъективных барьеров профессионального роста женщин в органах государственной власти в измерении социологии

Статья посвящена исследованию барьеров карьерного роста женщин в украинском обществе, в частности в органах государственной власти. Объективным показателем гендерного разрыва в Украине являются статистические данные национальных и международных исследований, которые демонстрируют незначительное количество женщин на руководящих должностях в органах государственной власти; отсутствие механизмов реагирования на случаи гендерной дискриминации; неготовность женщин к освоению управленческой роли. В органах государственной власти присутствуют признаки горизонтальной и вертикальной гендерной сегрегации, существует разделение на «мужские» и «женские» сферы деятельности.

Ключевые слова: *гендерная политика, карьера женщин, субъективные барьеры, органы государственной власти.*

Ratushna T., Sorokina O. Sociological Reflection and Professional Career Perceived Barriers' Investigation of Women Working in Public Authorities

The process of promoting women professional career in one of the main goals, declared by United Nations for the nearest years, which Ukraine seeking to. The article is aimed to professional career perceived barriers' investigation of women working in public authorities in the Ukrainian society. The empirical data analysis discovers the gender gap presence in the state structures. The principal fact is final aiming to reach gender equality in the national professional area according to European Union and other countries.

The article object is to define career perceived barriers' features of women working in public authorities, using theoretical analysis and empirical data.

Among objective factors and indicators of gender gap in Ukraine are national and international statistical data, showing men majority and women minority on high

administrative positions public authorities; the lack of legal ways in cases of gender discrimination and sexism; inability of constructive practice the sphere of gender conflicts. Incidents of horizontal and vertical professional gender segregation, dividing professional areas between 'men' and 'women' poles in public authorities are presented.

The main role in the situation mentioned plays the cultural heritage and institutional memory of Soviet Union period, throughout women had the right to master 'men' trade minus career perspectives; defining women' life strategy and success throughout being wife and mother; playing the role according to Soviet ideological patterns.

Amongst women perceived barriers' employed in high administrative positions in public authorities are: women' internal unreadiness for taking a higher position in organization structure; men' prejudice against women' skills in tradition housewife, mother and professional social roles combination; highly stereotyped image of women leadership; the phenomenon of learned helplessness; national features of professional problems solving.

A theoretical hypothesis about objective factors and perceived barriers combination influence on women' career in public authorities is confirmed. Among future perspectives are wide reporting, extensive media coverage and other mechanisms of sharing information about professional career perceived barriers' of women working in public authorities, women's rights, problems and legal ways of solving them.

Key words: *gender policy, woman career, perceived barrier, public authority.*

УДК 316.356

М. С. ХРУСТАЛЬОВА, Ф. С. ХРУСТАЛЬОВ

ЦІННІСНІ ОРІЄНТАЦІЇ ТА СІМЕЙНІ ЦІННОСТІ ШКОЛЯРІВ (ЗА ДАНИМИ СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ)

У статті розглянуто результати соціологічного дослідження сімейних цінностей школярів у контексті з іншими ціннісними орієнтаціями. Цінності сім'ї посідають перше місце в рейтингу ціннісних орієнтацій школярів і найбільше пов'язані з духовними та моральними цінностями. Наведено результати факторного аналізу ціннісних орієнтацій. Простежено зв'язок сімейних цінностей із ціннісними кластерами матеріальних, постматеріальних цінностей, цінностей самореалізації та гедоністичними цінностями. Висвітлено гендерні відмінності в сімейних цінностях.

Ключові слова: школярі, ціннісні орієнтації, соціологічні дослідження, сімейні цінності, факторний аналіз, ціннісні кластери.

Соціологія виявляє інтерес до того, яку роль відіграватимуть для молоді певні соціальні цінності, норми моралі, традиції тощо. Особливий інтерес викликає ставлення сучасної молоді до сім'ї. Саме тому ця тема є актуальною в наш час. Сімейну соціалізацію розуміють двояко: з одного боку, як підготовку до майбутніх сімейних ролей, з іншого – як вплив сім'ї на формування соціально компетентної, зрілої особистості. Сім'я та інші первинні групи відіграють найважливішу роль у період соціалізації. Підготовка до сімейного життя розгортається на ранніх етапах життя. У підлітків і юнаків вибудовується паралельна система цінностей і поглядів, що поширюється на світ і частково перетинається з позицією батьків, а частково – з поглядами однолітків. У цей час закінчується формування фундаменту особистості, добудовуються її верхні – світоглядні – поверхи. Усвідомлення свого «Я» відбувається як осмислення свого місця в житті батьків, друзів, навколишнього соціуму. Одночасно спостерігається постійний пошук моральних орієнтирів, що є переоцінкою сенсу життя.

Юнаків та дівчат, які готуються взяти шлюб, потрібно навчити виявляти, ставити й відповідально вирішувати спільно з іншими членами сім'ї пов'язані із сімейним життям завдання та проблеми так, щоб морально-етичний зміст прийнятих рішень реалізувався адаптивними шляхами, збагачуючи їх та інших.

Сім'я являє собою багатогранну систему, в якій існують не тільки взаємодія і відносини в діаді «батько-дитина», а й взаємопроникнення світу дорослих у світ дітей, що об'єктивно може сприяти формуванню в дітей «образу сім'ї». Сім'я як інститут соціалізації є провідником дитини в культуру: релігійні традиції, етнічні стереотипи та моральні цінності діти засвоюють в основному через сім'ю.

Вивчення сім'ї входить до завдань не тільки соціальної психології, а й етнографії дитинства, вікової психології, психології особистості, соціології сім'ї.

Ціннісні орієнтації підлітків та їх впливу на уявлення щодо сім'ї є однією з проблем, що вивчають соціологія молоді й соціологія сім'ї.

Мета статті – аналіз результатів емпіричного дослідження ціннісних орієнтацій школярів старших класів та виявлення особливостей впливу цих цінностей на уявлення школярів щодо соціального інституту сім'ї.

Соціологія сім'ї є однією з поширених галузей соціологічного знання. Питання ставлення сучасної молоді до сім'ї як до головної цінності широко досліджували вітчизняні та зарубіжні вчені, зокрема: О. Вишняк, В. Осовський, В. Паніотто, В. Піддубник, В. Чорноволенко та ін. В Україні проблеми сім'ї в соціологічному дискурсі розглядають також Л. Аза, Л. Амджадін, Л. Бучинська, С. Войтович, Н. Лавриненко, С. Оксамитна, В. Піча, О. Цимбалюк, Ю. Якубова та ін.

Проте, недостатньо висвітленими залишаються питання впливу сучасного становища на думку молоді та її ставлення до сім'ї.

Дані щодо ціннісних орієнтацій школярів та їх поглядів на сімейні проблеми були отримані з дослідження, що було здійснено авторами статті на замовлення департаменту освіти Запорізької міської ради в м. Запоріжжі у 2016 р. У ході дослідження було опитано 703 учнів 8–10 класів середніх шкіл.

Найменування цінностей було взяте із дослідження ціннісних орієнтацій школярів м. Харкова, за згодою керівника дослідження Л. Г. Сокурянської [1].

Для поглибленого вивчення результатів дослідження потрібно здійснити факторний аналіз сімейних цінностей школярів.

Мета факторного аналізу – сконцентрувати вихідну інформацію, подану у вигляді масиву даних, і виявити якомога більшу кількість ознак за якомога меншою кількістю характеристик. Результати факторизації оцінок цінностей за методом головних компонент із використанням Varimax і подальшою нормалізацією Кайзера подано в табл. 1. Перевірка на адекватність застосування факторного аналізу до вибраних даних дала позитивний результат (міра вибіркової адекватності Кайзера-Мейєра-Олкіна становила 0,71).

У табл. 1 також відображено дані щодо оцінки значущості різних цінностей. Вказані відсотки обраного варіанта «Дуже важливо» зі шкали в запитанні «Наскільки важливими є для Вас особисто такі цінності?».

Аналіз даних з табл. 1 щодо відповідей респондентів, які обрали ту чи іншу цінність, надає можливість виявити їх рейтинг. Перше місце посідає цінність «Щаслива сім'я», друге – «Мати друзів», третє – «Розвиток своїх здібностей, самореалізація», далі – «Здобуття вищої освіти», «Особиста свобода».

Таблиця 1

Результати факторизації та значущість сімейних цінностей

Статистики факторного аналізу			% відповідей «Дуже важливо»
Фактори	Ознаки	Значення	
Фактор 1 (15,226% дисперсії) Багатство та влада	Мати владу	0,774	6,7
	Накопичення багатства та високі доходи	0,741	22,5
	Досягнення високого становища в суспільстві	0,711	29,4
	Створення власного бізнесу	0,599	21,1
Фактор 2 (12,973% дисперсії) Сім'я та допомога людям	Допомога іншим людям	0,642	37,1
	Щаслива сім'я	0,641	84,5
	Життя згідно з релігійними заповідями	0,547	8,6
	Спокійне життя, відсутність хвилювань, неприємностей	0,516	45,4
	Здобуття поваги серед людей	0,417	44,9
	Здобуття вищої освіти	0,301	60,2
Фактор 3 (10,812% дисперсії) Розвиток здібностей	Розвиток своїх здібностей, само-реалізація	0,758	65,0
	Особиста свобода, незалежність у судженнях та діях	0,662	49,9
	Цікава, творча робота	0,584	49,2
Фактор 4 (7,782% дисперсії) Розваги	Мати друзів	0,673	72,8
	Задоволення та розваги	0,408	22,2

У результаті проведення факторизації виділено чотири основні фактори з відсотком загальної дисперсії 46,7%. До масиву факторизації увійшли відповіді досліджуваних, які визначились з оцінками відповідних цінностей, відповіді «Важко відповісти» не враховували. Проінтерпретуємо фактори. Зауважимо, що позитивний або негативний знак факторного навантаження виникає в результаті математичних процедур і має сенс протиставлення, антонімічності.

Перший фактор, який, ми назвали, – «Багатство та влада» – описує 15,22% загальної дисперсії та узагальнює такі уявлення: «Мати владу», «Накопичення багатства та високі доходи», «Досягнення високого становища в суспільстві» та «Створення власного бізнесу». Це переважно матеріальні цінності.

Другий фактор, який ми назвали, – «Сім'я та допомога людям» – має 12,97% загальної дисперсії та охоплює такі уявлення: «Допомога іншим людям», «Щаслива сім'я», «Життя згідно з релігійними заповідями», «Спокійне життя, відсутність хвилювань, неприємностей», «Здобуття поваги серед людей» та «Здобуття вищої освіти». Це переважно постматеріальні цінності. Ми бачимо, що цінності сім'ї найбільше пов'язані з духовними та моральними.

Третій фактор, який ми назвали, – «Розвиток здібностей» – має 10,81% загальної дисперсії та включає такі уявлення: «Розвиток своїх здібностей, самореалізація», «Особиста свобода, незалежність у судженнях та діях» та «Цікава творча робота». Це переважно цінності самореалізації.

Четвертий фактор, який ми назвали, – «Розваги» – має 7,78% загальної дисперсії та включає такі компоненти: «Мати друзів», «Задоволення та розваги». Це переважно гедоністичні цінності.

На підставі кластеризації досліджуваних за визначеними факторами методом К-середніх було виділено чотири кластери. До першого увійшли респонденти, що отримали високі значення за фактором «Багатство та влада» (27%), до другого – за фактором «Сім'я та допомога людям» (24%), до третього – за фактором «Розвиток здібностей» (37%), до четвертого – за фактором «Розваги» (11%).

Розглянемо вплив загальних цінностей на уявлення про сім'ю та шлюб. Насамперед, з'ясуємо, як респонденти із цих кластерів ставляться до офіційного шлюбу (табл. 2).

Таблиця 2

**Ставлення до офіційного шлюбу школярів
із різними ціннісними перевагами, %**

Ставлення	Кластери (групи школярів із різними ціннісними перевагами)				Всього
	Багатство та влада	Сім'я та допомога людям	Розвиток здібностей	Розваги	
Позитивне	5,5	19,2	9,6	5,0	10,2
Перехідне	77,4	70,4	74,6	60,0	72,7
Негативне	17,1	10,4	15,7	35,0	17,0

Згідно з отриманими даними, найменш позитивно до офіційного шлюбу ставляться підлітки, котрі потрапили до четвертого кластера, а саме до кластера «Розваги», це вказує на їх сконцентрованість на спілкуванні з однолітками, тобто цей кластер ще психологічно не дозрів до формування уявлень або ставлень до шлюбу загалом.

Найбільш позитивно до шлюбу ставляться підлітки, котрі потрапили до другого кластера. Якщо розглянути цінності, котрі увійшли до цього кластера за факторним аналізом, то можна зробити висновок, що підлітки цієї категорії є більш сімейно соціалізованими, проте з боку традиційних уявлень про шлюб як потребу або заповідь.

Загальне ставлення в усіх кластерах залишилось більш невизначеним, це 60–77% опитаних, отже, більшість підлітків ще тільки проходить етап формування уявлень про шлюб та ставлення до сімейних відносин між партнерами.

Розглянемо розподіл уявлень щодо розподілу ролей у сімейних стосунках (табл. 3).

Таблиця 3

**Ставлення школярів до розподілу ролей у родині
із різними ціннісними перевагами, %**

Ролі (хто приймає важливі рішення в сім'ї)	Назва кластеру				Всього
	Багатство та влада	Сім'я та допомога людям	Розвиток здібностей	Розваги	
Чоловік	32,7	33,1	20,8	18,3	26,8
Жінка	2,7	0,8	1,0	–	1,3
Рішення потрібно приймати разом	63,9	62,3	76,6	76,7	69,7
Залежно від того, хто є лідером	0,7	3,8	1,5	5,0	2,2

Переважно всі підлітки вважають, що в родині та шлюбі повинні бути рівнозначні позиції як чоловіка, так і жінки, що, у свою чергу, може вказувати на несформованість уявлень щодо ролей у сімейних стосунках. Проте є деякі розбіжності. Наприклад, підлітки із першого та другого кластерів найбільш виражено, порівняно із іншими, вважають, що головним повинен бути чоловік. Проте, на нашу думку, тут є відмінності. Так, підлітки першого кластера, як особи, мотивовані на поповнення матеріального багатства, є, імовірно, більшою мірою хлопці, тому вони уявляють себе як людину, котра забезпечує сім'ю, тому повинна мати більшу владу. Другий кластер більш традиційний, тому тут вибір чоловіка як голови родини є більшою мірою наслідком традиційних уявлень про ролі в родині. Також слід відзначити наявність у четвертому кластері тенденції до перекладання відповідальності та влади на іншого, бо в цьому кластері найбільш виражений вибір фактора «Залежно від того, хто є лідером».

Розглянемо уявлення щодо конфліктів у родині (табл. 4).

Таблиця 4

**Уявлення про способи вирішення конфліктів у сім'ї респондентів
із різними ціннісними перевагами, %**

Уявлення	Назва кластера				Всього
	Багатство та влада	Сім'я та допомога людям	Розвиток здібностей	Розваги	
Потрібно відстоювати свою думку до кінця	2,7	8,4	1,5	8,2	4,3
Іти на взаємні поступки	90,4	83,2	87,2	82,0	86,5
Краще розірвати відносини	3,4	0,8	0,5	6,6	2,1
Слід всіляко уникати конфлікту	3,4	7,6	10,7	3,3	7,1

Як видно з таблиці, більшість підлітків вважає, що потрібно йти на поступки. Незначні відмінності від більшості є лише за деякими кластерами. Так, наприклад, у підлітків кластера «Розваги» є схильність до розірвання відносин через конфлікти та до відстоювання своєї думки, що загалом зрозуміло, бо вони більш мотивовані на свій комфорт. А підлітки за кластером «Сім'я та допомога людям» більш схильні до відстоювання своєї думки або до уникнення конфліктів узагалі.

Наступним було розглянуто ставлення підлітків до інтимних стосунків. Результати зведено до табл. 5.

Таблиця 5

**Ставлення до інтимних стосунків за кластерами школярів
із різними ціннісними перевагами, %**

Ставлення	Назва кластера				Всього
	Багатство та влада	Сім'я та допомога людям	Розвиток здібностей	Розваги	
Ще не готовий(а)	74,3	77,0	81,4	61,0	76,0
Готовий(а)	22,9	21,4	12,8	25,4	19,1
Вже перебував(ла) в інтимних відносинах	2,8	1,6	5,9	13,6	4,8

Отримані результати свідчать, що загалом підлітки ще не готові до інтимних стосунків. Проте є деякі розбіжності, а саме: за кластером «Розваги» найменший відсоток опитаних не готові до інтимних стосунків, відповідно, серед них чверть уже готові до інтимних стосунків, та більше, ніж у всіх інших кластерах, уже перебували в інтимних стосунках. Найменш готові до інтимних стосунків підлітки з кластера «Розвиток здібностей». Але відсоток респондентів цього кластера, які перебували в інтимних стосунках, на другому місці після підлітків з кластера «Розваги». Ці розбіжності можна пояснити тим, що в кластері «Розваги» найбільший відсоток школярів зі старших класів, тож відсоток тих, хто перебував уже в інтимних стосунках, більше, ніж у представників інших кластерів.

Розглянемо явище негативного ставлення до шлюбу та сім'ї в представників різних ціннісних кластерів (табл. 6).

Таблиця 6

**Негативні уявлення щодо шлюбу та сім'ї
в представників різних ціннісних кластерів, %**

Ставлення	Назва кластера				Всього
	Багатство та влада	Сім'я та допомога людям	Розвиток здібностей	Розваги	
Негативне	2,0	2,3	2,6	9,8	3,2
Більш негативне, ніж позитивне	7,5	7,6	6,7	13,1	7,9
Більш позитивне, ніж негативне	37,4	38,2	31,3	29,5	34,5
Позитивне	42,9	42,7	43,1	32,8	41,8
Невизначене	10,2	9,2	16,4	14,8	12,7

Як видно з таблиці, більшість підлітків схильні вважати, що шлюб не є перешкодою до саморозвитку. Проте розбіжність є стосовно підлітків, котрі включені до кластера «Розваги», вони схильні більше задовольняти свої потреби, що в цілому вказує на немотивованість цих підлітків до взяття шлюбу.

Розглянемо уявлення школярів із різними ціннісними перевагами про розподіл бюджету в сім'ї, що непрямо свідчить про уявлення щодо розподілу влади в сім'ї між дружиною та чоловіком. Результати наведено в табл. 7.

Таблиця 7

**Уявлення школярів із різними ціннісними перевагами
про розподіл бюджету в сім'ї, %**

Уявлення	Назва кластеру				Загалом
	Багатство та влада	Сім'я та допомога людям	Розвиток здібностей	Розваги	
Чоловік	6,1	4,6	3,0	8,2	4,9
Більше чоловік	30,6	26,2	18,7	14,8	23,3
Обидва	56,5	63,1	75,8	72,1	67,0
Більше дружина	4,1	5,4	2,0	4,9	3,7
Дружина	2,7	0,8	0,5	-	1,1

Отримані дані свідчать, що більшість підлітків вважає, що розподілом бюджету повинні займатись обидва члени родини, що може свідчити про наявність невизначеності щодо ролей у родині. Але є деякі відмінності. Так, наприклад, підлітки з кластера «Багатство та влада» більше за всіх інших вважають, що бюджет повинен розподіляти чоловік або чоловік більшою мірою, ніж жінка. Жінкам роль головного в родині віддає дуже малий відсоток підлітків.

На наш погляд, вирішити проблему сімейної соціалізації допоможуть такі програми й проекти.

Насамперед, конкурсно-ігрова програма «Дочки-матері». Мета цієї програми – сформувати в дівчат якості майбутньої жінки, дружини, матері. Ця програма передбачає участь членів родини – мами або бабусі. Таку програму можна використовувати для хлопчиків, залучаючи батька, дідуся, старшого брата. У такому разі програма може мати назву «Батьки і діти».

Можна також запровадити технологію «Сімейний театр». Цей проект передбачає можливість участі всієї родини в театральних постановках на міському, районному, республіканському рівнях, участь у концертах та самостійних театральних постановках.

Корисний також спортивний сімейний конкурс «Тато, мама, я – спортивна сім'я». Можна запропонувати подобу цього конкурсу, але в більш розширеному форматі. Він може включати в себе не тільки спортивні ігри, а й конкурс краси серед мам або дочок, інтелектуальні, кулінарні, художні змагання.

Висновки. Цінності сім'ї посідають перше місце в рейтингу ціннісних орієнтацій школярів і найбільше пов'язані з духовними та моральними цінностями.

Найбільш позитивно до шлюбу ставляться підлітки, котрі увійшли до кластера «Сім'я та допомога людям». Якщо розглянути цінності, котрі потрапили до цього кластера за факторним аналізом, то можна зробити висновок, що підлітки цієї категорії є більш сімейно соціалізованими, проте з боку традиційних уявлень про шлюб як потребу або заповідь.

Підлітки кластера «Багатство та влада» як особи, мотивовані на поповнення матеріального багатства, є, імовірно, більшою мірою хлопці, тому й уявляють себе як людину, котра забезпечує сім'ю, тому повинна мати більшу владу. Кластер «Сім'я та допомога людям» більш традиційний, тому тут обрання чоловіка як голови родини є більшою мірою наслідком традиційних уявлень про ролі в родині. Також відзначимо наявність у кластері «Розваги» тенденції до перекладання відповідальності та влади на іншого, бо тут найбільш виражене обрання фактора «Залежно від того, хто є лідером».

Найменш готові до інтимних стосунків підлітки з кластера «Розвиток здібностей».

Наявні відмінності за розділом ролей у сім'ї. Так, наприклад, підлітки з кластера «Багатство та влада» більше за інших вважають, що бюджет повинен розподіляти чоловік або чоловік більшою мірою, ніж жінка. Жінкам роль головного в родині віддає дуже малий відсоток підлітків.

Для покращення сімейної соціалізації можна запровадити технології інтеграції сім'ї та установ соціально-культурної сфери. На цей момент триває робота на різних рівнях щодо включення сім'ї в соціально-культурну діяльність, організацію її дозвілля. Існує велика кількість проектів для сімей, ведеться робота з поліпшення якості виховання підлітків, їх соціалізації.

Список використаної літератури

1. Сокурская Л. Г. Ценностные ориентации подростковой молодежи пограничья центральной и восточной Европы (по результатам международного исследования). *Методология, теория та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства* : зб. наук. пр. Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2015. Вип. 21. С. 251–258.

Стаття надійшла до редакції 20.11.2017.

Хрусталева М. С., Хрустальов Ф. С. Ценностные ориентации и семейные ценности школьников (по данным социологических исследований)

В статье рассматриваются результаты социологического исследования семейных ценностей школьников в контексте с другими ценностными ориентациями. Ценности семьи занимают первое место в рейтинге ценностных ориентаций школьников и наиболее связаны с духовными и нравственными ценностями. Приводятся данные факторного анализа ценностных ориентаций. Прослеживается связь семейных ценностей с ценностями кластерами материальных, постматериальных ценностей, ценностей самореализации и гедонистическими ценностями. Предоставляются данные о гендерных различиях в семейных ценностях.

Ключевые слова: *школьники, ценностные ориентации, социологические исследования, семейные ценности, факторный анализ, ценностные кластеры.*

Hrustaleva M., Hrustalev S. Value Orientations and Family Values of Schoolchildren (According to Sociological Research)

The article examines the results of a sociological study of schoolchildren's family value in the context of other value orientations. Family values rank first in the rating of student values and are most related to spiritual and moral values. The data of factor analysis of value orientations are given. The connection of family values with value clusters of material, postmaterial values, values of self-realization and hedonistic values is considered. Data on gender differences in family values are provided.

Family values rank first in the rating of student values and are most related to spiritual and moral values.

Four clusters are selected. The first cluster included respondents who received high values for the «Wealth and Power» factor (27%), the second cluster included respondents who chose the family and help people (24%), the third cluster, respectively, who received high values under the «Ability Development» factor (37%), and the respondents to the fourth cluster, who received the highest rates for the «Entertainment» factor (11%), came to the fourth cluster.

The most positive towards marriage are adolescents who fell into the family and help people cluster. If we consider the values that got into this cluster by factor analysis, then we can conclude that adolescents in this category are more family-socialized, however, from the traditional conceptions of marriage, as a need, or a commandment.

According to the received data, the least positive for the official marriage are the adolescents who fell into the fourth cluster of «entertainment», which indicates their concentration on communicating with their peers, and the conduct of time with them, that is, this cluster, still psychologically not ripe for the formation of representations or attitudes before marriage in general.

The adolescents of the «Wealth and Power» cluster, as people are motivated to replenish material wealth, are more likely to be boys, therefore, they imagine themselves as a person who provides a family and therefore has to have more power. The «Family and Aid to People» cluster is more traditional, so choosing a man as the head of a family is more likely to be the result of traditional perceptions of the role of the family. I would also like to note the presence of «entertainment» in the cluster of a tendency to shift responsibility and authority to another, because in this cluster the most expressive choice of the factor is «Depending on who is the leader».

Most teens believe that it is necessary to take actions in family conflicts. Adolescents in the Family and Assist People cluster are more likely to defend their thoughts, or to avoid conflicts at all.

In general, teens are not yet ready for intimate relationships. The youngest are ready for intimate relationships of a teenager from the cluster «Development of abilities». Most teens tend to believe that marriage is not an obstacle to self-development.

Most teens believe that sharing the budget should be taken by both family members, which may indicate uncertainty about the dominant roles in the family. There are differences in the division of roles in the family. The teenagers from the Wealth and Power cluster most of all consider that the budget should be distributed by a man or a man more than a woman. For women, a very small percentage of adolescents pays a role in the family

Family socialization and socio-cultural institutions can be introduced to improve family socialization. At the moment, work is underway at various levels to include the family in the socio-cultural activity, organization of its leisure activities. There are and a large number of projects for families, there is work to improve the quality of adolescent education, their socialization.

Key words: *schoolchildren valuable orientations, sociological research, family values, factor analysis, valuable clusters.*

УДК 338.482:316(075.8)

Ф. Ф. ШАНДОР

ТУРИСТИЧНО-РЕКРЕАЦІЙНА СУБКУЛЬТУРА ЯК НОВІТНІЙ ТРЕНД У СОЦІОЛОГІЇ

Туризм як виробничий інститут усвідомлює потреби значної частини населення – у туристичних товарах і послугах, а також для соціальних груп, що беруть участь у виробничому процесі, – задоволення потреб у роботі та заробітку, що мають різні соціальні статуси та відповідні соціальні ролі: працівники та роботодавці, керівники, підприємці, працівники середньої ланки, фахівці. Туризм як інститут виробництва використовує матеріальні та духовні ресурси для задоволення життєвих потреб людей у об'єктах споживання, рекреації, засобах виробництва.

Ключові слова: туризм, турист, туристичний ринок, інститут ринку, туристичні товари, туристична культура, туристично-рекреаційна субкультура.

У сучасній соціології та соціальній роботі поширена класифікація, що ґрунтується на виокремленні головних сфер соціальної діяльності соціального рівня: сім'я, економіка, політика, освіта. Їм відповідають соціальні інституції, які виконують функції упорядкування соціальних відносин у цих сферах. Їхнє призначення – задовольняти найважливіші (фундаментальні) життєві потреби суспільства. Їх є чотири:

- потреби у відтворенні людей – інститут сім'ї та шлюбу;
- потреби в добуванні засобів існування – економічні інститути, виробництво;
- потреби в безпеці й соціальному порядку – політичні інститути, держава;
- потреби у вирішенні духовних проблем, розробці й передачі нових знань, соціалізація підростаючого покоління, – духовні інститути в широкому розумінні, тобто включаючи науку й культуру.

У туристично-рекреаційній субкультурі можна виділити три рівні ієрархії: «чайники», «просто туристи» і старі, досвідчені члени групи, які ходять у походи вищих категорій складності. При цьому статусні розходження яскраво виражені тільки між першими двома щаблями, і лише між ними перехід відзначається особливим ритуалом. У цілому між туристами вкрай рідко можна зустріти відносини панування і підпорядкування, випадки приниження, знущань над нижчими за рангом. Здебільшого причину треба шукати: а) у спільності соціального походження, оскільки туризм – спорт інтелігентів; б) у добровільності перебування у турпоході; в) у тому, що гарні відносини усередині групи є умовою виживання групи на маршруті. Іронічні прізвиська тут не знають зневажливо-образливого характеру, описаного в соціологічній теорії наклеювання ярлика, а швидше виступають формою психологічного маркера. Матрацниками туристів-новачків

називають тому, що вони ще не звикли без домашнього комфорту й затишку, а чайниками – тому що гнуться при перших труднощах або тому, що беруть із собою в похід (через незнання) чайники. «Чайник» у туристському фольклорі, пише І. Є. Ферапонтов, – персонаж анекдотичний. Він відрізняється наївністю, невмінням збирати рюкзак, незнанням, які речі необхідні у поході, а які не потрібні, легко піддається на розіграш старих туристів» [7, с. 34].

До складу туристичної субкультури варто включати: а) речові компоненти (туристичний одяг, туристські приналежності, у тому числі рюкзак, намет, казанок, багаття тощо); б) вербальні жанри (розповіді, казки, анекдоти); в) ритуально-поведінкову складову, наприклад, обряд посвяти у туристи, марновірства. Міфологічна проза туристів включає три основні жанри – билини, повір'я і міфи (розповіді про походження надприродної істоти). До складу субкультурної писемності входять щоденники походів, карти, схеми маршрутів, лірика, пісні-переробки, жартівні грамоти, частівки, гімни; пародійні «документи», емблеми, саморобні медалі, ордени, кросворди, запрошення, літературні твори, присвячені, як правило, яким-небудь подіям у житті групи тощо. До них належать також написи на різних предметах побуту (ножах, ложках, штурмовках, наметах, тобто графіті). Деякі із цих документів функціонують самостійно, інші поєднуються в єдиний жанр – альбом.

Отже, туристична субкультура включає вербальні й письмові форми фольклору, обрядові традиції, міфологічні уявлення, пісенну творчість, систему цінностей і культурних уявлень, зокрема особливий кодекс честі й правила поведінки на природі, свій жанр фольклору. Середовищем побутування є виступає первинна контрактна група (туристська група) і первинна формальна організація (туристський клуб), що поєднує декілька таких груп. При цьому до однієї туристської групи можуть належати люди різних професій, захоплень, віку, соціального статусу, національності. Субкультура тут з'являється в ролі спільної мови, спільного культурного коду, що об'єднує в один рух велику кількість груп, що стоїть ніби над професійними й статусними бар'єрами.

Туристична культура виконує захисну функцію в межах часового періоду подорожі й географічного простору – території туристичного маршруту. Адже наявність сучасного туристичного обладнання, засобів пересування, захисного туристичного одягу та ліків суттєво підвищують безпеку туристів під час подорожі [8, с. 171].

Туристичній культурі також притаманна креативна функція. Саме бажання пізнати ще не відомі країни, території, рослинний та тваринний світи, організацію життєдіяльності у різних суспільствах, серед інших народів та етносів виступає чи не однією з головних спонукальних сил до подорожей.

Завдяки реалізації туристичною культурою своєї креативної функції відбувається збагачення культур різних континентів, зміцнюється культурна взаємодія між Сходом та Заходом. За визначенням сучасних культурологів людство ніби поділилося на два світи: Захід досяг успіхів в оволо-

дінні зовнішньою природою й матеріальним комфортом, Схід – в оволодінні внутрішньою природою й духовним комфортом. Вони взаємодоповнюють один одного. Нестачу матеріального комфорту на Сході компенсують досконалістю духовного, відсутність одного компенсується присутністю іншого. На Заході – все навпаки. Щоправда, сьогодні Схід щодо технічного прогресу наздогнав Захід, а Захід досяг успіхів в оволодінні східною культурою духовного споглядання. Чималу роль у цьому взаємозбагаченні відіграв туризм завдяки реалізації креативної функції туристичної культури.

Сигнікативна функція культури (від англ. sign – знак), буквально – функція приписування значень й цінностей. Те, що не залучено до культурного вжитку людства, має значення і цінності. Будь-які природні явища одне за одним протягом сотень тисяч років залучалися до культурного обігу, отримували найменування.

Так, розширюючи сферу культурного освоєння світу, людина одночасно розширює сферу позначуваних предметів. У підсумку обсяг культури й обсяг предметів, що набули цінності й значення, завжди збігаються. Це рівновеликі явища, але цим справа не обмежується. Охопивши сіткою значень певну сферу природи, людина постійно перейменовує, перепозначає, переоцінює щось усередині цієї сфери. Ті самі предмети в різних народів у різні історичні епохи набувають різного значення й цінності. У результаті ми можемо зустріти таких старожилів культурної ойкумени, які накопичили кілька десятків, якщо не сотень, значень. У сукупності вони становлять те, що можна назвати культурною або історичною біографією речей. Завдяки сигнікативній функції культура з'являється як осмислене уявлення про світ, неважливо, у якій конкретній формі виражено це уявлення – у вигляді філософської системи, поетичного вірша, міфу, наукової теорії.

Туристична культура реалізовує свою сигнікативну функцію завдяки розширенню під час подорожей обсягу та географії предметів, що позначаються, залученню до їх позначання іншомовних термінів і понять, досліджуючи біографії цих предметів у міфах, фольклорі, художніх творах і наукових теоріях [2].

Регламентація поведінки – і м'яка, і жорстка, – яка впливає з нормативної функції, неминує обмежує свободу дій людини. Норми, а їх у навколишньому житті безліч, дають поради щодо кожної дрібниці: це можна, а це не можна. Намагаючись виконувати обов'язки, ми неодмінно щось придушуємо в собі. А всяке придушення пов'язане з невдоволенням, напругою, конфліктністю. Існують навіть спеціальні теорії, згідно з якими культура – це неодмінно щось репресивне, насильницьке. Однак не варто впадати в крайність, зводячи культуру до придушення та витіснення. Але зовсім очевидно, що дотримання культурних норм, часто всупереч своїм бажанням і примхам, дається психіці нелегко. Будь-яка напруга вимагає компенсації, а цьому може допомогти тільки розслаблення – відпочинок, байдикування, зміна заняття, дозвілля.

І тут на допомогу приходять культура. Дозвілля в сучасному суспільстві немислиме без спілкуванням з музикою, театром, живописом, кіно, усілякими розвагами. Витончені японці люблять споглядати природу, особливо, коли цвіте сакура.

Нормативна функція туристичної культури реалізується за двома основними напрямками. Один з них – зовнішній, що виявляється в знайомстві й дотриманні основних вимог до поведінки, норм моралі, дотримання традицій та звичаїв народів і спільнот тих країн, якими пролягає маршрут туристичної подорожі.

Інший напрям – внутрішній, що виявляється в знайомстві та засвоєнні певних звичаїв, традицій, ритуалів життєдіяльності туристичної групи. Для новачків відбувається процес соціалізації – включення нового члена в групу, освоєння ним субкультурних цінностей і норм, набуття необхідних туристу навичок. У цей час новачкам доручають найбруднішу роботу: чистити казанки, ходити по воду, рубати дрова, розпалювати багаття. «Чайників» залякують страшними розповідями з туристської демонології. Усілякі «приколи» мають своєю метою «вибити» новачка зі звичного міського середовища, засвоєного там способу життя, показати неспроможність тих стереотипів спілкування, які він використовує в спілкуванні поза групою, для того, щоб ввести його у світ інших відносин, інших способів спілкування, які прийняті в туристському середовищі [5, с. 124].

Унормування туристичної культури за першим напрямком має міжнародний характер і в різних змістовних варіантах виявляється як на пострадянському туристичному просторі, так і за кордоном, тоді як за другим напрямком реалізація нормативної функції відбувається переважно в країнах колишнього Радянського Союзу [3].

Як бачимо, туристична культура достатньо представлена в реалізації чотирьох фундаментальних функцій культури: захисної, креативної, нормативної та сигнікативної. Однак найбільш вагомий її внесок у реалізацію комунікативної та релаксаційної функцій.

Комунікативна функція культури передбачає передачу інформації в будь-якому вигляді: усному й письмовому повідомленні, спілкуванні людей, груп, народів, використанні технічних засобів зв'язку тощо. Без спілкування із собі подібними неможливі ні суспільство, ні культура. Інформаційна ізоляція від культури завдає непоправної шкоди людській істоті, особливо на ранній стадії соціалізації. Людство винайшло безліч видів і способів комунікації. Це усна й письмова мова, штучні мови типу абетки Морзе, мови комп'ютерного програмування, а також технічні види зв'язку: радіо, телеграф, телебачення. Штучні помічники людини істотно перевершують природні [4].

Комунікативна функція туристичної культури виявляється, насамперед, у розширенні комунікативної мережі для забезпечення зв'язку туристів з місцем проживання, і відповідних інвестицій у міжнародний зв'язок від прибутків з туризму. По-друге, завдяки реалізації цієї функції зростають простір,

потреби й необхідність міжособистої комунікації туристів під час подорожі. Тим самим пом'якшується дія дисфункції культури, про яку зазначено вище. Стаючи туристом, людина потрапляє не лише в нове соціальне та ландшафтне середовище, але й в особливу комунікативну систему. Вона формується завдяки періодичним контактам туристів як усередині, так і між групами, як правило, з різних міст: на вокзалах і станціях, у туристичних клубах тощо.

Релаксаційна функція культури (від лат. *relaxatio* – послаблення) полягає в сприянні фізичному та психічному розслабленню, розрядці за допомогою розваг, свят, фестивалів, ритуалів, ігор. Джерелом розслаблення й відпочинку вважають туризм [6, с. 307]. Дійсно, туризм надає чимало унікальних можливостей для реалізації релаксаційної функції туристичної культури, яка здійснюється через обрядові традиції, міфологічну творчість, авторські пісні та фестивалі. Значне релаксаційне навантаження має обряд посвячення в туристи. Він містить у собі елементи, пов'язані зі складанням нормативів, перевіркою знань з тих або інших дисциплін, тобто проходження випробування або іспиту в пародійній формі, що наближають обряд до гри, карнавалу. Його сценарій розрізняється за регіонами й історичними періодами, найчастіше має імпровізаційний характер. Більше того, у тому самому клубі, групі з часом обряд змінюється, у ньому з'являються нові елементи. Обряд навіть в одній і тій самій групі практично не повторюється.

Зазвичай посвята в туристи відбувається в поході, на початку, наприкінці походу, під час днювання, після подолання перешкоди, тобто у визначеній тим чи іншим способом точці маршруту. Звичайний час для посвячення – ніч. Місцем може бути як звичайний намет, так і екзотичні місця, наприклад, печера або могила загиблого туриста. Туристи можуть залишати або спалювати, топити старі речі наприкінці походу, як жертву гограм або річці. Обряд може перетворюватися на розгорнуту виставу, наприклад, входження тремтячих від страху новачків у темну водонапірну башту, усередині якої встановлено палаючі свічки, і вся вона обвішана «повішениками» з рюкзаками. Посвященці піднімаються гримучими сходами на самий верх, підйом супроводжується замогильними туристичними піснями. На даху новачків обв'язують мотузкою й опускають із зовнішнього боку вежі, злегка розгойдуючи. Важливим в обряді є переодягання. Старі туристи можуть виконувати роль міфологічного персонажа: мерця в могилі, Нептуна, Домбайського Діда тощо. Часто використовують ритуальне биття, обливання водою, цілування символічних предметів, клятву, таврування [1, с. 152]. Таким чином, функції туристичної культури взаємодіють у нерозривній єдності, яку можна простежити в будь-якому явищі туристичної культури: обрядах, міфах, піснях, ритуалах, туристичних традиціях тощо.

Висновки

1. Туризм має всі сутнісні ознаки соціального інституту: мету діяльності, спрямовану на задоволення рекреаційних і культурних потреб великої соціальної спільноти – туристів, ряд функцій для досягнення цієї мети,

засоби й установи (як матеріальні, так і символічні, ідеальні), легітимність у суспільстві, традиції, цінності, санкції.

2. За класифікаційними ознаками туризм має статус неголовного соціального інституту, що належить до двох основних інститутів: культури та економіки.

3. Методологічним підґрунтям дослідження такого «гібридного» інституту є діяльнісний підхід та категорія «виробництво», розуміння туристичної діяльності як матеріального й духовного виробництва («виробництва самої людини»). «Виробництво самої людини» в інституті туризму реалізується через виробництво цінностей туристичної культури, утвердження туристичних звичаїв, традицій, обрядів, поширення авторської туристичної пісні та міфології. Водночас матеріальне виробництво в туризмі здійснюється шляхом виготовлення туристичних товарів і розробки туристичного продукту, їх представлення і продаж на туристичному ринку, споживання.

4. Як культурно-господарський соціальний інститут туризм у ролі господарських елементів має ознаки інституту виробництва, інституту власності, інституту ринку й інституту споживання щодо туристичних товарів і послуг, а також реалізовує всі основні функції інституту культури в контексті туристичної культури: захисну, креативну, сигнікативну, нормативну, комунікативну та релаксаційну функції.

Список використаної літератури

1. Шандор Ф. Ф. Бальнеологічний туризм. Туристичний маршрут «Мінеральні води Закарпаття» (Ужгород-Плоске-Поляна-Голубине-Свалява-Неліпино-Шаян-Драгово-Сойми-Келечин). *Науковий вісник УжНУ. Серія «Економіка»*. 2015. Вип. 1 (45). Т. 3. С. 152–156.

2. Шандор Ф. Ф. Ідеї, які стали реаліями: нові туристичні продукти Закарпаття. *Сучасна проблематика розвитку туристично-рекреаційної галузі* : матеріали Міжнар. наук. конф. (м. Ужгород, 25 вересня 2014 р.). Ужгород, 2014.

3. Shandor F. Strategic Innovation Planning as a Factor of Tourism Development in Ukraine. *Medzinarodna konferencia «Podnikanie a inovacie podnikatel'skych aktivit X»*. Presove, 29–30.04.2015. Presove, 2015.

4. Шандор Ф. Ф. Геотермальний туризм: новий тренд Закарпаття. *69-та підсумкова наукова конференція професорсько-викладацького складу ДВНЗ «УжНУ», секція: «Туризм. Туристична інфраструктура та сервіс. Інтердисциплінарні парадигми іноземної філології: аспекти міжкультурної взаємодії»*. Ужгород, 2015.

5. Стратегічний потенціал економічної системи: інноваційні та інституціональні механізми його активізації : монографія / В. П. Мікловда, Ф. Ф. Шандор, Н. Ю. Кубіній, В. В. Мошак. Ужгород, 2014. 420 с.

6. Лукашевич М. П., Шандор Ф. Ф. Соціологія масової комунікації : підручник. 2-ге вид., переробл. і доп. Київ : Знання, 2015. 367 с. (Вища освіта 21 століття). Гриф МОНУ (№ 14/18.02-1197 від 26.05.2005)

7. Лукашевич М. П., Мошак С. М., Шандор Ф. Ф. Соціологія туризму : підручник. Київ : Знання, 2015. 303 с. (Вища освіта 21 століття).

8. Закарпаття в незалежній Україні (1991–2016): до 25-річчя проголошення незалежності України : науково-популярний нарис / під заг. ред. М. Токаря ; автор. кол.: М. Басараб, Р. Жиленко, М. Зан, В. Кічера, Ю. Остапець, Г. Попович, В. Тарасюк,

М. Токар, С. Федака, В. Химинець, Ф. Шандор; відп. за вип. М. Токар / АДРС «Карпатія». Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2016. 288 с.

Стаття надійшла до редакції 03.11.2017.

Шандор Ф. Ф. Туристическо-рекреационная субкультура как современный тренд в социологии

Туризм как институт производства реализует потребности значительной части населения – в туристических товарах и услугах, а также для социальных групп, участвующих в производственном процессе, – удовлетворение потребностей в работе и заработках, имеющих разные социальные статусы и соответствующие социальные роли: рабочие и работодатели, руководители, предприниматели, сотрудники, специалисты. Туризм как институт производства использует материальные и духовные ресурсы для удовлетворения жизненных потребностей людей в предметах потребления, отдыхе, средствах производства.

Ключевые слова: туризм, турист, туристический рынок, институт рынка, туристические товары, туристическая культура, туристическо-рекреационная субкультура.

Shandor F. Tourist-Recreational Subculture as a Modern Trend in Sociology

Tourism, as an institution of production, realizes the needs of a large proportion of the population – in tourist goods and services, and for significant social groups involved in the production process – meeting the needs for work and earnings, having different social statuses and corresponding social roles: workers and employers, managers and executives, entrepreneurs, employees, specialists and others. Tourism, as an institution of production, uses material and spiritual resources to meet the vital needs of people in objects of consumption, relaxation, means of production

1. Tourism has all essential features of a social institution: the purpose of the activity aimed at meeting the recreational and cultural needs of a large social community – tourists, a number of functions for achieving this goal, means and institutions (both material and symbolic, ideal), legitimacy in society, traditions, values, and sanctions.

2. By classification, tourism has the status of secondary social institution belonging to two main institutions: culture and economics.

3. The methodological basis for the study of such a "hybrid" institute is the activity approach and the category "production", an understanding of tourism activity as material and spiritual production ("the production of the man himself"). "Production of the man himself" at the Institute of Tourism is realized through the production of the values of tourism culture, the establishment of tourist customs, traditions, rituals, the dissemination of author's tourist song and mythology. At the same time, material production in tourism is carried out through the manufacture of tourist goods and the development of tourist products, their representation and sales on the tourist market, and consumption.

4. As a cultural and economic social institute the tourism, in a role of economic elements, has the signs of the institute of production, the institute of property, the institute of the market and the institute of consumption in relation to tourist goods and services. It also implements all the main functions of the Institute of Culture in the context of tourism culture: protective, creative, synergistic, normative, communicative, and relaxation functions.

Key words: tourism, tourist, tourist market, market institute, tourist goods, tourist culture, tourist-recreational subculture.

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

УДК 316.334.22

В. О. БОЛОТОВА, Т. М. БАЙДАК

КАР'ЄРНІ ОРІЄНТАЦІЇ СУЧАСНОГО СТУДЕНТСТВА

У статті уточнено поняття кар'єри, кар'єрних планів і кар'єрних орієнтацій. Підкреслено, що кар'єрні орієнтації є менш чітко визначені порівняно з кар'єрними планами й виконують найбільш гнучку регулятивну функцію. Наведено дані конкретного соціологічного дослідження, за результатами якого виявлено уявлення сучасної студентської молоді (на прикладі НТУ «ХП») про кар'єру, кар'єрні орієнтації студентів, що домінують (за допомогою застосування методики Е. Шейна), їх структуру.

Ключові слова: кар'єра, кар'єрні плани, кар'єрні орієнтації, студентство.

У наш час успішна інтеграція в систему трудових відносин та самореалізація випускників вищих навчальних закладів усе більше залежить від уміння будувати власну кар'єру ще під час навчання, чіткого розуміння особистих цілей та можливих засобів їх реалізації. Проте відсутність упевненості в майбутньому внаслідок перманентної економічної та політичної кризи призвела до того, що під час перебування у вишу молодь усе менше будує довгострокові плани. Тому все частіше спостерігається відсутність у студентів чітких намірів та уявлень щодо майбутньої професійної діяльності. Унаслідок цього істотно знижується мотивація до навчання, падають показники успішності, загалом знижується якість освіти, оскільки студенти не бачать необхідності отримувати знання, які вони не зможуть застосувати на професійній ниві. Надалі ці процеси спричиняють до зростання рівня безробіття та незадоволеності життям, збільшення міграційних настроїв студентської молоді – найперспективнішої частини українського суспільства.

Загальні питання кар'єри як об'єкта соціологічного аналізу висвітлено в працях таких учених, як: Р. Бендикс, П. Блау, П. Бурдьє, М. Вебер, Е. Гідденс, О. Данкен, К. Девіс, С. Ліпсет, Д. Локвуд, У. Мур, Т. Парсонс, П. Сорокін, С. Стюарт, Е. Х'юз та ін. Значним внеском у розробку цієї проблематики стали ідеї представників менеджменту людських ресурсів, а саме: М. Арчера, Б. Бернстайна, Дж. Коулмана, Д. Макклелланда, Р. Тернера, Я. Щепаньського та ін.

Кар'єру також досліджено в працях соціологів, присвячених аналізу інших соціальних явищ і процесів: ціннісних орієнтацій, вибору занять та професій (В. С. Бакіров, О. Г. Здравомислов, В. Л. Оссовський, Є. О. Подольська, А. О. Ручка, М. Х. Титма, Ф. Р. Філіппов); формування потреб у праці (В. Ф. Анурін, В. О. Соколов, О. О. Якуба); мотивів, стимулів, причин невдо-

воленості працею (В. А. Полторак, І. М. Попова, М. М. Саппа, В. О. Ядов); процесу життєтворчості особистості (Е. А. Афонін, Є. І. Головаха, Л. Г. Сокур'янська, І. П. Рущенко); соціального планування на підприємстві (Б. Г. Нагорний, Л. М. Хижняк); соціальної регуляції трудової поведінки (А. І. Андрющенко, В. Є. Пилипенко); відновлення структури трудової зайнятості (А. І. Вишняк, О. Д. Куценко).

Однак, незважаючи на досить вагомий науковий досвід у вивченні різноманітних аспектів побудови та розвитку кар'єри молоді, наявні теоретичні розробки та практичні рекомендації не встигають адекватно відображати зміни, що відбуваються в свідомості молодих українців. Для цього необхідно проводити постійний моніторинг настроїв, мотивів та орієнтацій молоді щодо майбутньої кар'єри. Отримані дані дадуть змогу оптимізувати профорієнтаційну роботу навчальних закладів, підвищити її ефективність.

Мета статті – виявлення кар'єрних планів студентів вищих навчальних закладів (на прикладі НТУ «ХП»).

На сьогодні у вітчизняній та зарубіжній літературі запропоновано велику кількість визначень поняття кар'єри. Їх різноманітність залежить від того, у ракурсі якої сфери суспільного життя розглядають це поняття, у який період історичного розвитку суспільства воно розвивалося, та, звичайно, який автор дав визначення. З одного боку, поняття «кар'єра» є більш вузьким порівняно з терміном «життєві плани», які узагальнюють уявлення індивіда або групи стосовно їх подальшого соціального статусу в професійній, сімейній чи іншій сфері життєдіяльності. З іншого – більш ширшим за «соціальне просування» чи «переміщення», «мобільність», «соціальний успіх» тощо [1].

Дж. Розенбаум розглядав кар'єру як турнір, як послідовність змагань за перехід на позицію вищого рівня. К. Макдональд і Л. Найт досліджували кар'єру через «кар'єрне зростання», використовуючи ці терміни як синонімічні. На їх думку, кар'єрне зростання – це процес запланованих дій, спрямованих на досягнення життєвих цілей та реалізацію особистої зайнятості. Таким чином, кар'єрне зростання – це підсумок індивідуального планування кар'єри [2].

Схожих поглядів дотримується А. Я. Кібанов, визначаючи «кар'єру» як індивідуально усвідомлені, власні судження людини про трудове майбутнє, очікувані шляхи самовираження та задоволення працею, поступове просування трудовими сходами, зміну навичок, здібностей, кваліфікаційних можливостей і розмірів винагороди, пов'язаних з діяльністю індивіда. Із цього погляду, «кар'єра» – це просування вперед обраним шляхом діяльності з метою отримання більших повноважень, здобуття вищого статусу, престижу, влади, матеріального статку [3].

Ми згодні з В. Ю. Івановим, який вважає кар'єру процесом професійного, соціально-економічного розвитку людини, що виражається в її

просуванні щаблями посад, кваліфікації, статусів, винагород та фіксується в певній послідовності займаних на цих щаблях позицій [4].

Кар'єрними планами можна вважати, за визначенням А. Я. Кібанова, індивідуально усвідомлені, власні судження людини про трудове майбутнє, очікувані шляхи самовираження та задоволення працею, плани про поступове просування трудовими сходами, зміну навичок, здібностей, кваліфікаційних можливостей і розмірів винагороди, пов'язаних із професійною діяльністю [3].

На початку побудови кар'єрного шляху найбільш значущим є формування кар'єрних орієнтацій, якими людина керується, вибираючи та моделюючи майбутній життєвий і професійний шлях. Кар'єрні орієнтації менш чітко визначені порівняно з кар'єрними планами та цілями і виконують найбільш гнучку регулятивну функцію. Визначаючись через такі родові терміни, як: потреби, мотиви, установки, уявлення, цінності тощо, – кар'єрні орієнтації можуть бути двох типів: вертикальна орієнтація на соціально-посадову кар'єру та горизонтальна орієнтація на розвиток професійної майстерності [5].

Досить поширеними є типології кар'єрних орієнтацій, розроблені Б. Дерром та Е. Шейном. Перший виділив п'ять типів кар'єрних орієнтацій: просування по службі, прагнення до незалежності, безпеки, професіоналізму та рівноваги.

Більш деталізованою є типологія Е. Г. Шейна. У ній виділено вісім головних кар'єрних орієнтацій особистості:

- професійна компетентність, яка пов'язана з наявністю здібностей у певній галузі;
- менеджмент – орієнтація на інтеграцію зусиль інших людей, прийняття відповідальності за кінцевий результат діяльності групи співробітників або організації загалом;
- автономія – орієнтація на звільнення від організаційних правил, приписів і обмежень;
- стабільність – потреба в безпеці та стабільності місця роботи й місця проживання;
- служіння – орієнтація на роботу заради людства, бажання змінити цей світ на краще;
- виклик, це гостра необхідність конкуренції, подолання перешкод цінність перемоги над іншими;
- інтеграція стилів життя є орієнтацією особистості на збалансоване професійне та сімейне життя [6].

Е. Шейн назвав ці орієнтації «кар'єрними якорями». «Кар'єрний якір» – це вектор прагнень у трудовій діяльності, тобто основні трудові цінності, потреби та мотиви людини, усвідомлення власного призначення, яке діє як певний примус. Це саме ті установки, які людина не може відкинути, приймаючи рішення щодо побудови власної кар'єри [6].

Дослідження 480 студентів НТУ «ХПІ» щодо їх кар'єрних планів, яке було проведено на початку 2017 р. студентами й викладачами кафедри соціології та політології, показало, що успішна кар'єра в розумінні студентів – це можливість власного розвитку та реалізація свого потенціалу (63%), підвищення доходу (47%), зростання професійної майстерності (42%). Причому 39% не пов'язують розвиток своєї кар'єри з Україною й бажають після закінчення НТУ «ХПІ» емігрувати за кордон.

Щодо відповідей студентів студентів різного напрямку навчання, то респонденти, які вивчають комп'ютерні науки, на перше місце поставили саме розвиток професійної майстерності (33%), можливо, це пов'язано з тим, що просування посадовими сходами в ІТ-професіях безпосередньо пов'язано саме з професійними вміннями. Для гуманітаріїв більш пріоритетною стає самореалізація (43%). Найбільш прагматичними сьогодні виявилися студенти технічного фаху, вони вважають успішною лише ту кар'єру, яка буде давати прибуток (34%).

Для вивчення емоційного образу посадової та професійної кар'єри студентів було використано метод семантичного диференціалу. Респондентам було запропоновано вказати свої асоціації за одинадцятьма парами визначень, кожна з яких була розташована на семибальній шкалі (від –3 до +3).

Згідно з отриманими результатами поняття «посадова кар'єра» асоціюється із чимось престижним (2,88 бала), важливим (2,85 бала), гарним (2,83 бала) та бажаним (2,74 бала). Однак, саме посадову кар'єру студенти вважають більш напруженою. Водночас «професійна кар'єра» є більш гарною (2,99 бала), сильною (2,94 бала), необхідною (2,71 бала), бажаною (2,69 бала) та важливою (2,55 бала).

Більша половина опитаних, оцінюючи свою спроможність знайти своє місце на ринку праці, зазначила, що будуть працювати як наймені працівники в тій чи іншій організації (63%), тільки у 13% студентів в планах заснувати власний бізнес, ще четверта частина (25%) вагається, не знаючи, що їй чекає в майбутньому.

Розуміючи важливість побудови кар'єри та професійного розвитку, студентська молодь зазначає, що заради цього здатна поступитися, насамперед, місцем проживання (50%). На другому місці вільний час – майже половина опитаних респондентів (45%) готові виконувати свої професійні обов'язки в збиток відпустці чи вихідним. Третина студентів готова поступитися сном (30%).

Застосування тестової методики Е. Шейна, адаптованої В. О. Чікер та В. Е. Вінокуровим [7], дало змогу виділити чотири рівні кар'єрних орієнтацій опитаних студентів: високий (стабільність – 7,1 балів), середній (автономія – 6,4 балів, інтеграція – 6,3 балів, менеджмент – 6,1 балів, служіння – 6,1 балів), нижчий (виклик – 5,4 балів, професійна компетентність – 5,0 балів).

Для розуміння структури кар'єрних орієнтацій студентів застосовано факторний аналіз (метод варімакс). Це дало змогу виділити головні напрями в кар'єрних устремліннях респондентів. Змінні, що увійшли в один фактор з високим факторним навантаженням, сильно корелюють між собою. Нагадаємо, що фактори, які було виділено, демонструють головні розбіжності у кар'єрних орієнтаціях опитаних.

До першого фактора, який описує 41% загальної варіації, увійшли стабільність роботи, стабільність місця проживання, професійна компетентність, інтеграція стилів життя. Його можна умовно вважати орієнтацією на стабільність. Це схильність уникати ризиків та невдач, бажання бути впевненим у майбутньому, засобом чого вважають наполегливість у професійному розвитку.

До другого фактора (оскільки він описує 39% загальної варіації всіх змінних) увійшли підприємництво, менеджмент та незалежність (автономія). Цей фактор можна інтерпретувати як орієнтацію на лідерство. Така установка означає активність, амбіційність, відповідальність, готовність іти на ризик.

Тобто для опитаних студентів найбільш характерними є орієнтації на стабільність роботи та лідерство. Частина студентської молоді прагне до життєвого балансу між кар'єрою, сім'єю та саморозвитком. Інша – бажає самостійності й незалежності, готова ризикувати, змінювати місце проживання, емігрувати з країни та стійко витримувати всі тимчасові незручності.

Кар'єрне зростання, на думку студентів, залежить, передусім, від рівня професіоналізму та накопичених знань і навичок (75%). Більше ніж половина вказали також важливість особистісних якостей людини (64%). Усі інші фактори належать до зовнішніх чинників, що свідчить про схильність молоді перекладати відповідальність за своє життя, успіх та кар'єру на сторонні чинники: чи то керівництво (43%), чи соціально-економічну та політичну ситуацію в країні (24%), чи то навіть просте везіння (17%). Такий стан речей, безсумнівно, спрощує погляди студентів на власне життя та дає змогу в разі відсутності будь-якого кар'єрного розвитку звинувачувати всіх інших, крім себе самого. Різниця у відповідях студентів за статтю, напрямом та рівнем навчання, а також фінансовим статком родини виявлено не було.

Щодо факторів, які впливають на кар'єрні установки під час навчання, то більшість студентів (64%) вважає, що найважливішим чинником є можливість проходження справжньої практики в організації, причому з подальшим працевлаштуванням у ній, якщо пощастить. Другим важливим чинником є можливість стажування за кордоном (44%), що не дивно, з такими настроями виїхати з країни. На третьому місці чинники, які цілком залежать від університету – це якісна матеріально-технічна база (40%) та професіоналізм викладачів (37%).

Різниця спостерігається у відповідях респондентів різних років вступу до університету. Так, першокурсники підкреслюють важливість самостійного вибору деяких предметів (11%), але чим старші стають студенти,

тим нижчі позиції займає цей вибір, а ось професіоналізм викладачів та його вплив на професійне формування студентської молоді збільшується: із сьомого місця (7%) на першому курсі до другого місця на п'ятому – шостому курсах навчання (19%).

Студенти, які обрали фаховими комп'ютерні науки, на друге місце поставили наявність додаткових поглиблених курсів зі спеціальності (18%). Водночас для інших студентів гуманітарного, економічного та інженерно-технічного профілів навчання на другому місці сучасної матеріально-технічної бази (по 16% відповідно).

Висновки. Таким чином, дослідження показало, що успішна кар'єра в свідомості студентів НТУ «ХП» асоціюється з особистою реалізацією, підвищенням доходу та зростанням професійної майстерності. Уявляючи майбутню роботу, студенти очікують, що вона буде високо оплачуваною, принесе задоволення та сприятиме розвитку професійних навичок. Заради цього вони готові поступитися навіть своїм звичним життям та відпочинком.

Провідним мотивом та головною цінністю при реалізації кар'єри в респондентів є стабільність роботи. Кар'єрна орієнтація на стабільність зумовлена потребою в безпеці та передбачає пошук роботи в такій організації, яка забезпечує тривалий термін служби, має гарну репутацію, піклується про працівників після звільнення, виглядає більш надійною в своїй галузі. Люди з такою орієнтацією більшою мірою схильні відповідальність за управління кар'єрою перекладати на роботодавців. На другому місці орієнтація на «автономію». Таким студентам важливо самостійно вирішувати, як, коли й що робити для досягнення тих чи інших цілей. Також для респондентів важливим виявилось гармонізувати професійну та особисту сфери. Кар'єрне зростання, на їх думку, залежить від рівня професійних компетенцій та особистісних якостей людини.

Список використаної літератури

1. Аблажей А. М. Научная карьера в представлениях студентов и аспирантов. Факторы выбора и критерии успеха. *Вестник НГУ*. 2006. № 2. С. 98–104.
2. McDonald K. S., Hite L. M. Reviving the relevance of career development in human resource development. *Human Resource Development Review*. 2005. № 4. Р. 418–439.
3. Кибанов А. Я., Лукьянова Т. В., Лобачева А. С. Планирование карьерного роста: Инновации на государственной службе : монография. Москва : ООО «Купер Бук», 2015. 161 с.
4. Иванов В. Ю. Управление карьерой менеджера: необходимость и основное содержание. *Менеджмент в России и за рубежом*. 1998. № 5. С. 45–53.
5. Воронкова А. Б. Карьерные ориентации у студентов с разным уровнем удовлетворенности жизнью. *Международный студенческий научный вестник*. 2015. № 5. С. 190–192.
6. Schein E. H. Career anchors revisited: Implications for career development in the 21st century. *Academy of Management Executive*. 1996. № 4. Р. 80–89.
7. Чикер В. А. Психологическая диагностика организации и персонал. Санкт-Петербург : Речь, 2004. 176 с.

Стаття надійшла до редакції 17.11.2017.

Болотова В. А., Байдак Т. М. Карьерные ориентации современного студенчества

В статье уточняются понятия карьеры, карьерных планов и карьерных ориентаций. Подчеркивается, что карьерные ориентации менее четко определены по сравнению с карьерными планами и выполняют наиболее гибкую регулирующую функцию. Приводятся данные конкретного социологического исследования, по результатам которого выявляются представления современной студенческой молодежи (на примере НТУ «ХПИ») о карьере, доминирующие карьерные ориентации студентов (с помощью применения методики Э Шейна), их структура.

Ключевые слова: *карьера, карьерные планы, карьерные ориентации, студенчество.*

Bolotova V., Bajdak T. Career Orientations of Modern Students

The article clarifies the concepts of career, career plans and career orientations. Career is defined as a process of professional, social and economic development of the person, which is expressed in the promotion of posts, qualifications, statuses. Career plans are understood as person's perceived, own judgments about his or her professional future, expectations of further professional development, remuneration related to professional activities..

It is emphasized that career orientations are less clearly defined in comparison with career plans and perform the most flexible regulatory function. At the beginning of building a career, formation of career orientations is the most significant, since these are exactly the settings that a person is oriented, building his career.

In the article it is described career orientations of modern student youth based on the results of a sociological study conducted among students NTU «KhPI». The study used E. Shane's method which distinguished eight types of career personal orientations: professional competence, management, autonomy, stability, security need, service and challenge.

These types, according to E. Shane, are «career anchors» – core labor values, needs and motives of a person, awareness of his own destiny, which acts as a kind of compulsion.

A study of 480 students of NTU «KhPI» on their career plans, which was conducted in early 2017 by students and teachers of the Department of Sociology and Political Science, showed that the leading motive and the main value in implementing a career among respondents is stability. In the second place is the orientation on «autonomy». It is also important for students to harmonize the professional and personal spheres.

The using of factor analysis (varimax method) made it possible to identify the main directions in the career aspirations of the respondents. They are orientation to stability (the tendency to avoid risks and failures, the desire to be confident in the future, which means persistence in professional development) and (activity, ambition, responsibility, readiness to take risks).

A successful career, in the understanding of students, is the opportunity for one's own development and realization of their potential, increase of income and growth of professional skills. And 39% of respondents do not associate the development of their career with Ukraine and want to emigrate abroad after graduating from the university.

Recognizing the importance of building a career and professional development, student youth notes that for the sake of this they are ready to sacrifice primarily the place of residence, on the second – rest: almost half of the respondents are ready to fulfill their professional duties to the detriment of vacation, weekend or sleep.

Most of the students are attributed to factors that affect their career settings during training: the possibility of real professional practice, an internship abroad, a high-quality material and technical base and the professionalism of teachers.

Key words: *career, career plans, career orientations, students.*

УДК 316.334.(477.87)

Н. І. ВАРГА

СОЦІАЛЬНІ АСПЕКТИ НЕФОРМАЛЬНОЇ ЗАЙНЯТОСТІ МОЛОДІ В УКРАЇНІ

У статті сконцентровано увагу на соціальних аспектах неформальної зайнятості молоді, яка може виступати результатом як соціальної ексклюзії, так і добровільного виходу за межі інституціоналізованої економічної діяльності. У першому випадку це маргінали й дискриміновані групи (нелегальні трудові мігранти, молодь, жінки, пенсіонери), які не мають доступу до формального ринку праці. Як наслідок, дотримуючись стратегії фізичного виживання, індивіди готові братися за будь-яку роботу, незважаючи на низьку зарплату, важкі умови праці тощо. У другому випадку неформальна зайнятість – наслідок добровільного й свідомого вибору індивіда. Вибір на користь неформального сектору зумовлений тим, що він забезпечує більшу автономію, гнучкість і свободу діяльності, доходи учасників, що особливо важливо для молоді.

Ключові слова: зайнятість, ринок праці, неформальний сектор, молодь, технології соціальної роботи з молоддю.

Посилення кризових тенденцій на ринку праці стає однією з основних причин поширеності достатньо песимістичних тенденцій у сфері зайнятості молоді. Так, негативними тенденціями у сфері зайнятості молоді є зростання загального рівня економічної активності населення, зокрема за рахунок попиту на робочі місця та самозайнятості в неформальній економіці; перевищення в декілька разів рівня безробіття порівняно із зареєстрованим, включаючи показники прихованого безробіття; відмінності гендерної та вікової структур реального безробіття; масштаби та якісні характеристики зайнятості населення в тіньовій економіці.

Головною ознакою становища молоді на ринку праці є диспропорція між пропозицією та попитом на робочу силу. Більшість молодих людей, особливо тих, які навчаються, прагнуть працювати й мати власне джерело для існування. Це підтверджує відносно високий рівень економічної активності громадян віком 15–29 років. Важливими проблемами є вимушена незайнятість або, навпаки, рання зайнятість молоді віком від 15 до 19 років, безробіття серед сільського населення, працевлаштування молодих спеціалістів тощо. Зокрема, найменш конкурентоспроможною на ринку праці є міська молодь віком 15–19 років, яка здебільшого не має професійної освіти й досвіду роботи. 3-поміж цієї категорії майже кожен другий з економічно активних – безробітний, що становить 10% усіх безробітних. Науковці вважають, що проблема вимушеної незайнятості є більш актуальною для міської молоді, ніж сільської. Стосовно сільської молоді низький рівень безробіття пояснюється особливими можливостями її зайнятості в особистому підсобному господарстві, де робота понад 20 годин на тиждень з метою продажу або обміну отриманої від цієї діяльності продукції

не дає підстави зараховувати осіб, зайнятих нею, до безробітних. Частина молодих людей, які не мають роботи, готові стати до неї, але за період обстеження припинили пошуки роботи, належить до економічно неактивного населення, тобто їх не можна вважати «безробітними». Здебільшого ці особи припинили пошуки роботи, тому що тривалий час не можуть знайти її, і вичерпали всі можливості для працевлаштування.

Проблемам регулювання ринку праці, відтворення трудового потенціалу приділено багато уваги в працях М. Армстронга, С. Вільямса, Д. Гелбрейта, Р. Еренбурга, Дж. Кейнса, К. Макконнелла, А. Оукена, В. Марцинкевича, А. Рофе, П. Самуельсона, А. Сміта, а також у працях українських вчених: О. Амоші, А. Базиліюк, Д. Богині, І. Бондар, О. Грішнєвої, Т. Заяць, А. Колота, О. Кузнєцової, Е. Лібанової, О. Новикової та ін.

Теоретичні й практичні аспекти самозайнятості, неформальної зайнятості населення висвітлено в працях Т. Базиленко, В. Гімпельсона, Р. Капелюшнікова, Д. Стребкова, П. Петракова. Серед українських учених, що зробили вагомий внесок у дослідження причин неформальної зайнятості, відзначимо С. Бандура, І. Гнибіденка, Е. Лібанову, О. Макарову, П. Саблука, М. Соколик, В. Юрчишина та ін.

Метою статті є аналіз соціальних аспектів зайнятості молоді в неформальній сфері.

Іншою характерною особливістю зайнятості молоді є її залученість до неофіційної, неформальної зайнятості. Аналіз неформальної зайнятості в розрізі вікових груп свідчить, що найвищий її рівень характерний для осіб у віці 15–24 роки (34,6%) та у віці 60–70 років (36,6%). Як бачимо, найвищий рівень неформальної зайнятості зафіксований серед молоді (15–24 роки) та осіб похилого віку (60–70 років). Зауважимо, що представники саме цих вікових груп, є найменш соціально захищеними в країнах периферійного капіталізму, до яких належить Україна. Дискримінація молоді та пенсіонерів (так званий ейджизм) у доступі до офіційних робочих місць, а також невеликий розмір отримуваних ними державних соціальних трансфертів (стипендії, пенсії) змушує шукати неформальні джерела отримання додаткових засобів існування.

15-та Міжнародна конференція статистики праці в 1993 р. визначила неформальний сектор як «сукупність господарських одиниць, що зайняті виробництвом товарів і послуг з ціллю забезпечити себе роботою та прибутками». Трудові відносини, якщо вони існують, базуються переважно на залученні випадкових працівників, родинних і особистих зв'язках, а не на договірних началах, що гарантують формальні гарантії» [5]. Надалі це визначення лягло в основу виробничого підходу. Цей підхід жорстко відокремлює неформальну зайнятість від формальної, передбачаючи, що потрапляють до неї люди вимушено. У ряді випадків робота є низькооплачуваною й соціально незахищеною, іноді її навіть вважають формою безробіття (особливо за відсутності соціальних виплат). Праця ця технологічно

примітивна, відсутня технологізація процесу виробництва, а працівники низькокваліфіковані та неосвічені. Відповідно до виробничого підходу неформальний сектор являє собою сегмент «поганих» робочих місць, а в офіційному секторі сконцентровані «гарні» робочі місця [5]. МОП закріпила це положення в своїй резолюції з вимірювання зайнятості в неформальному секторі в 2000 р., показуючи, що підприємства неформального сектору – приватні підприємства, власниками яких виступають індивіди або домашні господарства, що не мають статусу юридичної особи й володіють обмеженими фінансовими ресурсами (рис. 1).

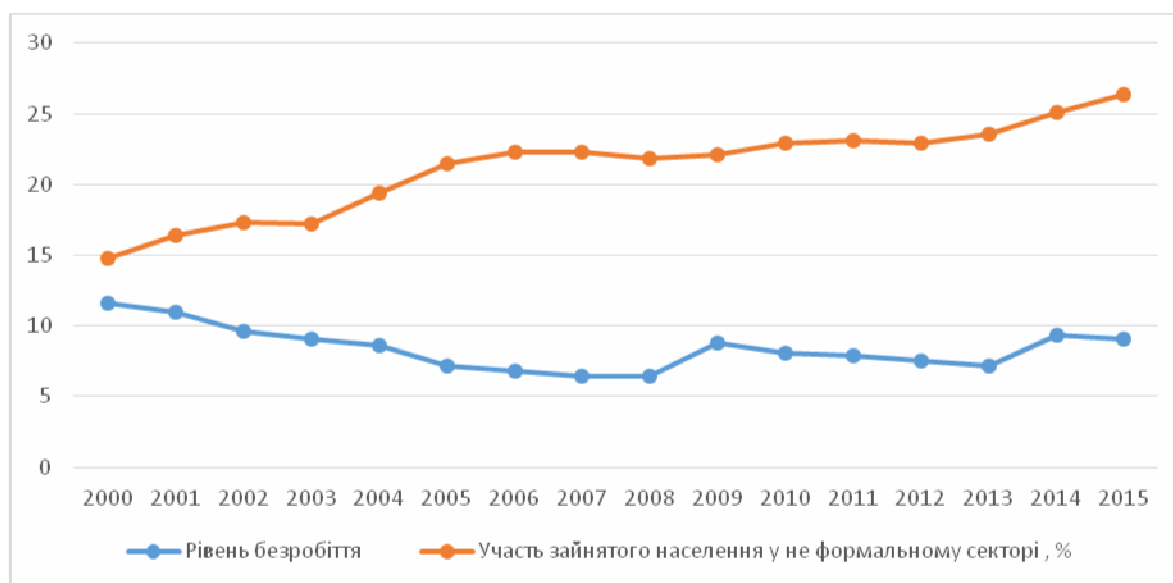

Рис. 1. Взаємозв'язок величини неформальної зайнятості з величиною безробіття

Вважають, чим більше безробіття, тим менша ймовірність зайнятості в офіційній економіці. Відповідно, мають збільшитися можливості неформальної зайнятості. І навпаки, чим нижчий рівень безробіття, тим більше є можливостей зайнятості в легальній економіці, що приводить до скорочення неформальної зайнятості. Рівень безробіття з 2000 р. зменшився з 11,6% до 7,6% в 2016 р. Це означає, відповідно до традиційного підходу, що мала б скоротитися й неформальна зайнятість. Між тим ситуація в Україні майже протилежна: неформальна зайнятість, за офіційними показниками, зростає з 11,6% до 26,2%.

Загальними ознаками неформальної зайнятості виступають такі характеристики, як: націленість на виживання, а не на накопичення капіталу; націленість на забезпечення зайнятості, а не на максимізацію середньої прибутковості; гнучкість і багатоманітність способів заробітку; трудомісткі роботи на стихійних ринках з високим ступенем невизначеності; сукупність «незахищеної» праці, що перебуває за межами державного регулювання; доступність подібної праці й використання в ній сімейних, родинних і місцевих ресурсів; взаємопідтримка та кредитування, що більшою

мірою засновано на довірі й родинності, ніж на контрактних відносинах; родинність, сусідство і належність до певної місцевості; незареєстроване підприємництво.

Зазначені категорії населення вразливіші та соціально незахищені в сучасних умовах господарювання (табл. 1). Проте, як слушно зазначає К. Уїльямс, неформальна зайнятість може виступати результатом як соціальної ексклюзії, так і добровільного виходу за межі формально інституціоналізованої економічної діяльності. У першому випадку маємо справу з різноманітними маргіналізованими та дискримінованими групами (нелегальні трудові мігранти, молодь, жінки, пенсіонери), які не мають доступу до формального ринку праці, або цей доступ значно ускладнений, або самий формальний сектор економіки надто слабкий, щоб генерувати великий попит на робочу силу. Як наслідок, дотримуючись стратегії фізичного виживання, індивіди готові братися за будь-яку роботу, незважаючи на низьку зарплату, важкі умови праці тощо. У другому випадку неформальна зайнятість є результатом дії не безособових, відчужених від людини, соціальних структур, а наслідком добровільного та свідомого вибору індивіда. Найчастіше вибір на користь неформального сектору зумовлений тим, що він забезпечує більшу автономію, гнучкість та свободу діяльності суб'єктів, ніж формальний сектор капіталістичної економіки (однією з форм є фриланс-терство, робота вдома, творчі професії).

Таблиця 1

Кількість неформально зайнятого населення за статтю, місцем проживання та віковими групами в 2016 р.

	Усього, тис. осіб	У тому числі за віковими групами (років), у % до загальної кількості зайнятого населення від- повідної вікової групи							Праце- здатного віку, тис. осіб
		15–24	25–29	30–34	35–39	40–49	50–59	60–70	
Усе насе-	3960,4	34,6	25,6	23,3	23,2	21,9	22,6	36,6	3720,2
лення									
жінки	1683,0	32,0	21,6	18,7	21,3	18,7	20,7	38,5	1556,0
чоловіки	2277,4	36,5	28,6	26,9	25,0	25,2	24,6	34,6	2164,2
міські									
поселення	1912,6	25,9	19,2	17,6	17,2	15,9	14,6	14,4	1855,1
сільська міс-									
цевість	2047,8	46,6	39,3	40,8	38,8	34,8	39,7	71,0	1865,1

У більшості випадків, молодіжний характер неформальної зайнятості виявляється в потребі додаткового заробітку під час здобуття освіти. У 2016 р. серед неформально зайнятого населення понад дві третини (66,5%) становили особи, які мали професійно-технічну та повну загальну середню освіту, а серед офіційно зайнятого населення переважали особи з вищою освітою (включаючи повну, базову та неповну вищу освіту) (61,1%), Зауважимо, що рівень освіти цілком корелює з участю в неформальній еко-

номічній діяльності: чим освіченіша особа, тим рідше вона займається такою діяльністю (рис. 2).

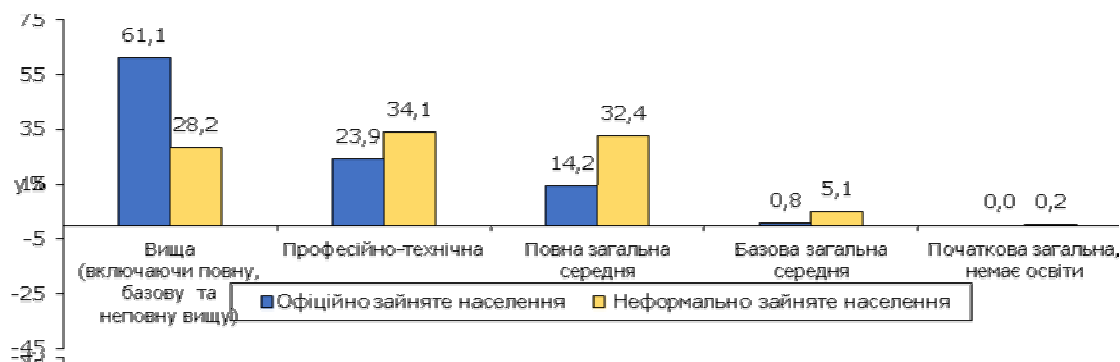

Рис. 2. Формальна та неформальна зайнятість населення за освітою в I півріччі 2016 р. (у % до кількості зайнятого населення за типом робочого місця)

Більшість населення, залученого до неформальної економіки, цілком свідомо та добровільно зробила вибір на її користь. Таким чином, неформальна зайнятість перетворилась на стратегію пристосування та діяльності соціальних агентів в умовах капіталістичних відносин. Насамперед, це стосується самозайнятих. Водночас, багато роботодавців схильні порушувати норми трудового законодавства, нав'язуючи працівникам неформальну зайнятість як безальтернативне явище (зайнятість без укладання трудового договору, заробітна плата в «конверті»). Не дивно, що саме для працюючих за наймом неформальна зайнятість має вимушений характер і є проявом ексклюзії та численних депривацій, яких вони зазнають у повсякденному житті.

Найбільш поширеними серед молоді формами трудової, економічної неформальної зайнятості є трудова міграція (можливість виїздити на заробітки зі збереженням колишнього місця основної роботи, навчання чи стажування за направленням фірми, що гарантує місце роботи після повернення); залучення молоді до підприємницької діяльності (торгівля, сфера обслуговування, сільське господарство, переробне виробництво, виробництво продуктів харчування і споживчих товарів), участь молоді в тіньовій, неформальній економіці (виробництво, продаж і перепродаж домашньої сільськогосподарської продукції, випадкові заробітки в приватних осіб, виробництво, продаж і перепродаж промислових товарів, економічний туризм). Досить важливими джерелами доходів для молоді є також такі види незареєстрованої діяльності, як робота водієм на власному автомобілі, заняття домашніми ремеслами, будівельними, ремонтними роботами.

Поглиблення економічної кризи в Україні та затягування війни на Донбасі дають підстави прогнозувати подальше поширення й поглиблення практик неформальної зайнятості. Особливо це стосується невідконтроль-

них українській владі територій, де вже протягом останнього року жваво згортається як великий, так і малий та середній легальний бізнес. Збройний поділ власності, застосування «сірих» та відверто нелегальних бізнес-схем, потреба населення у фізичному й соціальному виживанні в умовах воєнних дій та економічної блокади повернули ці регіони в добу первісного накопичення капіталу 1990-х рр. Відповідно до цього, деградують і соціально-трудова відносина, які стрімко втрачають формалізований характер.

Якщо говорити про форми й методи роботи органів державної влади (центрів зайнятості, центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді) щодо сприяння працевлаштуванню та вторинній зайнятості молоді, то пріоритет у профорієнтації й сприянні вторинній зайнятості молоді належить таким формам роботи: надання групової профконсультаційної допомоги у формі лекцій, зустрічей з працівниками різних професій, круглих столів з проблем профорієнтації та працевлаштування, семінарів, конференцій; проведення індивідуальної профконсультаційної роботи в спеціально створених консультативних пунктах, у яких здійснюється тестування, анкетування, реалізація тренінгових програм для безробітної молоді; проведення профдіагностичної роботи, яка значно полегшується в умовах комп'ютеризації центрів ССМ, спрямованої на допомогу молодим людям при професійному визначенні; залучення підлітків і молоді до профінформаційних масових заходів – проведення днів соціального захисту молоді, днів відкритих дверей, ярмарків вакансій; створення та поповнення банку даних про навчальні заклади, фірми з працевлаштування, вакантні робочі місця.

Зрозуміло також, що формальні, директивні засоби забезпечення й регулювання процесів у сфері зайнятості повинні відходити в минуле, актуальним стає пошук нових підходів, перейняття досвіду високо розвинутих країн у регулюванні цього питання.

Висновки. Зайнятість у неформальному секторі економіки України напряму залежить від загальних тенденцій ринку праці, політики заробітної плати, фінансових можливостей громадян у забезпеченні своїх повсякденних потреб. Перспективи зниження рівня неофіційної зайнятості потрібно розглядати в контексті активізації ринку праці в мотивації до легалізації своєї діяльності. Для реалізації таких завдань необхідно на державному рівні розробити стратегію функціонування ринку праці, орієнтованого на забезпечення інноваційної діяльності суб'єктів економіки.

Виходячи з необхідності забезпечення інноваційного розвитку економіки України та підвищення рівня її конкурентоспроможності, на нашу думку, необхідно, насамперед, визначити додаткову потребу у фахівцях, що безпосередньо пов'язана з виконанням стратегічних програм, які визначають економічну політику країни та передбачають створення нових робочих місць, розширення існуючих потужностей у зв'язку з упровадженням новітніх технологій, переобладнанням та модернізацією виробництва.

Таким чином, розв'язання проблем зайнятості у формальному та неформальному секторах економіки мають здійснюватися одночасно, оскільки вони тісно пов'язані між собою, і лише узгоджені заходи з активізації зайнятості в індустріальних та постіндустріальних галузях національної економіки можуть дати позитивний результат.

Список використаної літератури

1. Ангелко І. В. Неформальна зайнятість населення України в сучасних умовах. *Український соціум*. 2010. № 3. С. 124–132.
2. Баланда А. Л. Неформальна зайнятість (методологія і методика дослідження) : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.09.01 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 1999. 18 с.
3. Барсукова С. Ю. Неформальная экономика: экономико-социологический анализ. Москва : Изд. дом ГУ ВШЭ, 2004. 448 с.
4. Економічна активність населення України 2016 : статистичний зб. / Державна служба статистики України. Київ : Державна служба статистики України, 2017. 197 с.
5. Статистично-аналітичний огляд ринку праці у першому півріччі 2016 року. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
6. Ткаченко Л. Неформальний сектор економіки: підходи до визначення поняття. *Економіка України*. 1999. № 4. С. 33–39.
7. Файфура В. Проблеми зайнятості у неформальному секторі економіки Тернопільської області. *Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє* : зб. наук. пр. Тернопіль, 2011. Вип. 16. С. 286–291.
8. Чепурко Г. І. Зайнятість населення України: зміни і тенденції. Київ : Ін-т соціології НАНУ, 2007. 11 с.
9. Williams C., Round J. Rethorizing the Nature of Informal Employment: Some Lessons from Ukraine. *International Sociology*. 2008. № 23 (3). P. 367–388.
10. Williams C., Round J., Rodgers P. Explaining the Normality of Informal Employment in Ukraine: A Product of Exit or Exclusion? *American Journal of Economics and Sociology*. 2011. № 3. P. 729–755.

Стаття надійшла до редакції 13.11.2017.

Варга Н. И. Социальные аспекты неформальной занятости молодежи в Украине

В статье сконцентрировано внимание на социальных аспектах неформальной занятости молодежи, которая может выступать результатом как социальной эксклюзии, так и добровольного выхода за пределы институционализированной экономической деятельности. В первом случае – это маргиналы и дискриминированные группы (нелегальные трудовые мигранты, молодежь, женщины, пенсионеры), которые не имеют доступа к формальному рынку труда. Как следствие, придерживаясь стратегии физического выживания, индивиды готовы братья за любую работу, несмотря на низкую зарплату, тяжелые условия труда и тому подобное. Во втором случае неформальная занятость – следствие добровольного и сознательного выбора индивида. Выбор в пользу неформального сектора обусловлен тем, что он обеспечивает большую автономию, гибкость и свободу деятельности, доходы участников, что особенно важно для молодежи.

Ключевые слова: занятость, рынок труда, неформальный сектор, молодежь, технологии социальной работы с молодежью.

Varha N. Social Aspects informal Employment of Youth in Ukraine

This article studies the major theoretical approaches in the definition of informal employment of youth. The aim of this article is to provide a critical overview of how informality employment of youth has been defined and measured, together with selected findings on its extent and character, and a summary of competing views regarding its role in contemporary economies and how it can be tackled. The outcome is a set of conceptual frameworks for understanding both the burgeoning literature on informal employment and how each of the perspectives is presented in this article.

Self-employment, composed of employers, members of production cooperatives and self-employed in the narrow sense (own – account workers) is characterized by the fact that this group of workers are not employees. Persons belonging to this group, use their entrepreneurial skills for the organization of labour activity. Characteristic feature of self-employment is the use of working time, the employee is interested to achieve maximum results of work for the minimum possible time since it will affect his/her income and length not only of working time, but free time as well. In market economy conditions self-employment is a progressive form of employment. For the youth who work, labor market flexibility is manifested in the possibility of creating a temporary, incomplete or unofficial jobs, helping parents and obtaining a financial benefit. Considering the structure of a part-time (partial) employment, we can conclude that the proportion of partial employment is much higher in the cities where you can find random undermining easier, but on the other hand rural areas are characterised by a temporary employment, which corresponds to a seasonal agricultural work. The opportunity to combine studying and job may become one of the strategies to overcome the crisis in Ukraine, motivate young people to gain some level of education and will form the experience of independence and autonomy among the graduates. Main tasks of the temporary employment may include the following elements as: involvement to the working process, getting a professional experience that can help with the determination of the future profession and spheres of activity, expansion of the service sector which is provided by young people in the labor market and improvement of the quality of these services, gives a possibility to adapt to the staff and learn to be responsible for the work you do, spend free time usefully, gaining for it a financial reward. It should be noted that the demand for youth in the secondary labor market in terms of crisis may be high, but the mechanism of implementation, organizational phase and employment process is much more difficult.

Informal, secondary employment allows to some extent to provide mobility and a higher employment rate in this case reducing the risk of unemployment and increasing the chances of employment. Negative aspects include low quality of work, lack of basic rights in the field of labour protection under the absence of an employment contract and health insurance. The structure of informal employment is one of the most important features where where the largest proportion of informal workers is observed in agriculture, construction and service industry. Therefore, there are some methodological difficulties which do not allow to estimate a real percentage of temporarily employed youth in the sphere of informal economy.

Key words: *employment, economic activity, informal sector, unemployment, vacancies.*

УДК 314.74+331.556.4

К. Я. НОВОСАД

ВІДМІННОСТІ ПОЗИЦІЇ ДОСВІДЧЕНИХ І ПОТЕНЦІЙНИХ ТРУДОВИХ МІГРАНТІВ З УКРАЇНИ ЩОДО ПЕРЕШКОД У КРАЇНАХ ПЕРЕБУВАННЯ

У статті розглянуто відмінності позицій досвідчених і потенційних трудових мігрантів з України щодо мовних перешкод та відчуття меншовартості (другосортності) у країнах перебування. Методом вивчення відмінностей є порівняння думки про перешкоди в країнах перебування досвідчених трудових мігрантів з уявленнями про перешкоди респондентів, які ніколи не працювали за кордоном.

Ключові слова: *трудова мігранти з України, уявні перешкоди, відчуття меншовартості (другосортності), дисбаланс компетентності трудових мігрантів.*

Багаторічний соціологічний моніторинг міграційних настроїв населення України показує тенденцію до їх зростання [1; 5; 6; 7]. «За результатами опитування, проведеного Соціологічною групою «Рейтинг» у вересні 2017 р., 61% респондентів заявили, що не хотіли б їхати за кордон на постійне місце проживання. Водночас 35% сказали, що мають таке бажання, ще 4% – не визначилися із відповіддю. У порівнянні з минулим роком кількість тих, хто хотів би змінити місце проживання на іншу країну, незначно зросла (з 30% до 35%)» [1]. Згідно з результатами дослідження, 44% опитаних виявили бажання працювати/отримати роботу за кордоном. Але тільки 17% відсотків опитаних оцінили свої шанси отримати роботу за кордоном як значні, ще 30% оцінили свої шанси як незначні, а 44% опитаних заявили, що не мають узагалі ніяких шансів поїхати в майбутньому на роботу за кордон.

Разом із тим, дослідження міграційних настроїв населення України показали певні розбіжності між очікуваннями досвідчених та намірами потенційних трудових мігрантів, які не мають досвіду роботи за кордоном. Дослідженнями міграційних настроїв населення України Research & Branding Group та Соціологічною групою «Рейтинг» встановлено, що досвід роботи за кордоном мають 11–14% респондентів, а понад 80% такого досвіду не мають. Дослідники звернули увагу на те, що серед тих, хто працював за кордоном, кількість потенційних мігрантів менша, аніж серед тих, хто тільки бажає знайти за кордоном роботу. Досвідчені трудові мігранти відрізняються готовністю виїзду за кордон на більш тривалий термін (до 5 років) або можливістю виїзду за кордон на постійне місце проживання. Готовність тривалого перебування за кордоном (до 3 років) виявляють респонденти-прихильники євроінтеграції та молодь. Респонденти без досвіду роботи за кордоном, люди старшого віку й прихильники вступу до Митного Союзу розглядають можливість лишитися працювати за кордоном на більш короткий термін – до 1 року.

Більшість потенційних трудових мігрантів вважають дуже потрібною інформацію про закордонного роботодавця, медичне страхування, юридичний захист та інші аспекти праці за кордоном. Респонденти, які вже мають досвід роботи за кордоном, вважають в цілому менш необхідною вказану вище інформацію та допомогу стосовно працевлаштування. Запит роботодавців на інформацію про досвід роботи, навички працівника та можливість оплати послуг компанії в безготівковому вигляді не мають великого значення для респондентів без досвіду роботи за кордоном, але є більш важливими для тих, хто вже має досвід роботи за кордоном [7]. На думку О. Антиповича, потенційних трудових мігрантів відрізняє досить поверхове уявлення про те, як треба їхати за кордон. Але мешканці західних регіонів, які мають більший досвід праці за кордоном, за його висловлюванням, мають наміри повернутися до України частіше, ніж мешканці східних регіонів, які мають менший досвід праці за кордоном [5].

Опитування респондентів, які працювали за кордоном протягом останніх 5 років, показало, що найбільшими проблемами трудових мігрантів з України треба вважати мовний бар'єр із громадянами країн перебування та відчуття меншовартості (другосортності – за питанням анкети): «Серед проблем, з якими найчастіше стикалися респонденти під час роботи за кордоном, опитані відзначили мовний бар'єр та відчуття другосортності (по 27%)» [6]. Найбільше на проблеми мовних бар'єрів та відчуття меншовартості звернули увагу ті, хто працював у країнах ЄС (39% та 33% відповідно). Трудових мігрантів, які працювали в Росії, більше турбували погані житлові умови (30%) та відсутність договору з роботодавцем (27%). Треба зауважити, що згідно з результатами опитування, більше ніж половина тих, хто працював у Росії, не мали жодних проблем, тоді як серед тих, хто працював у країнах ЄС, таких понад 30%.

Проблеми, які різні групи респондентів визначили як головні, дали змогу висунути попередню гіпотезу про те, що вони зумовлені різним рівнем досвіду та компетентності трудових мігрантів з України. Завдяки різному рівню досвіду частину проблем треба зараховувати до уявних (проміжних) перешкод моделі міграції Е. Лі [3, с. 49–50]. Насамперед, це культурні перешкоди, різні табу, уявлення про нездоланні мовні бар'єри, міфи про ворожість населення країни, яка приймає мігрантів тощо. Проміжні перешкоди, які притаманні ментальності та уявленням мігрантів, перегукуються з окресленою Л. Рибаківським готовністю до міграції [10, с. 80], але не є тотожними їм. Вони є проміжною ланкою між готовністю до переміщення та фактичним переміщенням міжнародних мігрантів. Розмежування уявних перешкод від реальних проблем трудових мігрантів можливо за допомогою порівняння думки про перешкоди в країнах перебування досвідчених трудових мігрантів з уявленнями про можливі перешкоди респондентів, які ніколи не працювали за кордоном.

Метою статті є визначення відмінності позицій досвідчених і потенційних трудових мігрантів з України щодо до мовних перешкод та відчуття меншовартості (другосортності) у країнах перебування.

Вивчення відмінності позицій досвідчених та потенційних трудових мігрантів з України здійснено в межах програми дослідження міжкультурної компетентності трудових мігрантів, яка була реалізована творчим колективом соціологів із країн Центрально-Східної Європи. Вибір методів, технологій та організації емпіричного дослідження був погоджений із соціологами Литви (проф. Владимирас Гразюліс), соціологами Словаччини (доц. Мартіна Блашкова), соціологами Польщі (док. Маржена Фручинська), соціологами Латвії (док. Лотарз Дубкевич). Українську групу дослідження представляли: професор кафедри соціології та соціальної роботи ДВНЗ «Ужгородський університет», к. ф. н. Олександр Пелін та аспірант кафедри соціології та соціальної роботи ДВНЗ «Ужгородський університет» Кристина Новосад. До участі в дослідженні були залучені експерти Ужгороду, Києва та Луганська.

Для емпіричного етапу дослідження була розроблена анкета. Для оцінювання масштабу внутрішньої узгодженості питань використано коефіцієнт альфа Кронбаха, який розраховано в пакеті програм PSPP. Для більшості відповідей на питання анкети коефіцієнт альфа Кронбаха не нижче ніж 0,85, що означає, що анкета для опитування респондентів була розроблена належним чином.

Методом збору інформації було обрано комбінацію поштового опитування з використанням e-mail адрес експертів з приводу міграції та онлайн-опитування в соціальних мережах Інтернет. Опитування відбулося 25.01–24.02.2015 р. Для опитування був створений майданчик на платформі соціологічних досліджень SurveyMonkey.

В опитуванні взяв участь 841 респондент. Серед них 347 респондентів, або 41,26% від загальної кількості всіх опитаних, належать до цільової групи дослідження – «респондентів, які виїжджали на роботу за кордон». До контрольної групи дослідження належать 347 «респондентів, які ніколи не виїжджали на роботу за кордон». Під час опитування 147 респондентів, або 17,48% від загальної кількості опитаних, не дали відповіді на питання про частоту виїзду на роботу за кордон. Вони не були вибравані від масиву опитаних, оскільки серед них частина респондентів, які визнали свою працю за кордоном за допомогою додаткових питань та реального місця розташування яких визначено за допомогою IP-адреси. Група респондентів, яка ухилялася від відповідей на питання частоту виїзду на роботу за кордон, могла бути корисною для більш повного аналізу ризиків трудових мігрантів. Перевірку статистичної достовірності порівняння респондентів цільової й контрольної групи здійснено за допомогою t-критерію Стюдента для порівняння середніх. Відмінності статистично значущі на рівні $p < 0,05$.

Питання для оцінки трудовими мігрантами мовного бар'єра було вбудовано в блок питань про основні перешкоди спілкування з іноземними роботодавцями. Відповіді на блок питань ще раз довели подібність позицій між групою досвідчених трудових мігрантів та респондентами, які не вказали місце праці за кордоном. Головною ознакою подібності між цими групами стало невизнання недостатнього володіння мовою як перешкоди для спілкування з іноземними роботодавцями. Жодний респондент із групи досвідчених трудових мігрантів не підтвердив, що недостатнє знання мови є перешкодою спілкування з іноземними роботодавцями. Недостатнє знання мови як перешкоду визнали лише ті респонденти, які мають невеликий досвід роботи за кордоном (потенційні трудові мігранти) або зовсім не мають такого досвіду. Позиції досвідчених, потенційних трудових мігрантів і тих, хто ніколи не працював за кордоном, значно різняться й за іншим перешкодами спілкування з іноземними роботодавцями. Зокрема, той, хто ніколи не працював за кордоном, визнає основною перешкодою спілкування з іноземними роботодавцями дефіцит навичок спілкування. Для досвідчених трудових мігрантів дефіцит навичок спілкування не є основною перешкодою (табл. 1).

Таблиця 1

Основні перешкоди спілкування з іноземними роботодавцями

	Ніколи не працювали за кордоном	Потенційні трудові мігранти	Досвідчені трудові мігранти	Не вказали місця роботи
Недостатня поінформованість	77 22,19%	117 33,72%	19 22,89%	9 24,32%
Дефіцит навичок спілкування	125 36,02%	114 32,85%	18 21,69%	7 25,93%
Неповага до культурних цінностей	5 1,44%	11 3,17%	4 8,82%	2 5,41%
Недостатнє знання мови	12 3,45%	7 2,02%	0 0,00%	0 0,00%
Інші перешкоди	65 18,73%	48 13,83%	14 16,87%	6 16,22%
Декілька перешкод разом	25 7,20%	26 7,49%	7 8,43%	2 5,41%
Немає перешкод	20 5,76%	15 4,32%	8 9,64%	1 2,70%
Немає відповіді	18 5,19%	9 2,59%	13 15,66%	10 27,03%
Разом	347 100,0%	347 100,0%	83 100,0%	37 100,0%

Для з'ясування чинників мовних бар'єрів респондентам було поставлено питання щодо здатності спілкуватися іноземною мовою в професійній діяльності. Відповіді на це питання показали, що вища оцінка здатності спілкування іноземною мовою у професійній діяльності характерна для ре-

спондентів із меншим досвідом роботи за кордоном. Майже третина респондентів із групи потенційних трудових мігрантів цілком згодні щодо своєї здатності спілкуватися іноземною мовою. Рівень повної упевненості у власних здібностях спілкування іноземною мовою дещо нижчий (26,51%). Але це майже в 2 рази більше, ніж впевненість спілкуватися іноземною мовою тих респондентів, які ніколи не працювали за кордоном.

Висока оцінка потенційних мігрантів щодо здатності спілкуватися іноземною мовою у професійній діяльності пов'язана з високою оцінкою важливості знання іноземної мови в їх робочому середовищі. Важливість знання іноземної мови для досвідчених трудових мігрантів набагато нижче, ніж у респондентів, які ніколи не працювали за кордоном. Важливість знання іноземної мови для досвідчених трудових мігрантів (46,99%) майже у 1,4 менше, ніж у потенційних трудових мігрантів (64,55%). Це може свідчити про поверховість уявлень менш досвідчених мігрантів, на яку звернули увагу дослідники Соціологічної групи «Рейтинг». Абстрактне уявлення про умови праці за кордоном сприяють зростанню намірів українців до трудової міграції, але не зменшують ризиків та вразливості в невідомих їм обставинах праці за кордоном.

Безумовно, недостатнє знання мови спілкування з іноземними роботодавцями, здатність спілкування іноземною мовою у професійній діяльності та оцінка важливості знання мови в робочому середовищі є різними аспектами вивчення проблеми мовного бар'єра трудових мігрантів з України. Питання, яке здатне інтегрувати всі визначені аспекти проблеми, – це визнання мови перешкодою, що найбільш часто виникає при спілкуванні з іноземцями. Відповідь на нього показала, що мовні проблеми існують для 24–26% респондентів, які зовсім не мають або мають невеликий досвід роботи за кордоном. Такі самі кількісні показники щодо мовних бар'єрів трудових мігрантів були зафіксовані в дослідженні за допомогою методів вивчення громадської думки. Але мовні проблеми для досвідчених трудових мігрантів знову майже у 2 рази нижчі, ніж для менш досвідчених.

Отже, знання іноземної мови в робочому середовищі важлива для 46,99% респондентів із групи досвідчених мігрантів і 64,55% тих респондентів, які мають менший досвід трудової міграції за кордоном. Мовні проблеми при спілкуванні з іноземцями виникають тільки у 15,66% респондентів із групи досвідчених мігрантів і 27,38% у тих, хто ніколи не працював за кордоном. Позиція респондентів, які мають невеликий досвід роботи за кордоном, за всіма питаннями наближається до позиції тих респондентів, які ніколи не працювали за кордоном.

Незважаючи на те, що тільки 26,51% респондентів із групи досвідчених мігрантів вважають себе здатними спілкуватися іноземною мовою у своїй професійній діяльності, жодний не вказав мову перешкодою спілкування з іноземними роботодавцями. Це може бути пов'язано з роллю посе-

редників працевлаштування трудових мігрантів за кордоном, яких О. А. Малиновська справедливо визначила як «сумнівних посередників» [4, с. 79]. Вони здатні паразитувати на будь-яких перешкодах. Це можуть бути перешкоди, що пов'язані з оформленням документів, іншими бюрократичними проблемами, які здатні створювати величезні черги. Посередники з працевлаштування шахрайськими методами здатні забезпечити мігрантам «кілька документів на підставі підроблених посвідчень особи» [12, с. 35]. Від ризиків такого роду можна звільнитися за допомогою заходів зі створення реєстрів населення та інших заходів, які перебувають у компетенції держави. Але значна частина діяльності посередників із працевлаштування трудових мігрантів за кордоном не входить до компетенції держави та утворює соціальні ризики, які треба віднести до нового типу.

Підвищена увага до мовного бар'єра трудових мігрантів створюється в Україні, а не за її кордонами. Вона є складовою стереотипу проблем і ризиків трудових мігрантів із України, яких не існує в реальності або які не є визначальними для успішної адаптації за кордоном. Абстрактне уявлення про умови праці за кордоном створює проміжні перешкоди, які віддаляють від бачення реальних соціальних ризиків. Стереотипи мовних бар'єрів активно сприяють зверненню потенційних трудових мігрантів до послуг посередників. За допомогою міфів про працевлаштування за кордоном, штучно створених перешкод та уявних загроз, за висловлюванням голови Всеукраїнської асоціації компаній з міжнародного працевлаштування, В. Воскобойника, нелегальні посередники контролюють 99% ринка послуг з працевлаштування за кордоном. За допомогою нелегального працевлаштування уявні перешкоди потенційних трудових мігрантів перетворюються на реальні ризики трудової міграції, а 95% українців стають жертвами шахраїв з працевлаштування за кордоном.

Визначення дефіциту навичок спілкування як перешкоди в спілкуванні трудових мігрантів з іноземними партнерами, яка переважає перешкоду недостатньої поінформованості, дає змогу зробити висновок про певну перевагу поведінкового аспекту міжкультурної компетентності мігрантів над аспектом когнітивним. Це виявляється через недостатню гнучкість досвідчених трудових мігрантів у спілкуванні з нерідними етнічними групами. На питання про важливість гнучкості спілкування як елемента міжкультурної компетентності тільки 24,10% досвідчених трудових мігрантів позначили варіант відповіді «дуже важливо». Цей варіант відповіді вказало набагато більше потенційних мігрантів (31,96%) та респондентів, які ніколи не працювали за кордоном (31,12%). Ще гірше виглядає ситуація управління новими ситуаціями як елемент міжкультурної компетентності. Його значну важливість вказало тільки 15,66% досвідчених трудових мігрантів і 23,63% респондентів, які ніколи не працювали за кордоном. Розбіжності між іншими елементами міжкультурної компетентності досвідчених трудових мігрантів досягають 27–29%. Насамперед, це стосується

розбіжностей в оцінці важливості поінформованості про найбільш важливі історичні та соціальні явища інших країн і толерантності до культурних та расових відмінностей, здатності управління новими ситуаціями та повагою до цінностей інших культур. Значні розбіжності в оцінках важливості між різними елементами міжкультурної компетентності свідчить про розбалансованість міжкультурної компетентності трудових мігрантів.

Міжкультурна компетентність є складним соціальним явищем, яке дає змогу спільноті бути суб'єктом соціальних перетворень, усвідомити їх складну динаміку, бути мотивованою для впливу на них. Не випадково Дж. Равен вважав компетентність «мотивованою здібністю» людини, яка формується за допомогою балансу когнітивних, емоційних та вольових складових. «Для ефективного виявлення ініціативи необхідний тонкий баланс когнітивних, емоційних та вольових процесів» [8, с. 152]. Дисбаланс означає не тільки втрату компетентності, але й загрозу втрати соціальної ініціативи та суб'єктності. Ці загрози, які можна прогнозувати за допомогою створення когнітивно-емоційних карт людських інтересів та очікувань. Розмежовувати складові компетентності варто лише умовно, виключно з метою їх дослідження. Дисбаланс між складовими міжкультурної компетентності може зруйнувати будь-яку можливість міжкультурного діалогу та мати негативні наслідки для подальшого шляху людей.

Результати дослідження показали дисбаланс між поведінковим та когнітивним аспектами міжкультурної компетентності трудових мігрантів з України. Перевага поведінкового аспекту виявляється у вираженому бажанні набувати навичок безпосередньо під час спілкування. Згідно з результатами опитування, недостатнє знання іноземної мови та невисокий рівень визнання важливості знання іноземної мови для робочого середовища за кордоном не зменшує впевненості фактичних трудових мігрантів у здатності спілкуватися іноземною мовою у професійній діяльності. У цьому вони більш упевнені, ніж потенційні трудові мігранти. Прямо протилежна позиція фактичних трудових мігрантів щодо перспектив розвитку міжкультурної компетентності. На їх думку, розвиток міжкультурної компетентності не буде сприяти ні успіху їх організації, ні успіху власної кар'єри (табл. 2).

Третя складова міжкультурної компетентності – емоційний вимір, або «культурна чутливість», що включає в себе здатність почувати себе комфортно, спілкуючись з людьми іншої раси, культури або переконань. Цей вимір включає в себе співчуття та толерантність до культурних відмінностей, відмову від дискримінації й расистської поведінки, відкритість, готовність розуміти іншу культуру та бажання ознайомитися з кращими історичними й культурними цінностями країни. Питання, на які давали відповіді респонденти, вимірювали їх толерантність та відкритість, почуття ініціативності при встановленні контактів з іноземними громадянами. В. В. Зарицька визначає емоційну компетентність як «здатність особистості користуватися емоційним інтелектом (емоційними здібностями) у житті

в цілому і професійній діяльності зокрема» [2, с. 49]. Емоційна компетентність тільки сприяє підвищенню адаптивних можливостей міжнародних трудових мігрантів у інокультурному середовищі, але й впливає на досягнення індивідуального успіху в подальшому житті.

Таблиця 2

**Оцінка перспектив розвитку міжкультурної компетентності
досвідчених трудових мігрантів**

Варіанти відповідей:	Оцінка потенційних трудових мігрантів	Оцінка досвідчених трудових мігрантів	Різниця в оцінках (+/-)
Я здатний спілкуватися іноземною мовою(-ами) у моїй професійній діяльності	3,77	3,97	0,2
Я розумію особливості їх спілкування і переговорів	3,68	3,88	0,2
Розвиток міжкультурної компетентності міг би сприяти успіху Вашої організації	2,44	2,35	-0,09
Розвиток міжкультурної компетентності міг би сприяти успіху Вашої кар'єри	2,32	2,22	-0,1

Таблиця 3

**Ранжовані результати відповідей респондентів
на питання щодо міжкультурної компетентності**

Варіанти відповіді	N	Середнє значення	Стандартна девіація
Знання іноземної мови(в)	606	4,46	0,97
Розуміння проявів ввічливості	600	4,34	0,81
Я можу перерахувати те, що я знаю про свою країну	564	4,34	0,78
Повага до цінностей інших культур	598	4,31	0,88
Я знаю, як поводитися за столом	578	4,28	0,82
Толерантність до культурних та расових відмінностей	605	4,27	0,95

Як свідчать результати дослідження (табл. 3), емоційна компетентність респондентів у вигляді відповіді на питання щодо поваги до цінностей інших культур та толерантності до культурних та расових відмінностей посідає не перші позиції. Для респондентів більш важливими є поведінкові складові, які виявляються через знання етикету поводження та загальнолюдську ввічливість. Вони більш охоче розкажуть те, що знають про свою країну, але толерантність і повага до інших культур не викликає в них потрібного заохочення, можливо, саме тому, що не здатна сприяти ні успіху

організації, ні успіху їх власної кар'єри. Теоретичні очікування того, що міжкультурна компетентність – це інструмент досягнення успіху в міжкультурній взаємодії, не підтверджується на рівні емоційної компетентності трудових мігрантів з України. Це не сприяє діалогу культур. Здатність трудових мігрантів користуватися емоційним інтелектом треба вважати не підтвердженою.

Дисбаланс між складовими міжкультурної компетентності трудових мігрантів з України не тільки не сприяє міжкультурному діалогу, а й створює нові соціальні ризики. Наднебезпечним соціальним ризиком для трудових мігрантів з України стає втрата ініціативності та «мотивованої здібності» до міжкультурного діалогу з мешканцями країни, що приймає. Втрата мотивованої здібності стає не тільки підставою для міжетнічних непорозумінь, але й відкидає трудових мігрантів на другорядні ролі на виробництві. Втрата ініціативності змушує приймати не вигідні умови гри з боку посередників та мешканців країни, що приймає. Разом із уникненням невизначеності, низька ініціативність та мотивованість підсилюють процес погодження трудових мігрантів із працею у неprestижних видах діяльності. Комплекс втрат сприяє формуванню в трудових мігрантів з України відчуття своєї меншовартості або другосортності насамперед у країнах ЄС, де існує ліцензування окремих видів професійної діяльності щодо трудових мігрантів зі Східної Європи. Відчуття меншовартості підтримується статусом «резидентів з обмеженими правами», який не допускає мігрантів на державну службу й не дає змоги займати політичні посади. Трудових мігрантів з України частіше виставляють за поріг заради збереження суспільної безпеки, якщо вони поведуться не як «добропорядні громадяни». Подібне ставлення заважає процесу інтеграції та закріплює за мігрантами з України статус аутсайдерів. Досвідчені трудові мігранти з України ризикують перетворитися з «джерела капіталістичного духу» та «місіонерів ринкових ідей» на носіїв аномії. Спираючись на відоме питання Г. Стендінга [11], можна стверджувати, що уявні перешкоди та відчуття меншовартості перетворюють трудових мігрантів з України з героїв на жертв обставин, які не врегульовані.

Висновки. Результатами дослідження доведено відмінності позиції досвідчених і потенційних трудових мігрантів з України щодо мовного бар'єра та відчуття меншовартості в межах пізнавальних, поведінкових і емоційних складових їх міжкультурної компетентності. Визначено їх вплив на формування додаткової вразливості та нових соціальних ризиків. Встановлено, що підвищена увага до мовного бар'єра трудових мігрантів є уявною перешкодою потенційних трудових мігрантів, яка сприяє зверненню потенційних трудових мігрантів до послуг посередників із працевлаштування за кордоном. Реальні загрози та ризики приховані в дисбалансі міжкультурної компетентності трудових мігрантів і не усвідомлюються ними. Одним із наслідків дисбалансу між когнітивними, емоційними та

вольовими складовими міжкультурної компетентності досвідчених трудових мігрантів з України є відчуття меншовартості (другосортності). Найбезпечнішим соціальним ризиком для трудових мігрантів з України на сьогодні стає втрата ініціативності та «мотивованої здібності» до міжкультурного діалогу мешканцями країни, що приймає. Втрата ініціативності є не тільки підставою для міжетнічних непорозумінь, але й відкидає трудових мігрантів із України на другорядні ролі на виробництві та змушує приймати не вигідні умови гри з боку посередників та мешканців країни, що приймає. Найбільш імовірним варіантом компенсації відчуття меншовартості є ризику інтеграції трудових мігрантів із небезпечною частиною прекаріату та спроби компенсувати відчуття меншовартості за допомогою соціальної дезорганізації суспільних відносин або аномії.

Список використаної літератури

1. Динаміка міграційних настроїв українців. URL: http://ratinggroup.ua/research/ukraine/dinamika_migracionnyh_nastroeniy_ukraincev.html/
2. Зарицька В. В., Борисенко В. М. Теоретичний аналіз наукових підходів до розуміння феномену «емоційна компетентність». *Теорія і практика сучасної психології*. 2016. № 2. С. 46–50. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tpcp_2016_2_10.
3. Lee E. A Theory of Migration. *Demography*. 1966. Vol. 3. № 1. P. 47–57.
4. Малиновська О. А. Міграція та міграційна політика в Греції: приклад міграційного переходу. *Демографія та соціальна економіка*: наук.-екон. та суспіл.-політ. журн. / НАН України, Ін-т демографії та соц. дослідж. ім. М. В. Птухи. Київ, 2010. № 2. С. 75–85.
5. Миграционные настроения в Украине (июнь 2017 г.). URL: <http://rb.com.ua/rus/projects/omnibus/9184/>
6. Настрої серед українців-заробітчан. URL: http://ampua.org/wp-content/uploads/2015/05/RG_Work_abroad_122016.pdf.
7. Прес-конференція з приводу оголошення результатів опитування «Міграційні настрої населення України». URL: <https://www.youtube.com/watch?v=LLJ45WKYMPM>.
8. Равен Дж. Компетентность в современном обществе: выявление, развитие и реализация : пер. с англ. Москва : Когито-Центр, 2002. 396 с.
9. Результати дослідження соціологічної групи «Рейтинг» «Міграційні настрої населення України». URL: http://ratinggroup.ua/research/ukraine/migracionnyue_nastroeniya_naseleniya_ukrainy.html.
10. Рыбаковский Л. Л. К уточнению понятия «миграция населения». *Социологические исследования*. 2016. № 12. С. 78–83.
11. Стендинг Г. Мигранты: жертвы, злодеи или герои? *Прекариат: новый опасный класс*. Москва : Ад Маргинем Пресс, 2014. С. 161–205.
12. Стінен Дж. Безпека документів та управління ідентифікацією в Україні. Київ, 2015. 44 с.

Стаття надійшла до редакції 14.11.2017.

Новосад К. Я. Различия позиций опытных и потенциальных трудовых мигрантов из Украины по поводу препятствий их деятельности в странах пребывания

В статье рассматриваются различия позиций опытных и потенциальных трудовых мигрантов из Украины по отношению к языковым препятствиям и ощущению собственной неполноценности (второсортности) в странах пребывания. Методом изучения различий является сравнение высказываний о препятствиях в странах пребы-

вания опытных трудовых мигрантов с представлениями о препятствиях тех респондентов, которые никогда не работали за границей.

Ключевые слова: трудовые мигранты из Украины, мнимые препятствия, чувства неполноценности (второсортности), дисбаланс компетентности трудовых мигрантов.

Novosad K. Distinctions of the Positions of Experienced and Potential Labor Migrants from Ukraine on the Obstacles to Their Activities in Host Countries

The article examines the differences between the position of experienced and potential migrant workers from Ukraine in terms of language barriers and a sense of inferiority (second-rate) in the host countries. The method of studying the differences is to compare the notion of obstacles in the countries where experienced labor migrants stay with the perceptions of the obstacles of respondents who have never worked abroad. The comparison is based on a survey of 841 respondents. Among them 347 respondents or 41.26% of the total number of all respondents belong to the target group of the survey, «respondents who went to work abroad». The control group includes 347 «respondents who never left for work abroad.» The poll took place on 25.01 – 24.02.2015.

The results of the research prove differences in the position of experienced and potential migrant workers from Ukraine regarding language barriers and a sense of inferiority within the cognitive, behavioral and emotional components of their intercultural competence, their impact on the formation of additional vulnerability and new social risks. It has been established that increased attention to the language barrier of migrant workers is an impediment to potential labor migrants, which facilitates the recruitment of potential migrant workers to the services of intermediaries from working abroad. Real threats and risks are hidden in the imbalance in the intercultural competence of migrant workers and are not understood by them. One of the consequences of the imbalance between the cognitive, emotional and volitional components of the intercultural competence of experienced labor migrants from Ukraine is the feeling of inferiority (second-rate). At present, the most important social risk for migrant workers from Ukraine is the loss of initiative and «motivated ability» for intercultural dialogue by the host country. Loss of initiative is not only a ground for interethnic misunderstandings, but also rejects labor migrants from Ukraine for secondary roles in production and forces them to accept unfavorable playing conditions from mediators and residents of the host country. The most likely option for compensating for the less-than-decent feelings is the risks of integrating migrant workers with the dangerous part of the precarious and attempting to compensate for the feeling of inferiority through social disorganization of social relations or anomie.

Key word: labor migrants from Ukraine, imaginary obstacles, feelings of inferiority, imbalance of the competence of labor migrants.

УДК 378.091.8:339.92(477:4)

С. З. САЛЬНІКОВ

УКРАЇНСЬКЕ СТУДЕНТСТВО ЯК СУБ'ЄКТ ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

У статті висвітлено характеристики соціального потенціалу студентської молоді України як суб'єкта євроінтеграції. Проаналізовано участь українського студентства в трьох основних революціях, які відбувались у період незалежності України. З'ясовано першочергові завдання української молоді в розбудові демократичного суспільства на засадах загальноєвропейських цінностей. Розглянуто шляхи й методи залучення культурного та інтелектуального потенціалу української молоді як головного рушія суспільних змін.

Ключові слова: студентська молодь, євроінтеграція, освіту, суспільні зміни.

Студентська молодь України посідає виняткове місце в соціальній структурі нашого суспільства. Молодь стала каталізатором багатьох соціально-політичних процесів, активно освоює загальнолюдські цінності і є рушієм розбудови новітнього суспільства. Яскравими проявами активної життєвої позиції української молоді стала її поведінка під час спроби державного перевороту 19–21 серпня 1991 р., під час фальсифікації результатів виборів у 2004 р. та безпрецедентний за масовістю рух на захист демократії, європейського майбутнього та людської гідності від початку революційних подій на Майдані. Водночас зміни державно-політичного та соціально-економічного устрою в нашій країні створили суттєво відмінну від попередніх часів ситуацію у сфері вищої освіти. Сам процес підготовки студентської молоді є досить складним і особливо актуальним сьогодні, коли українська держава прагне суттєвих перетворень, прямує до європейської інтеграції, формує таку модель державного організму, яка б найкраще забезпечувала життя кожної особистості. Разом з тим, низка проблем сучасної України (економічна криза, війна, анексія українських територій, євроінтеграційні процеси тощо) вимагають нових підходів до аналізу й вирішення багатьох проблем, пов'язаних зі свідомістю та поведінкою різних верств і соціальних груп. При цьому особливо актуалізується проблема соціальної активності молоді, відображення в її свідомості та поведінці суспільно-політичних перетворень сьогодення. Тому, враховуючи зростання потреби суспільства у високоосвіченій і свідомій молоді, стає соціально значущим визначення місця українського студентства в умовах європейської інтеграції.

Метою статті є висвітлення основних рис, функцій та особливостей українського студентства на шляху до євроінтеграції в ретроспективі від проголошення незалежності України до сьогодення.

У більшості соціологічних джерел до 90-х рр. ХХ ст. молодь розглянуто як єдину суспільно-політичну групу. Аналіз тенденцій соціального розвитку молоді в 1980–1990-х рр. дав змогу соціологам констатувати її внутрішню неоднорідність і поділ за типом соціальної активності. Вивченню молодіжної проблематики та впровадженню нових наукових підходів з дослідження молодіжного студентського руху присвячені праці таких учених, як: Л. Аза, Є. Бородин, Т. Голубоцька, О. Голубоцький, М. Головатий, В. Головенько, О. Корнієвський, В. Кулік, В. Купрій, М. Перепелиця, Л. Сокурянська, Н. Черниш, І. Шумський, С. Щудло, М. Якушик та ін. Фахівці провідних галузевих наукових установ – Інституту соціології НАН та Українського інституту соціальних досліджень ім. О. Яременка (раніше – науково-дослідного інституту проблем молоді) – одними з перших почали використовувати кількісні методи при дослідженні цієї соціальної групи. У 80-х рр. минулого століття почали публікувати наукові праці з проблематики молодіжних рухів та їх місця на політичній арені в країні. Від початку 90-х рр. ХХ ст., із проголошенням незалежності у вітчизняній уже українській науці починають публікувати праці, присвячені студентським рухам, їх місцю в історії. У 1993 р. виходить колективна праця «Молодь України: очікування, орієнтації, поведінка», яку можна вважати однією з перших спроб науково осмислити категорію «молодь» з погляду студентських рухів, які з'явилися вже в незалежній Україні [10, с. 156–158]. Авторами Інституту соціології НАНУ (В. Пилипенко, А. Вишняк та ін.) здійснено комплексний аналіз питань життєдіяльності молоді України, яка перебувала в умовах радикальних змін, що відбувались тоді в суспільстві. Розглядаються концептуальні підходи до дослідження соціальної активності молоді, ставлення до громадсько-політичних об'єднань і рухів, взаємодія різноманітних молодіжних організацій, проблеми та перспективи національного молодіжного руху. Монографія підкріплена емпіричними даними, де розглянуто самоуправлінську діяльність молоді як форму соціальної активності. Велику увагу приділено обговоренню питань соціокультурної активності молодих людей. У дисертації В. Головенька подано ретроспективний аналіз формування та становлення активності студентської молоді [2]. У той час організовували круглі столи з метою обговорення проблематики дослідження історії тогочасного студентського руху. Протягом 1990-х рр. вивчали різні сфери життя студентства та молоді. Проблему співвідношення молодіжного та студентського рухів починали порушувати в дисертаційних роботах, а дослідник молодіжних рухів сучасності І. Близнюк зазначає, що в 1990-х рр. студентство стали згадувати й у наукових довідниках [1, с. 24].

Отже, аналізуючи літературу, в якій відображено історію рухів студентської молоді в 1980–1990-х рр., можна сказати, що студентське життя не було предметом спеціальних досліджень у той час.

Наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. у науковій думці починають вивчати феномен створення тогочасних молодіжних рухів, які зароджувались ще в СРСР. В ті часи всі неформальні течії сприймали по-різному, причому не завжди позитивно, і така тенденція зберігалась навіть у перші роки після здобуття незалежності. Розвиток неформальної молодіжної ініціативи по-різному сприймали (відображали) у радянській науці, переважно негативно. Зрозуміло, що це було зумовлено тогочасною політикою влади. Оскільки, на нашу думку, молодіжні рухи та ініціативи виступають суб'єктами багатьох державотворчих процесів, не згадати їх еволюцію та відображення в українській науці ми не можемо (незважаючи на відсутність комплексних досліджень із цього питання в той час, науковий інтерес до цієї проблематики зберігався).

І. Близнюк виокремлює три етапи осмислення історії молодіжного студентського руху [1, с. 121]:

1) радянський: еволюція від різкого неприйняття неформального руху, нищівної критики до спроб поставити цю проблему на науковий рівень;

2) перші роки незалежності: ототожнення з розвитком гуманітарних наук, зокрема історії та соціології. Протягом першого десятиліття незалежності з'являються проблеми методологічного характеру, дуже повільний доступ до архівних матеріалів, переважання публіцистичної літератури над науковою. Починають з'являтися вузькоспрямовані кількісні дослідження;

3) сучасний (з 2000 р.): поява низки фундаментальних досліджень молодіжного руху (Інститут соціальних досліджень, ІС НАН, Ц. Розумкова), в яких належним чином висвітлено ретроспективу неформального, а також низки праць узагальнювального характеру.

Аналіз фактологічних і наукових джерел дає змогу стверджувати, що новий етап політичної активності молодих українців у суспільстві розпочався в кінці 1980-х рр. з виникнення студентських громадських організацій, товариств і спілок, що стало результатом боротьби проти комуністичної ідеології та її впливу на суспільство. Так, студентське братство Львівського державного університету стало альтернативою комсомолу. Ініціативний комітет зі створення Української студентської спілки (УСС) розпочав свою роботу в період походу по козацьких місцях, який був організований і проведений студентами Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка в серпні 1989 р. Новостворені організації студентів у лютому 1990 р. ініціювали проведення акції студентського єднання. Ця акція планувалася як страйк, і в подальшому проходила у різноманітних формах: пікети, мітинги та страйки, які мали місце у вищих навчальних закладах Харкова, Києва, Дніпропетровська та Львова [3]. Вперше ідею проведення протестної акції в Києві було оприлюднено влітку 1990 р. Учасники акції поставили за вимогу рішуче реформування всіх сфер суспільно-політичного та економічного життя, але домогтися цього можна було тільки шляхом радикальних дій. А 2 жовтня 1990 р. молодь зініціювала зага-

льнонаціональний протест, який тривав 16 днів і увійшов в українську історію як Революція на граніті – перший успішний політичний протест ненасильницького характеру проти діючої влади в УРСР, що став поштовхом до демократизації українського суспільства.

Подальшим прикладом таких акцій стали Помаранчева революція та Революція Гідності.

Помаранчева революція 2004 р., яка стала для української молоді *своєрідним тестом на демократичність*, який знов показав, що студентська молодь засвідчила свою спроможність бути провідником соціально-політичних змін. Тоді студентство виявило себе як перспективний чинник демократизації українського суспільства та довело свою здатність уособлювати його майбутнє. У контексті нашої статті важливим є те, що політична активність молоді, таким чином, набула важливого державотворчого сенсу, забезпечивши істотний перелом у процесі демократичного розвитку нашої держави [11].

Нового виміру студентський рух набув у листопаді 2013 р. – Революція Гідності почалася саме зі студентського руху опору проти існуючого режиму, як протест, викликаний відходом політичного керівництва країни від законодавчо закріпленого курсу на європейську інтеграцію та подальшою протидією цьому курсу [5, с. 12]. І знову саме студенти показали себе головним рушієм та енергією Революції Гідності, однією зі складових якої була боротьба за інтеграцію України в Європу. На сьогодні саме нова молодіжна генерація починає диктувати порядок денний для політикуму. Разом з тим, приклади подібних активних проявів характерні для різних етапів історії багатьох європейських країн. Студентські ініціативи неодноразово переростали в серйозний соціальний спротив застарілій нерелевантній системі й у подальшому призводили до запровадження інновацій у всі сфери суспільного життя (події 60-х рр. ХХ ст. у Франції, 70-х рр. ХХ ст. – в Угорщині та Польщі, 80–90-х рр. ХХ ст. – у Німеччині).

На думку багатьох дослідників, сьогоденна соціально-політична участь молоді в суспільних процесах має цілий ряд відмінних рис: по-перше, вона може розвиватися не тільки в нових історичних умовах; по-друге, часто її ініціаторами виступають політичні партії або державні та регіональні владні структури, але при цьому здійснюється запозичення закордонних демократичних форм, і все це за умови низького рівня представництва молоді в структурах усіх гілок влади. Часто ситуація характеризується й помітною слабкістю студентського руху, браком чітких політичних інтересів та відсутністю сильної, артикульованої молодіжної політики (яка у свою чергу, має стимулювати прояв політичних інтересів), низьким рівнем політичної культури, амбіційністю (часто безпідставною) молодіжних політичних лідерів та відсутністю в багатьох із них харизми, гостро недостатнім досвідом політичної участі та повною відсутністю консолідуючої

ідеї, а також дуже часто підпорядкованістю владним структурам та дуже низьким рівнем матеріального забезпечення.

Таким чином, на цьому етапі суспільного розвитку нашої держави набуває актуальності дослідження студентства в багатьох соціальних контекстах. Будучи соціальною групою, молодь найбільш схильна до нововведень і найменше прив'язана до стереотипів. Молодь – *це вже не пасивні споживачі соціальних цінностей, послуг, товарів масового попиту й політичних привілеїв* [9].

Також не варто забувати про таку системотвірну характерну рису страти студентства, як професійне навчання й підготовка до трудової діяльності. Зміни, які відбулися за останні роки, є яскравим відображенням впливу геополітичних процесів на студентство, оскільки сучасна молодь є чи не найбільш інформативно насиченою суспільною стратою завдяки відкритим джерелам інформації та ресурсам мережі Інтернет. Ця обставина спонукає до всебічного аналізу та переоцінки цінностей, внутрішньодержавних пріоритетів стосовно студентства, які були нав'язані попередньою системою. Сьогоднішня реальність, у свою чергу, спонукає до рішучих дій, спрямованих на формування молодіжного вітчизняного середовища і встановлення домінування демократичних цінностей та стандартів на базі збереження новоствореної й удосконалення старої систем цінностей та ідей, які представляють витоки української державності, стимулюють соціальну адаптивність студентів до нових соціально-політичних реалій. Оскільки і держава, і саме суспільство зацікавлені в студентській молоді як в активній соціальній силі, розглянемо деякі системотвірні аспекти формування молодіжно-студентської страти у площині реалій сучасної української системи освіти.

У вказаному контексті як специфіка молоді як соціальної групи, так і перебування українського суспільства у сформованій соціально-політичній та соціально-економічній ситуаціях, першочерговими ставлять завдання формування ідеологічних переваг та ціннісних векторів студентів українських вишів, що включає в себе безперервний моніторинг представників педагогічної сфери і залучення органів влади. На початок 2014/15 навчального року в Україні нараховувалося 1 млн 676 тис. студентів (1 млн 438 тис. у ВНЗ III–IV рівня акредитації та 238 тис. у ВНЗ I–II рівня акредитації) [8].

На сьогодні цілком достатньою мірою, на нашу думку, сформовані національні освітні переваги й визначені стратегії створення оновленої моделі вищої освіти європейського зразка, згідно з Болонським процесом, до якого Україна приєдналась у травні 2005 р. Слід зазначити, що ставлення до «болонізації» системи національної вищої освіти наразі є досить неоднозначним: від прихильності до гострої критики, від стриманої зваженості й прагматизму до абсолютного неприйняття її основних принципів та засад.

До безперечних переваг слід віднести й те, що участь у системі – це не лише активна взаємодія людей з академічної точки зору, або взаємодія

вищих навчальних закладів – це взаємодія держав загалом, як чинник підвищення мобільності студентів, викладачів та дослідників, усі переваги якого важко переоцінити.

Очевидно, що «болонізація» навчального процесу в українських вищих навчальних закладах має сприяти студентському самовираженню, що в основному забезпечується такими трьома факторами, як: мобільність, привабливість та працевлаштування. Оскільки європейська система освіти побудована так, що навчальний процес перетинається з наукою, і талановиті студенти мають можливість долучатись до науково-дослідної діяльності ще в університетських аудиторіях, наслідки такої взаємодії можуть кардинально вирішити питання формування майбутньої вітчизняної наукової еліти безпосередньо в середовищі навчального закладу. Однією з проблем, з якою ми вже стикаємось, є диспропорція між рівнем готовності вітчизняного освітнього середовища до поступового прийняття засад Болонської системи освіти та правил, на яких він базується. Викладацький склад не готовий а іноді просто не хоче змінюватись та підлаштовуватись під європейські стандарти [7]. Як будь-яка інтеграція, Болонський процес має свої недоліки (відсутність безкоштовного навчання, зменшення кількості навчальних закладів – і як наслідок для України – зменшення кількості робочих місць). Однак на сьогодні рівноцінної альтернативи приєднання України до європейського співтовариства, а відтак – і до Болонського процесу просто немає, тому необхідно крок за кроком працювати над вітчизняною освітою: підвищувати якість, знищувати корупцію, змінювати стандарти викладання тощо.

Приєднання до ЄС призведе до якісної конкуренції серед навчальних закладів, боротьба за право на існування, у свою чергу, має зміцнити вітчизняну освіту та зробити її конкурентоспроможною. Протягом 2015–2016 рр., 80 вишів та філій припинили своє існування через неналежну якість навчання. Міністерство освіти і надалі буде скорочувати кількість ВНЗ, оскільки для забезпечення якості необхідно поступатися кількістю навчальних закладів [6]. Освітні проєвропейські реформи наразі впроваджуються дуже повільно, і прогнозувати, як буде виглядати український освітній простір через кілька років, доволі важко.

Не можна заперечувати того факту, що на сучасному етапі інтеграція України в європейський освітній простір вплине на прискорення еміграційних процесів, позаяк деяка частина українських студентів пов'язує свою професійну діяльність з країнами ЄС або США. Досить часто в матеріалах деяких міжнародних освітніх організацій акцентовано необхідність стримувати «відплив мізків». Прикладом може бути Литва, яка має найвищий рівень міграції в ЄС – понад 600 000 її громадян працюють за кордоном. Таким чином, з усього обсягу робочої сили цієї країни, який становить 1 465 000 осіб, 40% проживають за кордоном. Студентство Литви в пошуках кращих навчальних закладів та більш стрімкого кар'єрного зростання виїждить за кордон. Місцеві компанії часто не можуть знайти працівників з

відповідними вміннями та навичками. Інші європейські посткомуністичні країни, у тому числі Польща, також мають аналогічні проблеми, що спонукало їх запустити цілий ряд урядових ініціатив, спрямованих на збереження висококваліфікованого кадрового потенціалу в межах держави, а також створення умов для повернення на батьківщину «цінних кадрів» із-за кордону [4].

Тому, на нашу думку, на часі цілком логічно впливає потреба якісних і кількісних досліджень різних аспектів фахового зростання й перспектив самореалізації українських студентів різних спеціальностей у майбутній професійній діяльності, адже саме професіоналізм є запорукою побудови надійного суспільства, відповідного європейським стандартам.

Висновки. Важливою умовою розгляду українського студентства як суб'єкта євроінтеграційних процесів є вивчення молоді не просто як демографічної групи, а прийняття її як самостійного суб'єкта суспільно-політичних відносин. Сьогодні однією з особливостей студентства в Україні є те, що ця страта не має на меті завоювати державну владу, а зазвичай створює системи груп тиску, під впливом яких формується державна політика.

Лише в тому випадку, коли політичні партії, уряд, законодавці відійдуть від розгляду молодіжних рухів лише як об'єктів впливу та створиться ефективна система пошуку шляхів взаємодії й діалогу, можливе вирішення проблеми посилення ролі молодіжних ініціатив у соціальному просторі, формування раціонального плюралізму, урахування конкретних нагрітих інтересів молоді, посилення громадської активності молоді, підвищення її впливу та конкурентоспроможності в соціальному середовищі.

Перспективи подальших досліджень передбачають вивчення та детальне дослідження механізмів активізації студентства, удосконалення взаємодії студентських рухів і публічного адміністрування, стану та перспектив розвитку студентських ініціатив в умовах децентралізації та європейської інтеграції України.

Оскільки політичні зміни є невід'ємною частиною політичного процесу будь-якої країни, це можуть бути еволюційні зміни, реформи і навіть революції. Процес залучення молоді до участі у політиці є вагомим кроком до найшвидшого відходження від спадщини радянської бюрократії. При цьому важливою функцією соціальних інститутів є формування цілісної політичної свідомості молоді.

Активність молоді у сфері позанавчальної діяльності пов'язана з ефективністю системи освіти. Конкурентоспроможність спеціаліста на ринку праці можуть забезпечити лише гарна якість здобутої освіти, безперервне самовдосконалення особистості та навчання протягом усього життя людини. Разом з тим, ми маємо всі підстави стверджувати, що, попри певні труднощі, українське студентство своєю участю в соціальних перетвореннях в Україні заслуговує на вільний професійний і освітній вибір. Оскільки першочерговою метою Болонського процесу є саме підготовка в системі вищої освіти конку-

рентоспроможного спеціаліста на ринку праці, то реалізація цієї стратегічної мети передбачає трудову та академічну мобільність студентської молоді для підвищення освітнього рівня та здобуття можливості освіти в різних ВНЗ Європи, хоча сама необхідність розширення діапазону професійних компетенцій майбутніх спеціалістів та фахівців викликає ряд логічних питань щодо реальної професійної реалізації на теренах України.

Тільки якщо виховання молодого покоління буде здійснюватися за демократичними нормами та буде побудоване на принципах патріотизму, громадської відповідальності, довіри до державної влади, політичної культури й толерантності, можна очікувати вдалу інтеграцію молоді в економічний, соціальний та політичний простір, адже саме це є гарантією сталого розвитку суспільства й запорукою його стабільності.

Список використаної літератури

1. Близнюк І. В. Сучасний молодіжний рух в Україні (1980-ті–2008 рр.): історіографія : дис. ... канд. іст. наук. Переяслав-Хмельницький, 2010. 24 с.
2. Головенько В. А. Український молодіжний рух у ХХ столітті (історико-політологічний аналіз основних періодів) : дис. ... канд. політ. наук. Київ, 1995. 160 с.
3. Громенко С., Бондарук Л. Перший Майдан. 25 років Революції на граніті. *Дзеркало тижня. Україна*. 2015. URL: <http://gazeta.dt.ua/socium/pershiy-maydan-25-rokiv-revoluyuciyi-na-graniti-.html>.
4. Даннетт К. Відтік мізків з України може принести їй несподівані «бонуси». *Gazeta.ua*. 2015. URL: https://gazeta.ua/articles/dunnett/_vidtik-mizkiv-z-ukrayini-mozhe-prinesti-yij-nespodivani-bonusi/625184.
5. Жекало Г. І. Особливості політичних протиріч та конфліктів у сучасній Україні. URL: <http://lgaki.info/g-i-zhekalom-ivano-frankivsk-osoblivosti-politichnih-protirich-ta-konfliktiv-u-suchasniy-ukrayini>.
6. Звіт Міністерства освіти і науки України за 2015 рік. *Міністерство освіти і науки України*. 2016. URL: <http://mon.gov.ua/activity/education/reforma-osviti/zvit-ministerstva-osviti-i-nauki-ukrayini-za-2015-rik.html>.
7. Калінічева Г. Євроінтеграційний поступ системи вищої освіти України: нові можливості чи нові проблеми? *Віче*. 2009. URL: <http://www.viche.info/journal/1594/>.
8. Кількість студентів на початок 2014/15 навчального року. *UA Frontier Статистика України: візуалізація*. 2015. URL: <http://uafrontier.com/kilkist-studentiv-na-pochatok-2014-2015-navchalnogo-roku>.
9. Кошицька О. «Молодий я, молодий...». *Альтернативне молодіжне видання*. 2008. URL: <http://gvercym.ucoz.ua/forum/2-11-1>.
10. Молодежь Украины. Ожидания, ориентации, поведение / В. Е. Пилипенко, А. И. Вишняк, Е. А. Донченко ; АН Украины, Ин-т социологии. Киев : Наук. думка, 1993. 159 с.
11. Паніна Н. Демократизація в Україні та помаранчева революція у дзеркалі громадської думки. *Дзеркало тижня. Україна*. 2006. URL: http://gazeta.dt.ua/SOCIETY/demokratizatsiya_v_ukrayini_ta_pomarancheva_revoluyutsiya_u_dzerkali_gromadskoyi_dumki.html.
12. Патріотична молодь в сучасній Україні. *Івано-Франківська філія ВНЗ ВМУ-РоЛ («Україна»)*. 2014. URL: http://vmurol.if.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=115:2014-06-17-09-16-39&catid=49:2012-03-20-09-04-48&Itemid=92.

Стаття надійшла до редакції 05.11.2017.

Сальников С. З. Украинское студенчество как субъект евроинтеграционных процессов

В статье освещены характеристики социального потенциала студенческой молодежи Украины как субъекта евроинтеграции. Проанализировано участие украинского студенчества в трех основных революциях, которые происходили в период независимости Украины. Выясняются первоочередные задачи украинской молодежи в развитии демократического общества на основе общеевропейских ценностей. Рассмотрены пути и методы привлечения культурного и интеллектуального потенциала украинской молодежи как главного двигателя общественных изменений.

Ключевые слова: студенческая молодежь, евроинтеграция, образование, общественные изменения.

Salnikov S. Ukrainian Students as a Subject of European Integration Processes

The article outlines the characteristics of the social potential of student youth of Ukraine as a subject of European integration. The author substantiates the ways and methods of attracting the cultural and intellectual potential of Ukrainian youth as the main driver of social change. Taking into account the growing need of society in highly educated and conscious young people, it becomes socially important to determine the place of Ukrainian students in the context of European integration.

The purpose of the article is to highlight the main features, functions and peculiarities of Ukrainian students on the path to European integration in the retrospect of the declaration of Ukraine's independence to the present.

Most of the sociological sources until the 90-ies of the twentieth century. the youth were seen as a single socio-political group. But analyzing the literature, which reflects the history of the movements of student youth in the period 1980-1990 we can say that student life has not become the subject of special research at that time.

The development of an informal youth initiative was widely perceived (reflected) in Soviet science, mostly negative. It is clear that this was due to the then policy of power. Since, in our opinion, youth movements and initiatives are the subjects of many state-building processes, we recall their evolution and reflection in Ukrainian science (despite the lack of comprehensive research on this issue at that time, the scientific interest in this issue persisted).

In scientific thought there are three stages of comprehension of the history of the student's student movement: the first stage – the Soviet one, the second – the first years of independence, the third – the modern, beginning in 2000. Analysis of factual and scientific sources allows us to state that the new stage in the political activity of young Ukrainians in society began in the late 1980s with the emergence of student community organizations, societies and unions, which was the result of the struggle against communist ideology and its influence on society.

The article mentions the most significant events initiated by student youth: The revolution on granite is the first successful political protest of a non-violent nature against the current power in the Ukrainian SSR, which has been an impetus for the democratization of Ukrainian society. A further example of such actions was the Orange Revolution (2004) and the Revolution of Attraction (2013).

«Bolonization» of the educational process in Ukrainian higher education institutions should promote student self-expression, which is mainly provided by three factors: mobility, attractiveness and employment.

Therefore, in our opinion, it is quite logical that the qualitative and quantitative research of various aspects of professional growth and the prospects of self-realization of Ukrainian students of different specialties in future professional activities is quite logical.

The conclusions state that the activity of youth in the field of educational activities is related to the effectiveness of the education system. Today, a concept of a system of education is needed that would help organizations to take advantage of the principles of democratization, humanism, continuity, fundamental education, the integration of education, science and production, and the complexity of learning.

Key words: *student youth, eurointegration, education, social changes.*

УДК 316.2

Л. М. ХИЖНЯК, К. В. ХИЖНЯК

КРИЗОВІ СИТУАЦІЇ, КРИЗОВІ КОМУНІКАЦІЇ Й ПОШУК НОВОГО ФОРМАТУ УПРАВЛІНСЬКИХ ПРАКТИК

Стаття присвячена зміні підходу до криз в організації та ролі кризових комунікацій в управлінні в умовах кризи. Автори доводять, що новий формат управлінських практик передбачає створення безпекової зони для організації. Така зона дає змогу мінімізувати ризики й підвищити готовність організації до них. Новий формат управлінських практик має включати комплекс комунікативних заходів, які дозволяють не лише зробити кризовий процес керованим, а й зміцнити імідж організації, розкрити її потенціал для усіх зацікавлених у її розвитку сторін. Існування всіх організацій починає залежати від їхньої активності в соціальних мережах, від цифрових кризових комунікацій.

Ключові слова: організація, управління, кризова ситуація, кризове управління, кризові комунікації, управлінські рішення.

Контексти, в яких використовують поняття «криза», різноманітні. Так, в економіці прикладом є фінансова криза, криза попиту; у політиці – Грецька криза, криза Єврозони; у медицині під кризою розуміють вирішальний етап розвитку хвороби; у менеджменті найбільша увага прикута до організаційної та управлінської криз. Потреби практики стимулювали наукові дослідження в царині антикризового управління на різних організаційних рівнях. Так, під антикризовим управлінням організацією розуміють такий тип управління, який спрямований на ідентифікацію кризових явищ через виявлення їхніх ознак уже на початковій стадії кризи і створення передумов для їх профілактики або подолання з метою запобігання руйнуванню організації, забезпечення її життєдіяльності [1, с. 495]. Кризи стають проблемою управління внаслідок того, що порушують звичний соціальний порядок і часто не піддаються традиційним методам управління.

Звертаємо увагу на термінологічну неусталеність зазначеної в цій статті проблеми. Це стосується насамперед понятійного ряду, який покликаний описувати кризу. Наприклад, як зазначає А. Бахметьєва, фахівці з паблік рилейшнз зазвичай не беруть до уваги таку суттєву характеристику будь-якої кризи, як ступінь небезпеки конкретного кризового явища. Наслідком стає відсутність чіткого розмежування між такими поняттями, як «криза», «конфлікт», «надзвичайна ситуація», «загроза», «ризик», «проблема», «небезпека» [3, с. 57]. Не завжди чітко розмежовують кризові й надзвичайні ситуації, тоді як це є однією з вимог наукового обґрунтування способів і соціальних технологій профілактики кризових ситуацій і кризових станів, мінімізації їхніх негативних наслідків засобами цілеспрямованого управлінського впливу. Б. Герасимов і В. Чумак, зазначаючи, що «для управління характерно застосування значного різноманіття видів управ-

ління» [6, с. 42], при цьому серед досить розгалуженої класифікації видів управління, зробленої за багатьма типологічними ознаками, не виділяють в окремих видів кризове управління. А самі кризи (як природні, так і ті, що зумовлені діями індивідів, груп, соціальних інститутів) стали об'єктом міждисциплінарного вивчення, що ускладнює розробку методологічних підходів до їхнього вивчення.

Закономірність появи у суспільстві ризику і неминучість криз, зокрема в організаціях, які зайняті економічною (комерційною) діяльністю, дослідники часто пов'язують з циклічним розвитком економіки. Так, Г. Юн серед тих, хто причину криз вбачає у порушенні балансу, рівноваги в економіці і, відповідно, в економічних організаціях, на діяльність яких тою чи іншою мірою впливає циклічний розвиток макросередовища (економічного, політичного тощо) [19]. Л. Кукса вказує на те, що сучасна ситуація змушує по-новому осмислити процес становлення теорії соціальної організації на основі уявлень про неї як світ-систему [11, с. 97]. Кризові ситуації, кризові стани, що мають як глобальний, так і локальний виміри, посилюють аргументацію щодо нових теоретичних підходів до сучасних управлінських практик. В. Корнілович наголошує на необхідності розробки методів контрольованого втручання в спонтанні соціальні процеси, виділяє в життєдіяльності суспільства і включає в предметне поле соціології управління два соціальних феномена – «стратегічне управління» і «соціальне стратегування», вважаючи, що вони характеризують соціологічну реальність і виступають як соціологічний факт [10]. В умовах кризи керівність соціальною системою будь-якого рівня (в тому числі на рівні організацій) зазнає випробовувань або може взагалі бути втраченою.

Наразі відбувається також визнання необхідності нових підходів до вивчення комунікативного поля управління, не створено загальноновизнаної моделі кризових комунікацій [17]. Багаторівневі кризові комунікації система управління бере на озброєння в умовах криз. Однак при цьому вони самі є феноменом, який потребує цілеспрямованого управлінського впливу [8]. Зрештою, бракує саме теоретичних розробок щодо змін в управлінських практиках, які б відповідали сучасним реаліям і в яких функціонують і розвиваються різноманітні організації.

Мета статті – з'ясувати, як кризові ситуації впливають на формат управлінських практик і яку роль при цьому відіграють кризові комунікації.

Умовно можна виділити два підходи до кризи, які існують у теорії організації та управління. Перший підхід базується на припущенні, що кризи є одним з етапів життєвого циклу організації. Тому завданням системи управління є збільшити тривалість міжкризових періодів і мінімізувати негативні наслідки конкретної кризи. Для цього розробляють відповідні технології антикризового управління. Другий підхід виходить з того, що кризи наразі увійшли в повсякденність сучасних організацій, і це потребує розробки нового формату управлінських практик, застосування технологій

кризового управління. Поширеною є думка, що організаційні кризи пов'язані як з дефіцитом ресурсів, які необхідні для того, щоб вийти з кризової ситуації, так і з неготовністю системи управління до прийняття рішень у кризових ситуаціях. Кризовий стан організації – це сукупність кризових явищ, які перешкоджають її життєдіяльності. Процес прийняття управлінських рішень у таких умовах змінюється.

У кризовій ситуації, як правило, найбільш вразливі низькоресурсні особистості, групи, спільноти, організації. Саме вони потребують зовнішньої підтримки у вигляді тих чи інших технологій (соціальних, психологічних тощо), які доцільно використовувати суб'єктам управління. Г. Силласте зазначає, що «кризи посилюють потребу в соціальних зобов'язаннях держави перед групами підвищеного соціального ризику, які сьогодні можна розглядати як групи пріоритетного патерналізму» [12, с. 51]. Звісно, не всі організації, перебуваючи в кризовому стані, належать до цієї категорії. Разом з тим розвинені країни світу розробляють та реалізують державні програми підтримки малого та середнього бізнесу, які найбільш вразливі під час криз, потребують унормування процедури банкрутства, доступу до адекватних ресурсів (передусім фінансових) тощо. На рівні організацій вирішення організаційних проблем, що виникають у кризових ситуаціях, стає переважно турботою їхнього менеджменту.

Перед системою управління виникають специфічні проблеми, пов'язані з кризою на рівні організації. Ідеться перш за все, про кризу організаційної ідентичності, яка виникає під впливом численних факторів і часто є свідченням недостатньої уваги з боку системи управління до питань корпоративної культури. Криза організаційної ідентичності, як правило, свідчить про зниження внутрішньої інтеграції й консолідації персоналу організації, а також про те, що бажаного для системи управління стану організація не досягла і почала програвати в конкуренції на тих чи інших ринках, у боротьбі за ті чи інші замовлення, проекти, за споживачів своїх товарів (послуг).

Найбільшу небезпеку для організації становлять неадекватні управлінські рішення, які, з одного боку, не відповідають принципам оперативності, своєчасності, обґрунтованості, а з іншого – не спираються на кризові комунікації (внутрішні і зовнішні). Новий формат управлінських практик у кризових ситуаціях має включати формування, підтримку зони безпеки, що може базуватися на низці технологій теорії і практики управління.

По-перше, оперативна ідентифікація кризи в організації вимагає уваги до інформаційного менеджменту як усередині організації, так і в її взаємодії із зовнішнім світом, де в суспільстві ризику починають домінувати турбулентні соціальні відносини. На основі аналізу сучасних систем управління кризовими ситуаціями дослідники обґрунтовують важливість захисту інформаційних ресурсів в умовах кризових ситуацій [7].

По-друге, традиційне управління в умовах кризи замінюється кризовим менеджментом. Дослідники, які розробляють теорію кризового менеджменту, наполягають на тому, що система управління в кризових ситуаціях має реагувати швидко, адже в іншому випадку можуть виникнути такі несподівані негативні наслідки, які долати буде довго, важко і з непрогнозованим результатом [16].

По-третьє, кризи актуалізують організаційні зміни. Останні при розробці і використанні системою управління науково обґрунтованих соціальних технологій можуть стимулювати в організації інноваційні процеси. Втім, позитивний результат організаційних змін унаслідок реакції організації на ті чи інші кризи можливий за наявності принаймні двох умов, а саме: відповідної ресурсної бази й ефективного менеджменту. В. Щербині належить обґрунтування механізмів організаційних змін, відмінностей різних моделей організаційного розвитку, які стосуються: а) розуміння специфіки процесів організаційного розвитку; б) уявлення про джерела соціальних змін; в) орієнтирів цих змін; г) умов, логіки і механізмів перебігу процесу організаційного розвитку; д) критеріїв позитивності змін [18]. Ці механізми можна задіяти й у кризовому управлінні.

По-четверте, під час кризи актуалізується роль комунікативних механізмів. При цьому кризові комунікації мають базуватися на відповідних етичних засадах і відповідати принципам відповідальності, відкритості, довіри, правдивості. Правдивість передбачає надання організацією об'єктивної інформації, необхідної для обґрунтованого вибору всіх зацікавлених у її розвитку суб'єктів (персоналу, власників ресурсів, держави, місцевої влади, партнерів тощо). На думку дослідників, будь-яка неправда етично сумнівна, оскільки обмежує свободу тієї людини, котру ошуковують. Відчуття, що організація є нечесною або приховує інформацію про свій кризовий стан, зазвичай підвищує глибину кризи [15, с. 243]. Ефективним інструментом кризової комунікації, на думку Т. Кумбса, може стати вибачення організації (її керівництва). У розробленій цим дослідником теорії ситуаційної кризової комунікації вибачення є певною стратегією у фазі кризового реагування й розглядається як «...визнання відповідальності за кризу, каяття для пробачення від громадськості» [21, с. 35]. В. Бенуа – автор теорії відновлення іміджу – ще 90-ті рр. ХХ ст. запропонував розглядати ще один етичний компонент – каяття як ефективну стратегію захисту репутації організації в умовах кризи [20, с. 79]. До характеристик стратегічної кризової комунікації також зараховувати моральну цілісність і технологічну інтегрованість [4].

Управління в умовах кризи може сприяти переводу організації в бажаний стан за умови використання можливостей (потенціалу) стратегічного управління. А. Анцупов на основі критичного аналізу сучасних підходів до стратегічного управління дійшов висновку, що вони мають такі сильні сторони: 1) своєчасність реакції теоретиків і практиків на зміни в соціаль-

ному й організаційному середовищі (ідеться, ймовірно, про макро- і мікросередовище конкретної організації); 2) аналіз управлінських проблем є глибоким й реалістичним; 3) розмаїття (плюралізм) підходів до стратегічного управління, урахування його багатоплановості й багаторівневості; 4) органічна єдність теорії і практики стратегічного управління [2, с. 25–26]. Ці риси можуть слугувати й розробці нового формату управлінських практик під час криз. Однак західні підходи до проблеми стратегічного управління мають і певні обмеження, які стосуються, насамперед, таких моментів: 1) домінування економічного підходу; 2) недостатнє врахування соціальних нерівностей, суперечностей між різними групами найманих працівників, топ-менеджерами, власниками ресурсів тощо; 3) дефіцит системного підходу до стратегічного управління, все ще не задоволена практична потреба у створенні загальної теорії стратегічного управління [2, с. 26–27]. Відсутність такої теорії певним чином позначається на ефективності управлінського консалтингу, до якого, як правило, більш активно звертаються організації-клієнти під час кризових станів. Загальна теорія стратегічного менеджменту в умовах кризи затребувана також у рекламній і PR-діяльності [13].

Звернемося до висновку, який зробили Д. Гавра і О. Бикова: для подальшого розвитку теорії кризових комунікацій необхідно, «по-перше, перейти від іміджу як ситуаційної категорії до репутації як категорії стратегічної. По-друге, припинити розглядати кризову комунікацію як сукупність реактивних комунікативних практик, породжену певним надзвичайним приводом. Кризову комунікацію, що реалізується на стратегічному рівні, потрібно розглядати як окремий випадок стратегічної комунікації політичного або бізнес-суб'єкта, що спирається на корпоративну місію, філософію і в цілому корпоративну стратегію» [4, с. 122–123]. Ми поділяємо точку зору Д. Гавра, який під соціально-комунікативною технологією розуміє «...такий вид технології соціальної комунікації, який характеризується свідомим управлінням комунікаційними ресурсами; наявністю соціально значущої мети і соціальним характером процесу, що піддається технологізації; системністю і планомірністю; технологічністю, формальною організацією й оптимізацією; дискретністю; креативністю та стандартизацією; циклічністю та можливістю тиражування» [5]. Сучасні тенденції в кризових комунікаціях пов'язані також з використанням самими організаціями соціальних медіа, що дає змогу системі управління організацією взяти під свій контроль інформування зовнішнього середовища про перебіг кризових явищ, їхню глибину, управлінські рішення з нейтралізації їхніх наслідків. Новий формат управлінських практик починає включати комплекс комунікативних заходів, які дозволяють не тільки зробити кризовий процес керованим, а й зміцнити імідж організації, розкрити й підвищити її потенціал. Компонентами змін параметрів організаційної комунікації все більшою мірою починають виступати ефективність зворотного зв'язку, а

також комунікативна компетентність менеджерів і персоналу, їхня здатність до навчання.

Висновки. Пошуки нового формату управлінських практик зумовлені новим підходом до кризи, який поширюється в сучасній теорії організації та управління. Кризи стають нормою розвитку сучасних організацій, входять у їхню повсякденність, що потребує технологій кризового управління та кризових комунікацій. При цьому системи кризових комунікацій можуть підходити до одних організацій і бути не прийнятними для інших. Однак існування всіх організацій починає залежати від їхньої активності в комунікативному просторі, особливо в соціальних мережах. Новий формат управлінських практик передбачає створення безпекової зони для організації. Така зона дає змогу мінімізувати ризики та підвищити готовність організації до них.

У науковому міждисциплінарному знанні щодо кризових ситуацій і кризового управління неусталеною залишається типологія, причини виникнення та наслідки кризових комунікацій у соціальній реальності; типи криз в організаціях, що вимагають кризових комунікацій [14]. Також подальшого вивчення потребує використання комунікативних можливостей Інтернету в кризових ситуаціях [9]. Без відповіді на ці питання новий формат управлінських практик може не відбутися, а науковий супровід кризового управління стане буде під загрозою, що може спричинити поширення в управлінні організаціями соціальних антитехнологій.

Список використаної літератури

1. Антикризове корпоративне управління. Теоретичні та прикладні аспекти / С. С. Гасанов та ін. ; Держ. навч. наук. установа «Акад. фін. упр.», Ін-т післядиплом. освіти. Київ : ДННУ «Акад. фін. управління», 2012. 300 с.
2. Анцупов А. Я. Стратегическое управление / Ин-т стратегий развития. Москва : Техносфера, 2015. 343 с.
3. Бахметьева А. Н. Реализация защитной функции ПР в кризисных и конфликтных ситуациях в высшей школе. *Держава та регіони. Серія: Гуманітарні науки.* 2013. № 1 (32). С. 57–61.
4. Гавра Д. П., Быкова Е. В. Стратегическая кризисная коммуникация: базовые характеристики и интегративное воплощение. *Век информации. Медиа в современном мире. Петербургские чтения* : матер. 55-го междунар. форума (21–22 апреля 2016 г.) / отв. ред. С. Г. Корконосенко. 2016. № 2. Санкт-Петербург : Высш. шк. журн. и мас. коммуникаций, 2016. С. 122–125.
5. Гавра Д. П. Социально-коммуникативные технологии: сущность, структура, функции. URL: http://www.studmed.ru/view/gavra-dp-socialno-kommunikativnye-tehnologii-suschnost-struktura-funkcii-statya_197c941406e.html/
6. Герасимов Б. Н., Чумак В. Г. Социальные технологии в управлении : монография. Самара : Изд-во СамНЦ РАН, 2014. 396 с.
7. Гізун А., Корченко А., Скворцов С. Аналіз сучасних систем управління кризовими ситуаціями. *Ukrainian Scientific Journal of Information Security.* 2015. Vol. 21. Issue 1. P. 86–99.
8. Голуб О. Ю. Кризисные коммуникации: методология и методы управления. *Вестник Саратовского государственного социально-экономического университета.* 2012. № 2 (41). С. 142–145.

9. Голуб О. Ю. Использование коммуникативных возможностей интернета в кризисных ситуациях. *Информационное сопровождение социальных проектов в современном обществе* : материалы V Междунар. науч.-практ. конф. 2014. С. 158–167.
10. Корнилович В. А. Стратегическое управление: социологический подход : монография / Федеральное агентство науч. орг., Ин-т социологии Российской акад. наук. Москва : Ин-т социологии РАН, 2015. 267 с.
11. Кукса Л. П. Концептуальные основания теории социальной организации будущего: интегральный подход. *Социологические исследования*. 2017. № 10. С. 97–103.
12. Силласте Г. Г. Кризисы в модусах времени и его социальные уроки. *Гуманитарий Юга России*. 2016. № 1. С. 45–59.
13. Станкевич Л. Т. PR-технологии как инструмент преодоления кризиса. *Управленческое консультирование*. 2012. № 3. С. 214–216.
14. Третьяк Г. Е. Кризисные коммуникации: типология, причины возникновения и последствия. *Труды Дальневосточного государственного технического университета*. 2007. № 147. С. 89–95.
15. Улмер Р., Селнау Т., Сиджер М. Эффективная кризисная коммуникация : пер. с англ. Харьков : Изд-во Гуманитарный Центр (Науменко А. А.), 2011. 268 с.
16. Хіт Р. Кризовий менеджмент для керівників : пер. з англ. Київ : Наук. думка, 2002. 566 с.
17. Шилова В. А. Коммуникативное поле управления: теория, методология, практика : монография. Москва : Логос, 2015. 204 с.
18. Щербина В. В., Попова Е. П. Социальные изменения и модели развития в специальных организационных теориях. *Социологические исследования*. 2017. № 10. С. 77–86.
19. Юн Г. Б. Антикризисное управление предприятиями: теоретические и практические аспекты : монография. Москва : Московский издательский дом, 2002. 624 с.
20. Benoit W. Accounts, excuses, and apologies: A theory of image restoration strategies. Albany : State University of New York Press, 1995. 197 p.
21. Coombs T. The Handbook of Crisis Communication / edited by Coombs T. and Holladay S. Wiley-Blackwell, 2010. 737 p.

Стаття надійшла до редакції 22.11.2017.

Хижняк Л. М., Хижняк К. В. Кризисные ситуации, кризисные коммуникации и поиск нового формата управленческих практик

Статья посвящена изменению подхода к кризисам в организации и роли кризисных коммуникаций в управлении в условиях кризиса. Авторы доказывают, что новый формат управленческих практик предусматривает создание зоны безопасности для организации. Такая зона позволяет минимизировать риски и повысить готовность организации к ним. Новый формат управленческих практик должен включать комплекс коммуникативных мероприятий, которые позволяют кризисный процесс не только сделать управляемым, но и укрепить имидж организации, раскрыть ее потенциал для всех заинтересованных в ее развитии сторон. Существование всех организаций начинается зависеть от их активности в социальных сетях, от цифровых кризисных коммуникаций.

Ключевые слова: организация, управление, кризисная ситуация, кризисное управление, кризисные коммуникации, управленческие решения.

Khyzhniak L., Khyzhniak K. Crisis Situations, Crisis Communications and the Search for a New Format of Managerial Practices

The article examines two approaches to the crisis that exist in the theory of organisation and management. The first approach is based on the assumption that crises are

one of the stages of an organisation's lifecycle. Therefore, the task of the management system is to increase the duration of inter-crisis periods and minimize the negative effects of a particular crisis. To this end, appropriate technologies of crisis management are being developed. The second approach is based on the fact that crises have become the norm for the development of modern organisations, have become part of their everyday life, and this requires the development of a new format of management practices and crisis management technologies. It was shown that organisational crises are associated with a shortage of resources that are necessary in order to get out of the crisis situation, and with unpreparedness of the management system to make decisions in crisis situations. Crisis condition of the organisation is a set of crisis phenomena that impede its life. The process of making managerial decisions in such circumstances is changing. The greatest danger to the organisation are inadequate managerial decisions, which, on the one hand, do not meet the principles of efficiency, timeliness, validity, but on the other – do not rely on crisis communications (internal and external). The parameters of organisational communication are the effectiveness of feedback, as well as the communicative competence of staff and its ability to study. In a crisis situation, as a rule, the most vulnerable are low-resource individuals, groups, communities. They are the ones who need external support in the form of certain technologies (social, psychological, etc.), which it is expedient to use for the subjects of management.

The new format of management practices involves creating a security zone for the organization. Such a zone allows minimising risks and increasing readiness of organisation for them. The new format of management practices should include a set of communicative measures that allow the crisis process not only to be managed, but also to strengthen the image of the organisation, to reveal its potential for all those interested in its development. In this case, crisis communication systems can be suitable for some organisations and not be acceptable to others. However, the existence of all organisations begins to depend on their activity in social networks, from digital crisis communications.

Key words: *organisation, management, crisis situation, crisis management, crisis communications, managerial decisions.*

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ СОЦІОЛОГІЇ

УДК 316.4.

Е. А. ГУГНІН

ТЕОРЕТИКО-СОЦІОЛОГІЧНІ УТОЧНЕННЯ ПОНЯТТЄВО-КАТЕГОРІЙНОГО АПАРАТУ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІОЛОГІЇ ЗОВНІШНЬОГО ВПЛИВУ

У статті уточнено поняттєво-категорійний апарат дослідження соціології зовнішнього впливу в рамках марксистських та неомарксистських, постмодерністських, синергетичних соціологічних теорій.

Відзначено, що марксистські та неомарксистські (Е. Валлерстайн, Дж. Аррігі, С. Амін) теорії, приймаючи до уваги перманентну класову боротьбу, насильство та міжгрупову підозру і напруженість між більшістю та меншістю в рамках світ-системної поляризації, постулюють диссенсус в суспільстві через еволюцію насильства, нерівності, культурної, соціально-політичної та економічної конфліктності.

Відзначено, що помірковані (медіалістські) теорії наголошують на наявних соціально-групових та економічних розбіжностях постулюючи, тим не мени, можливість досягнення консенсусу в культурному та соціально-інституційному секторах. Йдеться, зокрема, про евристичні можливості в розумінні когезії веберівської теорії соціальної дії та домінування ціннісної раціональності в суспільстві, що зумовлює превалювання культури в її найвищих секторах ціннісного знання (релігійно-етичному, філософському, науковому) над економікою, технікою, екологією.

Ключові слова: зовнішній вплив, соціальна когезія, суб'єкти зовнішнього впливу, рівні зовнішнього впливу, стратегії зовнішнього впливу, технології зовнішнього впливу, неомарксизм, структурний функціоналізм та неофункціоналізм, постмодернізм, веберіанство (неовеберіанство).

В побудові теоретичної моделі важливе значення має, по-перше, створення повного переліку типів зовнішнього впливу, його різновидів та специфічних технік.

По-друге, визначення передумов високого/низького/середнього рівня зовнішнього впливу через визначення когезії як ключової умови того чи іншого рівня впливу.

По-третє, визначення суб'єктності в зовнішньому впливі (повна суб'єктність, акторність, медіаторність, статус учасників/об'єктів зовнішнього впливу).

По-четверте, визначення рівнів зовнішнього впливу як тих чи інших складників культури, соціальної структури, соціальних інституцій, соціальних груп, щодо яких можуть застосовуватися ті чи інші стратегії зовнішнього впливу.

По-п'яте, визначення стратегії (програми) зовнішнього впливу як узагальненої схеми застосування тих чи інших типів (різновидів) та специфічних технік.

По-шосте, визначення ефектів впливу як бажаних для суб'єктів (акторів, медіаторів) зовнішнього впливу на суспільство результатів, що може виявля-

тися в підтриманні міжкультурних комунікації, створенні альянсів, отриманні різноманітних ресурсів, територіальному (культурному, економічному, політичному та ін.) узалежненні та руйнації.

Йдеться про чотири базові типи ефектів зовнішнього впливу одних суспільств на інші, а саме: *коекзистентних* (ефекти налагодження комунікацій та партнерства), *ресурсо-обмінних* (отримання тих чи інших сировинних, людських, фінансових та ін. благ та цінностей) *експлуатаційних* (ефектів одностороннього та асиметричного використання одними суспільствами інших суспільств) та *руйнаційних* (позбавлення території, населення та ресурсів).

Мета статті. Метою статті є уточнення поняттєво-категорійного апарату дослідження соціології зовнішнього впливу в рамках марксистських та неомарксистських, постмодерністських, синергетичних соціологічних теорій.

Складання повного переліку (каталогу) типів зовнішнього впливу, напевно, могло б розглядатися як перспективне завдання для багатьох науковців. Адже соціальна реальність не стоїть на місці, відбуваються неперервні зміни, які призводять до появи нових типів (видів), технологій та технік зовнішнього впливу. В контексті побудови теоретичної моделі вбачається за доцільне вибір критеріїв поділу типів зовнішнього впливу, який запропоновано в дисертаційному дослідженні В. Ніколаєвського з соціальної безпеки.

Автором запропоновано поділ типів (видів) соціальних підсистем, які є життєзабезпечуючими для суспільства і вплив на які не може бути проігноровано у зв'язку із їх значенням для цього суспільства. Автор поділяє соціальні підсистеми на «релігійну, ідеологічну, наукову, політичну, правову, економічну, демографічно-відтворювальну, соціалізаційну, культурну, комунікаційну» різновиди, загалом пропонуючи типологізувати ці «підсистеми ... на «сміслоутворювальні, репродуктивні, регулятивні та трансмісійні»[10-12].

Таблиця 1

Типологія соціальних підсистем

Сміслоутворювальні	Репродуктивні	Регулятивні	Трансмісійні
Релігійна, ідеологічна, наукова	економічна, демографічно-відтворювальна, культурно-репродуктивна	Політична, правова	Соціалізаційна, комунікаційна

У відповідності із запропонованим поділом соціальних підсистем на смисло-утворювальні, репродуктивні, регулятивні та трансмісійні в зовнішньому впливі можна вирізнити чотири базових типи:

1) *Тип зовнішнього впливу, спрямований на створення цінностей та культурної системи, культурної ідентичності суспільства.* Створенню цих цінностей відповідає вплив того чи іншого суспільства на інше суспільство в аспекті його релігійного, ідеологічного, наукового розвитку;

2) *Тип зовнішнього впливу, змістовно пов'язаний із його відтворенням трьох типів ресурсів: людських, економічних та культурних, які стосуються блоку відтворення.* Цьому типу впливу відповідає вплив на економіку, демографічні процеси (народжуваність, смертність, міграції тощо) та відповідні цим сферам технічне (техніко-економічне) знання;

3) *Тип зовнішнього впливу, орієнтований на регуляторні підсистеми (політику, право, мораль)*. Це один із типів зовнішнього впливу, який, на нашу думку, забезпечує досягнення швидких ефектів дерегулювання, що може виявлятися, зокрема, в дезорганізації влади, масових безпорядках, виникненні сепаратизму, зростанні злочинності тощо.

4) *Тип зовнішнього впливу, пов'язаний із переданням, «переміщенням», трансляцією та ретрансляцією сенсів (комунікацією, трансмісією)*, який, в термінології В. Ніколаєвського, стосується соціалізації та комунікації. Цей тип зовнішнього впливу є дотичним, перш за все, до виробництва культурно- та соціально- відповідного типу особи, яку в різних джерелах з соціології, культурної та соціальної антропології, етнопсихології прийнято називати «базовою особою», «модальною особою», носієм «соціального характеру», відповідного культурній та соціальній системі «нормативного соціотипу» тощо.

В свою чергу, кожний із перерахованих типів впливу може бути класифіковано на окремі різновиди, зокрема:

о тип зовнішнього впливу, спрямований на створення цінностей та культурної системи, культурної ідентичності суспільства – на релігійний, ідеологічний та науковий (науково-технічний);

о тип зовнішнього впливу, змістовно пов'язаний із його відтворенням ресурсів – на економічний, демографічний, мистецький, які відповідають соціальним підсистемам та інституціям економіки, мистецтва, відтворення народонаселення;

о тип зовнішнього впливу, орієнтований на регуляторні підсистеми – на політичний, правовий та морально-психологічний різновиди, якому відповідають інститути політики (державної влади), права та похідний від них стан відповідності/невідповідності спільноти стандартам розвитку, удосконалення, самозбереження/самовідтворення або ж появу кризових (деградаційних, стагнаційних) тенденцій.

о тип зовнішнього впливу, пов'язаний із переданням, «переміщенням», трансляцією та ретрансляцією сенсів (комунікацією, трансмісією) – на соціалізаційний та комунікаційний різновиди зовнішнього впливу, спрямованого на інституції та підсистеми освіти та ЗМІ.

Таким чином, вирізнення базових типів та різновидів зовнішнього впливу може бути для зручності представленим у вигляді таблиці.

Таблиця 2

Базові типи та різновиди зовнішнього впливу

Типи зовнішнього впливу	Різновиди зовнішнього впливу
Культурно-ціннісний	Релігійний, ідеологічний, науково-технічний
Репродуктивний	Економічний, демографічний, мистецький
Регуляторний	Політичний, правовий, морально-психологічний
Соціалізаційно-комунікаційний	Освітній, медійний

В контексті зазначеного можна констатувати значний зовнішній вплив України на інші суспільства в аспекті експорту народонаселення, переважно

елітних груп, до суспільств Європи, РФ, Америки. Процеси «вивозу» людського капіталу через зростаючу міграцію є зумовленими аномічними тенденціями розвитку нашого суспільства, корупційною інволюцією державно-правових інститутів, нерозв'язаністю проблеми балансу між зовнішньо-політичною протекцією міждержавних альянсів (міжнародних організацій) та внутрішнім суверенітетом, значною дифузією культурної ідентичності в регіонах через історичні обставини внутрішньої та зовнішньої колонізації України межовими імперіями (Російською, Австро-Угорською та ін.). Фактично Україна вступає у відносини «культурної екзогамії» із іншими суспільствами, виконуючи роль надавача людського капіталу у поєднанні із специфічним культурним ресурсом.

Другим аспектом розробки авторської теоретичної моделі України як суб'єкта і об'єкта зовнішнього впливу є, як відзначалося вище, визначення передумов високого/низького/середнього рівня зовнішнього впливу через визначення когезії як ключової умови того чи іншого рівня впливу.

Когезію в контексті концепції нашого дослідження є доцільним визначити як характеристику рівня міцності/слабкості зв'язків між культурою та субкультурами, соціальною системою та її підсистемами (соціальними інституціями), соціальними групами та окремими особами.

В оцінці рівня сили, усередненості та слабкості культурних та соціальних зв'язків в історії соціології склалися три групи теорій, які можна, за критерієм оцінки рівня когезії будь-якого суспільства, можна умовно поділити на:

1) песимістично-мінімалістські (марксистські та неомарксистські) та ті, що утворюють групу постмодерністських теорій (К. Маркс, Ф. Енгельс А. Лабріола, А. Грамші, Л. Альтюссер, П. Бурдьє, Р. Дарендорф, Е. Валлерстайн, Дж. Аррігі, С. Амін, Ж. Дельоз, Ж-Ф. Бодрійяр, Ф. Ліотар та ін.);

2) помірковані та «медіалістські», до яких відносяться похідні від неокантіанства соціологічні концепції неовеберіанської спрямованості (В. Хенніс, В. Крюзе, К. Ліхтбау, Х. Нау, В. Шлюхтер, Ю. Габермас та ін.) [18-29];

3) оптимістично-максималістські, включаючи всі напрямки структурного функціоналізму та неофункціоналізму (Дж. Александер, Т. Парсонс, Р. Мертон, Н. Луман).

Вони вирізняються найбільшим песимізмом як такі, що обстоюють неминучість класових антагонізмів, їх універсальність для будь-якого суспільства, акцентом на тих чи інших формах класової боротьби, неминучих загостреннях останньої та появі нових форм непримиренної нерівності, яка так чи інакше веде до соціальних конфліктів, революцій, або, як мінімум, відчуження та соціальної напруженості.

Марксистські та неомарксистські (Е. Валлерстайн, Дж. Аррігі, С. Амін) теорії, приймаючи до уваги перманентну класову боротьбу, насильство та міжгрупову підозру і напруженість між більшістю та меншістю в рамках світ-системної поляризації, постулюють диссенсус в суспільстві через еволюцію насильства, нерівності, культурної, соціально-політичної та економічної конфліктності.

В аспекті розуміння культурної системи, спільним місцем марксизму та неомарксизму є жорсткий економічний редукціонізм або більш м'яка версія

культурного інструменталізму, розуміння культури як прихованої форми класового панування або ж технології встановлення та підтримання гегемонії та символічного насильства.

Соціальні інститути розуміються в марксистських та неомарксистських теоріях переважно в руслі корпоративістської логіки, яка маскується апеляцією до спільних цінностей. Інститути як встановлення та статусно-рольові комплекси організацій відображають приховані інтереси класів-корпорацій та мають мало чого спільного із загально-соціальними очікуваннями.

При цьому, обслуговуючи потреби меншості суспільства або групи суспільств (якщо йдеться про неомарксистську соціологію міжнародних відносин Е. Валлерстайна, Дж. Аррігі та С. Аміна) [10-15], соціальні інститути мають «загортатися» в броню ідеологічних, юридичних та морально-етичних дискурсів задля приховування закладеної в них партикулярності.

Розрив із інтересами групової більшості (в системі соціальної стратифікації антагоністичних суспільств або ж суспільств із перманентними кризами, протиріччями та конфліктами) задає неперервний соціальний тиск на депривовану (культурно, соціально, економічно та ін.) більшість, а отже, атомізує нужденних в найбільшій мірі.

Таким чином, оцінка рівня соціальної когезії як зв'язаність/зчепленість культури, соціальних інститутів, соціальних груп та осіб в марксистських та неомарксистських концепціях буде наближатися до рівня низької.

Постмодерністські теорії (Ж. Бодрійяр, Ж. Дельоз, Ф. Гваттарі, М. Фуко) мінімізують або ж тотально заперечують системну організованість, цілісність, структурну упорядкованість культури, фрагментуючи культурну реальність на множину непов'язаних одиничних, розрізаних елементів і подій. Втрата культурною рис цілісності та відповідності тій чи іншій наскрізній архітектоніці перетворює її на простір панування імпульсів, афектів, потоку свідомості. Цим процесам відповідає втрата культурних метанаративів, а отже, і неможливість формування консенсусних цінностей, норм, традицій, соціальних уявлень.

В суспільстві постмодернізм акцентує увагу на відцентрових тенденціях, розпаді інституцій як універсалістських структур, що супроводжується руйнацією ієрархій групових ідентичностей та стабільних макрогрупових стратифікацій. Інститути як раціональні структури модерну, зазнаючи культурної ерозії, перетворюються на середовище груп впливу та мікроеліт. Зазначені процеси сприяють групоутворенню на мікрорівні та переважання локальних ідентичностей над макро- та мезо-ідентичностями, що відрефлексовується в теоріях неотрайбалізму, неопартикуляризму, неофеодалізму тощо [2-5].

З втраченою макрогруповою приналежності та престижу від групової ідентичності в соціальній структурі починає домінувати маргінальний тип особистості. Формування зв'язків між такими типами особи, соціальними групами, інституціями та культурною системою також утруднюється. Зазначене відповідає стану диссенсусу та послабленню соціальної когезії, а отже, її песимістичній оцінці в сучасних суспільствах.

Помірковані (медіалістські) теорії наголошують на наявних соціально-групових та економічних розбіжностях постулюючи, тим не менш, можливість досяг-

нення консенсусу в культурному та соціально-інституційному секторах. Йдеться, зокрема, про евристичні можливості в розумінні когезії веберівської теорії соціальної дії та домінування ціннісної раціональності в суспільстві, що зумовлює превалювання культури в її найвищих секторах ціннісного знання (релігійно-етичному, філософському, науковому) над економікою, технікою, екологією.

Як відзначають у зв'язку із зазначеним Х. Бруун та В. Шлюхтер, конструкт Г. Ріккєрта щодо «віднесення до цінності» став органічною частиною методології соціо-аналізу М. Вебера. З іншого боку, концепцію та типологію «абсолютних» трансцендентальних цінностей Ріккєрта було замінено Вебером ціннісною множинністю та теорією неперервного розвитку ціннісних систем та їх еволюції [16, с.139].

В Шлюхтер, аналізуючи веберівське розуміння цінностей, зауважує, що в веберівському розумінні «раціональність, що забезпечує пізнання цінностей, носить не матеріальний, а формальний, процедурний характер... Вирішальним в питанні про цінності є не «що», а «як»... Отже, для Вебера є актуальною не завершена типологія цінностей та ціннісних ієрархій, а емпіричний аналіз дивергентних та релятивних ціннісних систем [25, с.100].

Динамічність культурної системи та її еволюційний потенціал радикально змінюють перспективи соціальної когезії. Вона може варіювати в межах тієї чи іншої ціннісної системи, проте, остання в своєму сформованому вигляді, формує можливий «коридор» зростання або зменшення її емпіричних значень.

Поміркованою в аспекті оцінки можливостей формування, підтримання та відтворення належного рівня когезії для тих чи інших культурних та соціальних систем є також синергетика та похідні від неї версії соціологічного теоретизування. Л. Бєвзенко, характеризуючи поняттєвий апарат синергетики в соціологічних дослідженнях, наголошує на зв'язку між порядком та хаосом, ентропією та негентропією, що дає можливість аналізувати деякий помірний рівень когезії як вираження точки рівноваги між ентропією та негентропією.

Авторка зауважує, що між свободою та соціальною дезорганізацією «існує парадоксальний зв'язок «в тому сенсі, що зростання свободи веде до зростання ентропії і дезорганізації»... Проте «дезорганізація не є однозначно негативною характеристикою стану суспільства». Адає поняття «ентропія» є по-перше, відбиває «зв'язок між системним порядком і хаосом: не випадково, згідно до найбільш поширеної дефініції, ентропія - це міра системного хаосу» [1, с.9].

В розумінні дослідниці «для продуктивного використання поняття соціальної ентропії нам знадобиться ще одне поняття - «ентропійний коридор», яке вказує на діапазон ентропійних показників, діапазон припустимих коливань соціального хаосу, в рамках якого соціальна нестабільність в дійсності такою не виглядає» [1, с.9]. Отже, резюмує авторка, «при всіх коливаннях, локальних збуреннях соціального порядку система, перебуваючи в рамках ентропійного коридору, демонструє здатність зберігати гомеостаз, відносну самототожність, здаватися стабільною» [1, с.9].

Виклад основного матеріалу. В концепції дисертаційного дослідження автора когезія визначається двома засадничими характеристиками: міцністю соціальних зв'язків та їх пластичністю, мінливістю. Когезія визначає, отже,

міцність зв'язків між культурою, соціальними структурами та інституціями, з одного боку, та особою – з іншого. Водночас когезія дозволяє аналітично співвідносити рівень суб'єктності того чи іншого суспільства з типами впливу, які це суспільство теоретично і практично може собі дозволити.

У відповідності із наведеною вище типологією зовнішніх впливів (його типів та різновидів) логічним є виділення рівнів зовнішнього впливу, до яких в нашій концепції віднесено культурний, економічний, соціо-демографічний та територіально-політичний.

Суспільства із високим рівнем когезії в цілому демонструють стійкість щодо різних програм впливу на культурному, економічному, соціо-демографічному та територіально-політичному рівнях. Низький рівень когезії виявляють суспільства, які втрачають частину власного фізичного простору та зазнають військових інтервенцій, внутрішніх та зовнішніх колонізацій, встановлення зовнішнього управління. Проте, первинним для таких суспільств є втрата культурної інтенційності.

Середньому рівню когезії відповідають суспільства із культурною та територіально-політичною незалежністю при припущенні часткової економічної (напр. вимушеного імпорту сировини або ін. ресурсів) та соціо-демографічної залежності (напр. за обставин інтенсивного міграційного потоку).

Суб'єктність та об'єктність суспільства або суспільств щодо зовнішнього впливу, як вже відзначалося, залежить від співвідношення рівнів автономії (економіка/демономіка) та інтенційності (культура/політика). Вони відповідають загальним ознакам соціальної суб'єктності, якими є раціональність/волюнтативність (наявність раціонально-вольових особливостей у репрезентативних акторів суспільства, зокрема – держави) та часткова само-основність та само-опірність. Суб'єкт має володіти щонайменше двома ознаками: певним мінімумом раціонально-вольових якостей та наявними в його розпорядженні ресурсами, які забезпечують фундамент для його автономії (самоорганізації та самовідтворення).

В дослідженні визначено, на засадах проаналізованої вище особливостей реалізації та відношення до зовнішнього впливу, суспільства з повною та обмеженою суб'єктністю.

В авторському розумінні, яке є ґрунтованим на концепції Е. Шилза, для суспільства-суб'єкта повна суб'єктність означає володіння повним комплексом ознак автономного та інтенційного володіння і відтворення системи культури, економічного відтворення та ресурсно-природного забезпечення, народонаселення та територіально-політичного суверенітету та кордонів.

З урахуванням досліджень структурно-функціоналістського напрямку, зокрема, Т. Парсонса (моделі AGIL), провідними для визначення будь-якого суспільства є підсистеми інтеграції, якій відповідає культура, та ціледосягнення, якій відповідає політика. Зазначені підсистеми забезпечують інтенційність (раціональні та ціле-організуючі особливості системи) та автономію (ресурсний базис у вигляді населення та території із відповідними ресурсами) [30, с.5-29].

Суспільства з обмеженою суб'єктністю виявляють ознаки суспільств як об'єктів зовнішнього впливу. Отже, вони зазнають тих чи інших обме-

жень як автономії так і інтенційності. До них в дисертаційному дослідженні віднесено *суспільства-актори, суспільства-агенти та суспільства-учасники*. Складниками, які підтримують та забезпечують автономію, є економіка та демономіка (відтворення народонаселення).

Складниками, які підтримують та забезпечують інтенційність, є культура та політика. Автономне, але неінтенційне суспільство, ризикує втратити і автономію, і інтенційність. Інтенційне, але не автономне (в економічному або демономічному аспектах) може бути в тій чи іншій мірі обмеженим у власній інтенційності, проте, є спроможним обмежити процеси об'єктивації і перетворення на об'єкт впливу.

Суспільства-актори є обмеженими в аспекті політичної інтенційності. При цьому зазначені обмеження виникають через ті чи інші культурні та економічні обставини, що супроводжується територіально-політичними втратами, повним або частковим обмеженням державного суверенітету та контролю над встановленням фізично-територіальних (акваторіальних) меж.

Оскільки суспільства-актори зберігають культурну інтенційність, то вони володіють духовно-ціннісним потенціалом опірності щодо подальшої «об'єктивації» та колонізації. Саме збереження культурної автономії та інтенційності сприяє появі в таких суспільствах інституційних обмежень зовнішнього впливу та відновлення в векторі повної суб'єктності.

В суспільствах-агентах (медіаторах) їх статус може формуватися за рахунок економічної та демографічної залежності. Економічна та демографічна залежність можуть виявлятися у вимірах дефіциту сировинних та інформаційно-технологічних ресурсів, фізичного простору. Зазначені чинники можуть обмежувати автономію таких суспільств при збереженні інтенційності.

Суспільства-агенти зберігають потенціал розширення автономії та обмеження зовнішнього впливу шляхом впровадження та розвитку інформаційно-комунікаційних (наукоємних) технологій в економічній підсистемі. В сфері політики таким суспільствам доводиться зберігати нейтралітет та дотримуватися стратегії невтручання при виникненні різноманітних конфліктів, що обезпечує їх від шкідливих ефектів при взаємодії впливовішими суспільствами-суб'єктами.

Прикладами суспільств-агентів можуть бути Беларусь, Україна, Польща, Чехія та Словаччина, Португалія. Ці суспільства або зберігають статус нейтральних, або утворюють буферні території та є провідниками стратегій інших суспільств, або займають таке географічне положення, яке обмежує їх політичну інтенційність щодо більших та впливовіших суспільств. Так, Беларусь за наявності спільного кордону та ресурсної залежності від РФ зберігає статус суспільства-агента на засадах політичного альянсу (Митного союзу та ЄврАзЭС).

Польща є буферною територією, яка сформована за рахунок підтримки ЄС в рамках стратегії розширення Східно-європейського партнерства щодо суспільств Балтії, України та Білорусі. Португалія займає географічне становище, в якому вона межує лише з однією материковою країною – Іспанією, що дещо обмежує її політичну інтенційність в Європі. Словаччина є територією туризму та аграрно-промислової залежності від Угорщини, що відбиває

ється на показниках рівня заробітних плат, обсягах виробництва та відсотках безробіття.

В суспільствах-учасниках відбувається перехід від економічної та демографічної автономії до відповідної залежності при супутній втраті культурної та політичної інтенційності. Зазначені зміни стаються через нерозвиненість цивілізаційних складників в культурі, втрату самобутньої культурної ідентичності, культурної дифузії щодо впливовіших суспільств, що поступово призводить до заміщення власних соціальних підсистем та соціальних інститутів «імпортованими», несформованості або руйнування систем соціалізації та міжгрупової комунікації між різними стратами (класами, прошарками).

Отже, втрата культурної самоспрямованості та авторизованості в культурній системі призводить до поступової втрати політичної самоспрямованості. Тому стратегії внутрішнього формування соціального життєустрою в таких суспільствах замінюються стратегіями зовнішнього впливу та структуратією соціальних інститутів акторами «внутрішньої колонізації».

Прикладами суспільств-учасників можуть бути Кенія, Венесуела, Мексика, Молдова. Так, суспільства (спільноти) Африки характеризуються слабкою розвиненістю цивілізаційних засад соціальної організації та специфічними екосистемами із значним тиском природного середовища на людину.

Поєднання різноманітних тваринних видів при значній боротьбі за виживання, засушливість клімату при нестачі питної води та ін. екосистемні обставини зумовлюють відчуження мешкаючих в спільнотах Африки від простору перебування. Це, відповідно, тягне за собою об'єктивацію Африки як макро-регіону та окремих африканських спільнот. Адже вони і до нинішнього часу залишаються територіями ресурсної експлуатації та зовнішнього впливу суспільств Європи та Америки.

Венесуела, Мексика та Бразилія в 17-19 століттях зазнали внутрішньої колонізації через послабленість державо-утворюючих складників культурної ідентичності, значної трайбалізованості культурної системи, що відповідає посиленню кримінально-корпоративних угруповань в політиці та тенденції до імпорту європейських політико-правових інституцій. Зазначені обставини зумовлюють перманентну політичну нестабільність та вплив зовнішніх центрів влади на культуру, економіку, народонаселення зазначених суспільств.

Висновки. Україна, в контексті вищезазначеного, може розглядатися як суспільство, яке характеризується поступовою втратою власної суб'єктності та переходом із підгрупи суспільств-медіаторів до підгрупи суспільств-учасників. До індикаторів посилення зовнішнього впливу та деградуючої суб'єктності можна зарахувати гібридну війну РФ та територіальні анексії із створенням буферних територій заморожених конфліктів (ОРДЛЮ), прогресуючу деіндустріалізацію та вивезення капіталу, негативний приріст населення, значне перевищення смертності над народжуваністю, показників хронічної захворюваності при супутніх міграційних процесах та вивозі людського капіталу, обмеженням економічного та політичного суверенітету міжнародними організаціями за рахунок зростання зовнішнього фінансового боргу.

Список використаної літератури

1. Бевзенко Л. Социальная самоорганизация и механизмы регуляции социального поведения // Украинский социологический журнал, №1-2, 2014, с.6-14
2. Бодрийяр Ж. Символический обмен и смерть Москва : Добросвет, 2000. 387 с.
3. Бодрийяр Ж. Общество потребления. Его мифы и структуры. М.: Республика; Культурная революция, 2006. 269 с.
4. Кацук Н. Постмодернистская социология // Постмодернизм. Энциклопедия. Минск: Интерпрессервис, 2001. С. 610–613.
5. Лиотар Ж.-Ф. Состояние постмодерна. М.; СПб: Алетей, 1998. 160 с
6. Николаевский В.Н. Социологическая перспектива изучения социологии безопасности (теоретико-методологические основы и проблемы развития) // Социология в ситуации социальных невизначеностей: Тезисы доповідей учасників I Конгресу Соціологічної асоціації України. – Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2009. – С. 467. (476 с.).
7. Николаевский В.Н. Потенциал социологии безопасности в условиях институциональных изменений // Вісник Одеського національного університету імені І.І. Мечнікова. – Сер.: Соціологія і політичні науки. – 2009. – Т.14. – Вип. 13. – С. 167-173.
8. Николаевский В.Н. Социальная безопасность как социальная проблема и предмет социологического анализа в современном украинском обществе // Kryzys Finansowy: przebieg i skutki społeczno-gospodarcze w Europie Środkowej i Wschodniej. Pod redakcją Sławomira Partyckiego. Tom I. – Lublin: Wydawnictwo KUL, 2012. – Pp. 273-278.
9. Николаевский В.Н. Соціальна безпека: теоретичні та методологічні питання аналізу // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. – Вип. 18. – Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2012. – С. 328-333.
10. Amin S. Capitalism, imperialism, mondialisation. / S.Amin Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.intematif.org/EspMarx/Mara98/Contributions/Autres%20contributions/Amin.htm>;
11. Amin S. Economic Globalism and Political Universalism: Conflicting Issues? / S.Amin. // Journal of World-System Research. Vol. VI. - Num.3. - Colorado, 2000. - Pp. 581-622;
12. Amin S. Imperialism and Globalization. / S.Amin Электронный ресурс. // Monthly Review, 2001 - Vol.53. - Num. 2. - Режим доступа: <http://www.monthlyreview.org/0601amin.htm>; Arrighi G. 1968: The great rehearsal. / G.Arrighi, T.Hopkins, I.Wallerstein. -Binghamton (N.Y.): Fernand Braudel Center, 1988. 21p.;
13. Arrighi G. The Global Market. / G.Arrighi. // Journal of World-Systems Research. Colorado, 1999. -Vol. V, num.2. - Pp. 217-251;
14. Arrighi G. The stratification of the world-economy: An exploration of the semiperipheral zone. / G.Arrighi, J.Drangel. // Review. Binghamton (N.Y.): Fernand Braudel Center for the study of economies, hist, systems, and civilizations, 1989. - 53p.;
15. Baran P.A. Monopoly capital: an essay on the American economic and social order. / P.A.Baran, P.M.Sweezy. N.Y. and London: Monthly Review Press, 1969. - 402p.;
16. Bruun H.H. Weber On Rickert: From Value Relation to Ideal Type, Max Weber Studies, 2001, 1(2), pp. 138–160, p.139,
17. Evans, C.R., Dion, K.L. (1991). Group cohesion and performance. Meta-analysis. Small Group Research, 22(2), pp. 175-186.
18. Hennis W. Eine «Wissenschaft vom Menschen». Max Weber und die Historische Schule der deutschen Nationalökonomie, in: Max Webers Fragestellung: Studien zur Biographie d. Werks, Tübingen: Mohr, 1987. S. 117–166.
19. Hennis W. Die «hellenische Geisteskultur» und die Ursprünge von Webers politischer Denkart, in: Max Weber und Thukydidés. Tübingen: Mohr, 2003a. S. 3–54.
20. Hennis W. Zum Erscheinen des ersten Bandes der Max-Weber-Gesamtausgabe (MWG), in: Max Weber und Thukydidés, Tübingen: Mohr, 2003b. S. 73–86.
21. Hennis W. Zur Freiburger Antrittsvorlesung in wissenschaftsgeschichtlicher Sicht, in: Max Weber und Thukydidés, Tübingen: Mohr, 2003c. S. 55–72;

22. Kruse V. Max Weber, der Anti-Soziologe, Soziologie und Anti-Soziologie: Ein Diskurs und seine Rekonstruktion. Konstanz: UVK, 2001. S. 37–60.

23. Lichtblau K. Soziologie als Kulturwissenschaft? Zur Rolle des Kulturbegriffs in der Selbstreflexion der deutschsprachigen Soziologie, Soziologie: Forum der Deutschen Gesellschaft für Soziologie, 2001, 1, S. 5–21;

24. Nau H.H. Eine «Wissenschaft vom Menschen». Max Weber und die Begründung der Sozialökonomik in der deutschsprachigen Ökonomie 1871 bis 1914, Sozialwissenschaftliche Schriften. Heft 35. Berlin: Dunker and Humblot, 1997;

25. Schluchter W. Geschichtsgesetz oder Entwicklungstendenz? Über die begrenzte Prognosefähigkeit der, Handlung, Ordnung und Kultur: Studien zu einem Forschungsprogramm im Anschluss an Max Weber. Mohr Siebeck, 2005a. S. 108–123.

26. Schluchter W. Ideen, Interessen, Institutionen: Schlüsselbegriffe einer an Max Weber orientierten Soziologie, Die Entzauberung der Welt: sechs Studien zu Max Weber. Mohr Siebeck, 2009. S. 18–39.

27. Schluchter W. Max Weber und Alfred Weber: zwei Begründungen der Kultursoziologie, Handlung, Ordnung und Kultur: Studien zu einem Forschungsprogramm im Anschluss an Max Weber. Mohr Siebeck, 2005b. S. 124–136;

28. Schluchter W. Werturteilsfreiheit und Wertdiskussion. Max Weber zwischen Immanuel Kant und Heinrich Rickert, Handlung, Ordnung und Kultur: Studien zu einem Forschungsprogramm im Anschluss an Max Weber. Mohr Siebeck, 2005c. S. 86–107.

29. Schluchter W. Geschichtsgesetz oder Entwicklungstendenz? Über die begrenzte Prognosefähigkeit der, Handlung, Ordnung und Kultur: Studien zu einem Forschungsprogramm im Anschluss an Max Weber. Mohr Siebeck, 2005a. S. 108–123, S.100.

30. Talcott Parsons. The Concept of Society: The Components and Their Interrelations. In: T.Parsons. Societies: Evolutionary and Comparative Perspectives. Englewood Cliffs (NJ): Prentice-Hall, 1966, p.5 - 29.

Стаття надійшла до редакції 14.11.2017.

Гугнин Е. А. Теоретико-социологические уточнение понятийный-категориального аппарата исследования социологии внешнего влияния

В статье уточнено понятийно-категорийный аппарат исследования социологии внешнего воздействия в рамках марксистских и неомарксистской, постмодернистских, синергетических социологических теорий.

Отмечено, что марксистские и неомарксистские (Э. Валлерстайн, Дж. Арриги, С. Амин) теории, принимая во внимание перманентную классовую борьбу, насилие и межгрупповую подозрительность и напряженность между большинством и меньшинством в рамках мир-системного поляризации, постулируют диссенсус в обществе через эволюцию насилия, неравенства, культурной, социально-политической и экономической конфликтности.

Отмечено, что умеренные (медиалистски) теории отмечают имеющихся социально-групповых и экономических различиях постулируя, тем не менее, возможность достижения консенсуса в культурном и социально-институциональном секторах. Речь идет о эвристические возможности в понимании когезии веберовской теории социального действия и доминирования ценностной рациональности в обществе, что приводит превалирование культуры в ее высших секторах ценностного знания (религиозно-этическое, философском, научном) над экономикой, техникой, экологией.

Ключевые слова: *внешнее воздействие, социальная когезия, субъекты внешнего воздействия, уровне внешнего воздействия, стратегии внешнего воздействия, технологии внешнего воздействия, неомарксизм, структурный функционализм и неофункционализм, постмодернизм, веберизм (неовеберизм).*

Gugin E. A. Theoretical and sociological specifications of the conceptual and category apparatus of study of sociology of external influence

The article clarifies the conceptual and categorical apparatus of the study of the sociology of external influence in the framework of Marxist and neo-Marxist, postmodern, synergetic sociological theories. It is noted that Marxist and neo-Marxist (E. Wallerstein, J. Arrighi, S. Amin) theories, taking into account the permanent class struggle, violence and intergroup suspicion and tension between the majority and minority within the world-system polarization, postulate dissent in society through evolution of violence, inequality, cultural, socio-political and economic conflict.

It is noted that moderate (mediaist) theories emphasize the existing socio-group and economic differences, postulating, however, the possibility of reaching consensus in the cultural and socio-institutional sectors.

These are, in particular, heuristic possibilities in understanding the cohesion of Weber's theory of social action and the dominance of value rationality in society, which determines the prevalence of culture in its highest sectors of value knowledge (religious, ethical, philosophical, scientific) over economics, technology, ecology.

Key words: *external influence, social cohesion, subjects of external influence, levels of external influence, strategies of external influence, technologies of external influence, neo-Marxism, structural functionalism and neo-functionalism, postmodernism, Weberianism (neo-Weberianism).*

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Байдак Тетяна Михайлівна – кандидат соціологічних наук, доцент, доцент кафедри соціології та політології, Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут».

Безрукова Ольга Анатоліївна – доктор соціологічних наук, професор кафедри соціології, Запорізький національний університет.

Бірюкова Тетяна Федорівна – кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри соціології, Запорізький національний університет.

Болотова Вікторія Олександрівна – кандидат соціологічних наук, доцент, доцент кафедри соціології та політології, Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут».

Бубняк Соломія Михайлівна – аспірант кафедри соціології, Львівський національний університет імені Івана Франка.

Варга Наталія Іллівна – доцент кафедри соціології та соціальної роботи, Ужгородський національний університет.

Воронкова Анастасія Ігорівна – аспірант кафедри політології, соціології та культурології, Харківський національний педагогічний університет.

Глебова Наталя Іванівна – кандидат соціологічних наук, доцент, заступник декана з науково-дослідної роботи та міжнародного співробітництва, Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького.

Гордієнко Наталія Миколаївна – кандидат соціологічних наук, доцент, проректор з наукової роботи, Комунальний вищий навчальний заклад «Хортицька національна навчально-реабілітаційна академія» Запорізької обласної ради.

Катаєв Станіслав Львовович – доктор соціологічних наук, професор, завідувач кафедри соціології та соціальної роботи, Класичний приватний університет.

Лобанова Алла Степанівна – доктор соціологічних наук, професор, в.о. завідувача кафедри соціології та економіки Криворізького державного педагогічного інституту.

Орлова Ольга Ігорівна – кандидат соціологічних наук, доцент, доцент кафедри філософії і соціальних наук, ДВНЗ «Криворізький національний університет».

Новосад Крістіна Ярославівна – аспірант кафедри соціології та соціальної роботи, ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

Ратушна Таїсія Олександрівна – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології, Запорізький національний університет.

Сальніков Сергій Зореславович – аспірант кафедри соціології, Національний педагогічний університет ім. Михайла Драгоманова.

Сорокіна Олександра Сергіївна – кандидат філософських наук, доцент кафедри соціології, Запорізький національний університет.

Хижняк Катерина Валеріївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри міжкультурної комунікації та іноземної мови Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут».

Хижняк Лариса Михайлівна – доктор соціологічних наук, професор, професор кафедри прикладної соціології та соціальних комунікацій Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Хрустальов Фелікс Сергійович – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології та соціальної роботи, Класичний приватний університет.

Хрустальова Марина Станіславівна – кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри психології, Запорізький національний технічний університет.

Шандор Федір Федорович – доктор філософських наук, завідувач кафедри соціології та соціальної роботи, ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

Щербина Віктор Миколайович – доктор соціологічних наук, професор, професор кафедри соціології та соціальної роботи, Класичний приватний університет.

Наукове видання

**СОЦІАЛЬНІ ТЕХНОЛОГІЇ:
АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ**

Збірник наукових праць

ВИПУСК 76

*Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 15340-3912Р від 22 червня 2009 р.*

Редактор: А. О. Бессараб
Технічний редактор: Н. А. Ананьїна
Дизайнер обкладинки Я. В. Зоська

Підписано до друку 29.12.2017 р.
Формат 60×84/16. Папір офсетний. Друк ризограф. Гарнітура Times.
Умовн.-друк. 12,05. Обл.-вид. арк. 12,14. Тираж 300 прим. Зам № 27-17Ж.

Видавець та виготовлювач
Класичний приватний університет
69002, м. Запоріжжя, вул. Жуковського, 70б
тел. (0612) 220-58-42, 63-99-73; zoskayana@gmail.com

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
серія ДК, № 3321 від 25.11.2008 р.